

Nyelvelmélet és kontaktológia 2

Nyelvelmélet és kontaktológia 2

Szerkesztette:

Agyagási Klára, Hegedűs Attila és É. Kiss Katalin

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Piliscsaba

2013

A kötet tanulmányait lektorálták:

Agyagási Klára
Bácskai-Atkári Júlia
Borbély Anna
Cser András
Fenyvesi Anna
Giampaolo Salvi
Gyuris Beáta
Hattyár Helga
Hegedűs Veronika
Hegedűs Attila
Honti László
Károly László
Kincses Nagy Éva
Komlósiné Knipf Erzsébet
Kristó László
Lanstyák István
Pintér Lilla
Rácz Szilárd
Róna-Tas András
Sándor Klára
Sipőcz Katalin
Szalontai-Dmitrieva Judit
Szereczné Hegedűs Rita
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Ildikó

© A szerzők, 2013

A borítót Zétényi Zsófia tervezte Dabis Balázs Silvius
fényképének felhasználásával.

ISBN 978-963-308-116-7

Felelős kiadó: Szuromi Anzelm

Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
I. A nyelvi kontaktusok grammatikai következményei	
Benő Attila:	
Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezése egyes szám második személyű igealakokkal	13
Mayer Edina Zsuzsanna:	
Magyar kontaktushatás egy magyarországi német nyelvjárás morfoszintaxisában	27
Szabó M. Helga:	
A hangzó magyar nyelv hatása a magyar jelnyelvre	43
Kiss Jenő:	
A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok. Problémavázlat	80
Tánczos Orsolya:	
<i>Hogy ... hogy?</i> Kettős kötőszók az udmurt mondatban	95
Fenyvesi Anna:	
A nyelvkontaktus hatása amerikai emigráns nyelvek inflexiók rendszerére: különbségek a főnévi és igei rendszerek változása között	113
Vadász Gábor – Eitler Tamás:	
A skandináv nyelvkontaktus szerepe az angol perfektív segédigék használatában	137

II. Korai török–magyar kapcsolatok

Agyagási Klára:

Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára 155

Bakró-Nagy Marianne:

Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka 173

É. Kiss Katalin:

Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben 190

Gugán Katalin:

A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufman féle kölcsönzési skála tükrében 206

Vásáry István:

Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipcsak elemek a magyarban 227

Károly László:

Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában 244

Bevezetés

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszékei évenkénti műhelykonferenciájukat váltakozva a nyelvelmélet és a dialektológia, a nyelvelmélet és a kontaktológia, valamint a nyelvelmélet és a diakrónia kölcsönhatásának szentelik. 2012. november 13–14-én másodjára került sorra a nyelvelmélet és kontaktológia témaköre. Tanulmánykötetünk e konferencia anyagából közöl lektorált tanulmányokat.

A nyelvi kontaktusok vizsgálata egyre nagyobb teret nyer mind a történeti, mind a szinkrón nyelvészetben. A nyelvi kontaktushatások jelentik a nyelvi változások egyik – vagy talán a legfontosabb – motorját. A finnugor nyelvek esetében is korreláció figyelhető meg egy-egy nyelv grammatikájának a feltételezett alapnyelvi grammatikától való távolsága, valamint az adott nyelvet ért, történetileg adatolható idegennyelvi hatások mennyisége és intenzitása között. Egy szinkrón nyelvállapot dialektális különbségei is gyakran eltérő nyelvi kontaktushatásokkal magyarázhatók. Az elmúlt évtizedekben az országhatáron kívül rekedt magyar népesség, a magyar beszélők mintegy ötöde kétnyelvűvé vált, és már kimutathatók az ebből fakadó nyelvi szétfejlődés jelei. Ugyanakkor a nyelv különféle regionális, valamint társadalmi rétegződés szerinti változatai is kölcsönhatásba lépnek egymással, és ez az egységesülés irányába hat.

Kötetünk első blokkjának tanulmányai különféle nyelvi kontaktusok alaktani és mondattani következményeit vizsgálják. Benő Attila egy olyan román–magyar kontaktusjelenséget tárgyal, mely a magyar köznyelvben is meglévő változatoknak az erdélyi köznyelvben tapasztalt eltérő gyakoriságában nyilvánul meg. Mayer Edina tanulmánya a budakeszi német nyelvjárásba beépült magyar mondattani hatásjelenségeket elemzi. Szabó Helga alighanem eddig ismeretlen territóriumot vizsgál: a magyar beszélt nyelvnek a magyar jelnyelvre való hatását. Kiss Jenő a különféle szintű regionális nyelvváltozatok és a sztenderd kapcsolatában mutat ki kölcsönhatásokat, ezzel kitágítva a kontaktusnyelvészet terminus hagyományos értelmezését. Tánczos Orsolya egy udmurt példán keresztül az oroszországi finnugor nyelvek karakterét alapjaiban megváltoztató orosz nyelvi hatást mutatja be. Az a folyamat, melyről pillanatképet ad, azért is érdekes lehet számunkra, mert a magyart is hasonló

módon befolyásolhatta a Kárpát-medencében való letelepedéskor az itt talált szláv népesség nyelve. Fenyvesi Anna a különféle nemzetiségű amerikai emigránsok anyanyelvében bekövetkező változások közös jegyeit veszi számba. Eitler Tamás és Vadász Gábor az angol–skandináv nyelvi kontaktusnak az angol segédigerendszer történeti alakulásában megfigyelhető következményeit elemzi.

Konferenciánkon kiemelt szerep jutott a magyar nyelv történeti fejlődésében fontos szerepet játszó korai török–magyar nyelvi kapcsolatoknak. E témakör aktualitását az adta, hogy 2011 novemberében Wiesbadenben megjelent Róna-Tas András és †Berta Árpád *West Old Turkic – Turkic Loanwords in Hungarian I–II* című könyve, a magyar nyelv török jövevényszavait és a magyar–török nyelvi kapcsolatokat újratárgyaló nagymonográfia. (A róla szóló recenziót lásd a *Nyelvtudományi Közlemények* 108-as kötetében.) A nyelvi kapcsolatok a szókölcsonzésekben mutatkoznak meg leglátványosabban, azonban a nyelvek közötti kölcsönhatás a nyelvek grammatikáját: hangrendszerét, alaktanát és mondatát is befolyásolhatja. Fontosnak tartottuk, hogy egy külön szekcióban közös megszólalási lehetőséget adjunk turkológusoknak, finnugor nyelvészeknek és magyar nyelvtörténészeknek, köztük a szóképlet, a fonológia, a morfológia és a mondatattan kutatóinak, hogy saját szaktudományi megközelítésükből kiindulva foglaljanak állást az új nagymonográfia eredményeivel kapcsolatban, és fogalmazzák meg azokat az elméleti tanulságokat, valamint a továbblépés azon lehetőségeit, amelyek az új monográfia kapcsán felmerülnek.

A nagymonográfia a téma kutatásában elért korábbi eredményekhez képest mintegy 130 új etimológiát tartalmaz, és igen gyakran fordul elő benne a korábbi etimológiai minősítések átértékelése. Az etimológiáknak a kor legjobb színvonalán álló megalapozottságában két rendkívül fontos alap kutatás is szerepet játszott. Egyrészt, Róna-Tas András turkológusként a finnugrisztika történetében elsőként rekonstruálta az ugor alapnyelv fonémaállományát és az ősgugor szóképletet, valamint azt a változási folyamatot, melyet a magyar nyelv a kései ősgugor korszaktól a korai ősmagyaron át a kései ősmagyar korszakig bejárt. E rekonstrukciónak köszönhetően vált lehetővé először a török nyelvi hatás térbeli és időbeli paramétereinek a meghatározása és az ótörök és ősmagyar nyelvi rendszerek egymáshoz való viszonyának tudományos leírása. A finnugor nyelvészeknek nyilvánvalóan lehetőséget kellett kapniuk, hogy kifejtsek kritikai álláspontjukat az újonnan megalkotott ősgugor rekonstrukcióval kapcsolatban, csakúgy, mint ahogy a magyar nyelvtörténészeknek is be kell majd illeszteniük az új eredményeket a magyar hangtörténet eddig ismert folyamatai közé. Ezek a lépések szükségesek, és a finnugor és magyar nyelvtudomány további fejlődését szolgálják. A másik alap kutatás tárgya a nyugati ótörök történeti szóképzési eszközkészlet feltárása a magyar nyelvben megőrzött ótörök képzett szavak alapján. Ezáltal a török donornyelvi részletek kidolgozottsága került a történeti turkológiai kutatásoknak arra a szintjére, amely (a történeti turkológiai ismeretek bővülése mellett) alkalmas a tipológiailag azonos csoportba tartozó nyelvek hosszú történeti egymásra hatásának

eredményeként az eredeti (genuin) nyelvi kódok változásának modellálására. Ez az eredmény pedig, minthogy jelentős mennyiségű, magas plauzibilitású adatállományon nyugszik, további, elméleti nyelvészeti kutatások kiindulópontjává válhat.

A konferencián plenáris előadást tartott Róna-Tas András, melyben a magyar–török nyelvi kapcsolatok történeti és nyelvi aspektusait ismertette. Az előadás a monográfiában tárgyalt kérdéskörök közül az alábbiakat idézte fel: I. A nyelvi érintkezések típusai (Voltak-e ugor–magyar érintkezések az Urálon túl?; Milyen példái vannak a török–magyar kapcsolatokban a szubsztrátum, szupersztrátum, adsztrátum jelenségének; A nyelvi szigetek kérdése; A kultúra és a népességszám kérdései a nyelvi érintkezésben); II. A magyar nyelvtörténet új szemlélete (Mikortól van magyar nyelv? Az ugor alapnyelv rekonstrukciója; A magyar nyelvtörténet szakaszai); III. Átalakult-e a magyar nyelv a török hatás alatt? (Módszertani alapok: összehasonlító és kontrasztív nyelvkutatás; Az ugor magánhangzók kérdése; A török háttér meghatározása; A kiinduló állapot: az ugorból kiváló magyar nyelv; Mi, mikor és milyen volt a nyugati ótörök; A magyar ikes igék és török igéink beilleszkedése); IV. Relatív és abszolút kronológia (Az átadó nyelv belső kronológiája; Hangváltozások a törökben; Támpontok az abszolút idő megállapításához; Új jelenségek a magyar hangrendszerben; A magyar szókészlet bővülése).

Kötetünk második, tematikus blokkja a Róna-Tas András előadásában, illetve a Róna-Tas András és Berta Árpád monográfiájában felvetett kérdésekre reagáló tanulmányokat tartalmazza. Ezek szerzői Agyagási Klára, Bakró-Nagy Marianne, É. Kiss Katalin, Gugán Katalin, Vásáry István és Károly László.

Agyagási Klára, É. Kiss Katalin

I. A nyelvi kontaktusok grammatikai következményei

Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezése egyes szám második személyű igealakkal

Benő Attila

1. Általános alany a magyar köznyelvben¹

Mint ismeretes, a standard magyar nyelvváltozatban az általános alany kifejeződhet: **a)** általános névmással (pl. *mindenki*); **b)** általános jelentésű főnévvel (*az ember, a világ* stb.); **c)** többes szám első személyű igealakkal (T/2) (pl. *mondhatjuk...*); **d)** és többes szám 3. személyű igealakkal (T/3) (pl. *azt mondják...*). Egyes szám második személyű igealakok (E/2) csak közmondásban általános érvényűek (pl. *Addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér*) (l. Kálmánné Bors 1997: 340–341; Kugler 2000: 410–411; Benczédy–Fábián–Rác–Velcsov 1991: 235–236).²

Mai magyar nyelvű internetes sajtónyelvi szövegeket (elsősorban interjúkat, hirdetéseket) vizsgálva arra figyeltem fel, hogy közvetlen, bizalmas(kodó) stílusértékű szövegekben általánosnak mondható az egyes szám második személyű igealak használata, azaz olyan referenciális funkcióban, amikor a mondat címzettje nem egy konkrét személy, hanem valamennyi olvasó, azaz egyfajta általánosítás érvényesül. Az ilyen szövegekben az olvasó tegező formában történő közvetlen és általánosító megszólítását láthatjuk. Ilyenkor sajátos stílusérték társul az írott megnyilatkozáshoz. A fiataloknak szóló honlapok szövegében, hirdetésekben, reklámokban jelentkezik gyakrabban ez a

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 13–26.

¹ Köszönettel tartozom tanulmányom lektorainak és a könyv szerkesztőinek.

² Megfigyelhető, hogy a közmondásokban jelentkező E/2 személyű igealakok rendszerint felszólító módban fordulnak elő: *Addig üsd a vasat, (a)míg meleg; Járt utat a járatanért el ne hagyj; Inkább kérdezz kétszer, mintsem tévedj egyszer; Jót tett helyébe jót várj* stb.

nyelvi forma, és az ilyen szövegtípusok jellegzetességének is tekinthetjük a jelenséget, amint ezt az alábbi szöveg példázza:

*Olyan ember **vagy**, aki elkötelezte magát a becsület mellett? (...) Talán mások már felfigyeltek **éberségedre, segítőkérségedre és felelősségtudatodra**. Lehet, hogy **te** természetesnek **veszed** e tulajdonságokat, de együttes meglétüket mi különleges adottságnak tekintjük. Pontosan ezek a tulajdonságok közösek a Securitas csapatának minden tagjában, akiket mi a hétköznapok hőseinek tekintünk.³*

Egy másik szövegtípus vagy regiszter, ahol gyakori a virtuális olvasó tegező megszólítása: a nőknek szóló magazinok közlésvilága. Nyilvánvalón itt a közvetlen, személyes, baráti hangnem megteremtése is célja az ilyen jellegű megnyilatkozásoknak, ahogy ez érzékelhető az alábbi két szövegrészletben:

*A negatív gondolkodás önfenntartó és újratermelődő folyamat, ezért, ha hajlamos **vagy** rá, érdemes **azonosítanod** és **megfigyelned** a mintáidat – vajon tényleg van-e reális alapjuk. Nem arról van szó, hogy szemet **hunyj** a problémák felett, vagy ne **mondj el**, mi nyomja a **szíved**, inkább arról, hogy ne **süllyedj el** mindebben, és **vedd** észre, ha nincs valódi alapja a **félelmeidnek**. Ha sikerül **kiszállnod** a negatív gondolati körökből, hamarabb megoldást **találhatsz** az égető problémákra is.⁴*

*Ha nem **tudsz** ellenállni, hogy **bedobj** egy egész tábla csokit, a megoldás egyszerűbb, mint **gondolod**. **Bontsd ki** a tábla csokit, de **mielőtt nekiállnál** befalni, **törd** apró darabokra, így kevesebbet **esz**el belőle.⁵*

Vallásos szövegekben, prédikációkban, igemagyarázatokban is gyakori az ilyen jellegű E/2 személyű igealakok használata. Ez olyan szempontból nem új jelenség, hogy a vallásos nyelvhasználatban évszázadok óta megfigyelhető ez az általánosító értékű igealak, olyannyira, hogy Hoványi Márton „**liturgikus tegezés**”-ről ír egyik tanulmányában (2010: 31). Ezt a fajta nyelvhasználatot szemlélteti az alábbi igemagyarázat:

³ <http://www.securitas.com/hu/hu/Csatlakozz-hozzank/Akarsz-Te-is-mindennapi-hsse-valni/>

⁴ www.femina.hu/kapcsolat/kommunikacio_parkapcsolat

⁵ www.nlcafe.hu/eletmod/20120710/konnyu-fogyokura-szeletelj

*Ha ezt **elfogadod** és **hiszed**, Isten szeretete megváltoztatja az életedet. Szoros kapcsolatba **kerülsz** az egyedül igaz Istennel és Fiával (ld. I. Jn. 1:3), és bizonyosan **lesz helyed** Isten országában!*⁶

Ugyancsak magyarországi sajtónyelvi szövegek tanulmányozása során figyeltem fel arra, hogy némelykor az egyes szám második személyű igealak kizárólag a szövegek címében jelenik meg, kiemelve egyfajta retorikai fogásként a szöveg felhívó funkcióját, miközben a szövegtest teljes mértékben megfelel a szakszövegekkel szemben támasztott nyelvi normáknak. Ilyenkor egyfajta stilisztikai távolság jön létre a szöveg cím és szövegtest között, amint az alábbi szöveg ezt példázza:

Ha kávéfüggő vagy, nem leszel rákos!

A legújabb kutatások szerint napi több csésze kávé jelentős mértékben csökkentheti a béldaganatok kockázatát.

Az American Journal of Clinical Nutrition legújabb számában megjelent kutatás szerint napi négy csésze feketét fogyasztóknál 15, hat vagy több csésze kávé esetében pedig akár 40 százalékkal is alacsonyabb a betegség kialakulásának valószínűsége.

A béldaganat halálozási aránya meglehetősen magas, főként azért, mert a betegek általában nem veszik komolyan a korai figyelmeztető jeleket, és csak akkor fordulnak orvoshoz, amikor a betegség már előrehaladott állapotba kerül.

*A rendellenesség fő kockázati tényezői közé tartozik a zsíros és vörös húsok nagy mennyiségű fogyasztása, valamint a mozgáshiány is. Már korábbi vizsgálatok is utaltak arra, hogy a kávé védőhatást gyakorolhat a betegség ellen, de az eredmények még soha nem voltak ennyire meggyőzőek.*⁷

Ugyanezt a jelenséget szemléltetik a következő címetek viselő szövegek: *Finomodik a kiberbűnözés. Te mit teszel ellene?*⁸ – *Mondd meg mit dolgozol, megmondom mit sportolj!*⁹ – *Mit teszel, ha illan a turbónyomás?*¹⁰ – *Ne várj az államtól nyugdíjat!*¹¹

⁶ <http://filadelfia.hu/olvas.php?t=tanulmanyok&m=ik&l=melyikisten>

⁷ <http://www.kisegegyed.hu/test-es-lelek/megelozes/ha-kavefuggo-vagy-nem-leszel-rakos-117031>

⁸ <http://merites.hu/2012/09/finomodik-kiberbunozes-te-mit-teszel-ellene>

⁹ www.webbeteg.hu

¹⁰ totalcar.hu/magazin/technika/.../mit-teszel-ha-illan-a-turbonyomas

¹¹ <http://index.hu/gazdasag/magyar/2012/10/26/ne-varj-az-allamtol-nyugdijat/>

2. Az egyes szám második személyű alany mint relatív kontaktusjelenség

Az erdélyi magyar nyelvváltozatban (formális kontextusokban is) elterjedtnek mondható az általános alany egyes szám második személyű igealakban történő kifejezése. Az olyan mondatok szemléltetik ezt, mint az alábbiak:

*Nem tudod, hogy mit hoz a sors egyik napról a másikra.*¹²

*Példaként legyen elég annyi, hogy ha **elmész** az orvosodhoz, mert úgy érzed menten **felfordulsz**, könnyen meglehet, hogy teljes árat **fizetsz** a felírt gyógyszerekért.*¹³

Mivel az általános alanynek ez a kifejezőmódja nem kizárólag az aktív kétnyelvűséggel, vagyis egy másik nyelv hatásával magyarázható, **relatív kontaktusjelenség**nek tekinthető. A relatív kontaktusjelenségek ismérve, hogy nagyobb a gyakoriságuk, kiterjedtebb a használati körük, mint egynyelvű környezetben (vö. Lanstyák 2003: 56–57, Lanstyák 2011: 66–67, Benő 2008: 42–43), többféle funkcióban és számos közlési kontextusban és regiszterben is megjelenhetnek. Azért tekinthetők relatív kontaktusjelenségnek az ilyen kifejezésformák, mert jelenlétük nem kizárólag a többségi nyelv hatásával magyarázható, de nem is zárható ki ez a hatás, ha az átadó nyelvben az adott szerkezet használata általánosnak, esetleg normatívnak mondható. Ilyen relatív kontaktusjelenségnek tekinthető például a külső régiók magyar nyelvváltozatában a többes szám eltérő használata (pl. *Nézd, milyen szép banánokat árulnak az üzletben!*), az analitikus szerkezetek (*szépíti magát* 'szépítkeznek') és kicsinyítő képzős alakok nagyobb gyakoriságú megjelenése vagy a feminizálás kiterjedtebb volta (pl. *Édesanyám tanárnő*). Az 1996-os, Kontra Miklós által vezetett RSS-kutatás többféle relatív kontaktusjelenséget vizsgált, és az eredmények azt jelzik, hogy ezek a relatív kontaktusjelenségek nagyobb gyakoriságot mutatnak a külső régiók magyar nyelvű használatában (Csernicskó 1998, Göncz 1999: 146–195, Lanstyák 2000: 200–226, Szépfalusi–Vörös–Beregszászi–Kontra 2012: 203–224). Mivel a relatív kontaktusjelenségek kétnyelvű környezetben leginkább nagyobb gyakoriságukban mutathatók ki, csak statisztikai kutatási módszerek alkalmazásával bizonyítható vagy valószínűsíthető kontaktus természetük, ahogy ezt az említett RSS-kutatás tette. Mivel ez a tanulmány inkább problémafelvető, mintsem bizonyító jellegű, a megállapítások igazolására további statisztikai vizsgálatokra van szükség.

Láttuk, hogy a közmondásokban és informálisabb, személyesebb közlésben a mai magyar nyelvhasználatban is előfordul az általános alany egyes szám második személyű igealakban való megjelenítése. Ez azonban inkább

¹² <http://www.sepsihirdeto.ro/szines/erdekessegek/4255-szabo-elod-nem-tudod-hogy-mit-hoz-a-sors-egyik-naprol-a-masikra>

¹³ <http://szekelycitrom.szhblog.ro/2012/01/13/ami-a-reformbol-mindig-kimarad/>

kivételesnek látszik, mintsem dominánsnak, kontextuálisan és a nyelvváltozatok szempontjából kötöttebb, miközben Erdélyben már-már regionális köznyelvi elemnek is tekinthető (Péntek 2001: 100), amely számos szövegtípusban és nyelvhasználati helyzetben megjelenik (l. Hegedűs 2003: 368).

A kifejezőmód kontaktusjelenséggé váló értelmezését az alábbi jelenségek támogatják:

a) Az indoeurópai nyelvekben természetes és standard jellegű az általános alany egyes szám második személyű igealakokkal történő kifejezése, amint ezt az alábbi angol és román mondat példázza:

You never can tell.

Nicodată nu poți să știi.

Mindkét mondatot egy gyakorlott fordító *Soha nem tudhatjuk / Az ember soha nem tudhatja* mondattal fejezné ki magyarul.

b) Az indoeurópai nyelvekről történő fordításokban nagyobb gyakoriságot mutat ez a szerkezet, mivel a fordítók „elfelejtik” a megfelelő grammatikai átváltási műveletet alkalmazni. (Az átváltási műveletek fogalmával kapcsolatban l. Klaudy 1999: 17–19.)

c) Az erdélyi magyar nyelvhasználatban az ilyen formában megjelenített általános alany nagyobb gyakoriságot jelez, többféle közlési kontextusban jelenik meg, többféle nyelvváltozatra és regiszterre kiterjedő használatot mutat. Ezen kívül grammatikai és pragmatikai funkciója is némileg eltérő.

Az alábbiakban ezeket az érveket vizsgáljuk meg részletesebben.

3. E/2 személyű igealakokkal kifejezett általános alany a fordításokban

Az általam vizsgált sajtónyelvi internetes szövegtörzs erdélyi anyagában az általános alany ez a kifejezőmódja igen gyakorinak mutatkozik, különösen a román vagy angol szövegek magyar fordításában. Mivel az erdélyi fordítók maguk is kétnyelvű környezetben élő aktív kétnyelvűek, normatudatuk gyakran nem érzi szokatlanoknak az ilyen módon kifejezett általános alany írásban való megjelenítését. Elsősorban a beszélgetések, interjúk fordításában gyakori az egyes szám második személyű igealakokkal kifejezett általános alany megjelenítése:

Te miként fogalmaznál, miről szól a filmed?

Az életben előforduló véletlenekről és balesetekről. Gondosan eltervezed az életedet, úgy érzed, hogy a megfelelő irányba halad, aztán váratlanul meghalsz, vagy éppen a kedvesed veszíti el az életét egy repülőgép-szerencsétlenségben. Egyszerűen így működik az élet. Időt és energiát nem kímélve dolgozol valamin, aztán hirtelen romba dől az egész, egyetlen szempillantás alatt.¹⁴

¹⁴ www.filmtett.ro/cikk/1906/beszeltetes-gaspar-noe-rendezovel

*A filmkészítés természetesen csapatmunka, együtt **dolgozol** a forgatókönyvírókkal a forgatókönyvön és forgatáskor az operatőrrel, a színészekkel, a dízlettervezőkkel; mindenki – sokszor lényegesen – hozzájárul a végeredményhez, de **nálad** futnak össze a szálak, minden, a forgatással kapcsolatos, fontos döntés és választás **a te kezében** van.¹⁵*

Nyilvánvaló, hogy az ilyen megnyilatkozásokban az egyes szám második személyű nyelvi forma nem egy konkrét másik személyre utal, hanem általános érvényű: minden olyan személyre vonatkozik, aki az adott helyzetben található. Az általános alanynak ez a megjelenítése nemcsak az E/2 személyű igealakban nyilvánul meg, hanem az összetett mondat egészére kiterjed: a birtokos jelzős szerkezetekre (*kedvesed, kezében*), deiktikus helyhatározós szerkezetekre (*nálad*), azaz a mondat teljes struktúráját érinti, és nem pusztán az alany kifejezésmódját.¹⁶

4. E/2 igealakkal kifejezett általános alany az erdélyi magyar nyelvváltozatokban

Az általános alany ilyen módon való kifejezése rendszerint **általános érvényű szabályszerűsége**re utal; a megnyilatkozó nem a konkrét beszédpartnerére vonatkoztatja az egyes számú, második személyű igealakat, hanem mindenkire érvényes módon általánosít:

*A csiki szórakozóhelyek biztonságáról regényeket lehetne írni. Bárhová is **mész**, rettegned kell attól, hogy csak azért **kapsz**, ha **szerencséd van**, csupán két pofont, mert rá **mertél** nézni valakire.¹⁷*

*Teljesen szabad és korlátlanul változatos a divat. Sem a piac **szüksége**, sem a szocialista munkáserkölc nem korlátozza már azt, hogy mit **veszel fel**, hogyan **viseled**, vagy hogyan **vágod** a frizurád. Addig, amíg nem **sértesz** közerkölcsöt, teljes **divatszabadságod van**.¹⁸*

¹⁵ <http://www.filmnett.ro/cikk/538/beszelgetes-radu-muntean-filmrendezovel>

¹⁶ Saját oktatói munkámban is megfigyeltem, hogy az erdélyi, magyardomináns kétnyelvű hallgatók a fordításokban rendszerint magától értetődően használják román–magyar fordításaikban az E/2 személyű igealakkal kifejezett általános alanyt, és meglepődnek azon, hogy a standardban ez nem normaértékű.

¹⁷ <http://www.szekelyhon.ro/penna/a-csiki-vagany-gyerekek/print>

¹⁸ http://manna.ro/velemenya_voros_big_brother_szelleme_2009_12_16.html

Román sajtótermékben megjelent cikk magyar nyelvű fordításában is előfordul ez a szerkezet általános értelemben, amint a következő cím szemlélteti: *A Boc-paradoxon: tudod, hogy mit és hogyan, az alkalom is adott, és mégis várod a csődöt.*¹⁹ A volt román miniszterelnök nevéhez kötött helyzet „paradoxonja” általánosított értelemben jelentkezik, és grammatikai szerkezet tekintetében is hűségesen követi a forrásnyelvi szöveg címét (*Paradoxul Boc: să știi ce, să știi cum, să ai ocazia și totuși să aștepți falimentul*).²⁰

Az általános törvényszerűség megfogalmazása olykor egyes szám első személyű megnyilatkozásba ágyazódva jelentkezik. Ilyenkor mintha egyfajta stilisztikai értelmű kódváltás vagy formaváltás érvényesülne:

*Most azt mesélem el, amikor letettük az esküt. **Addig nem kapsz töltött fegyvert, nem állhatsz őrségben, amíg le nem teszed az esküt.** Ez a törvény. De nem azért volt jó, hogy utána lehetett. Hanem mert eljöttek az esküételre a szüleim, vonattal.*²¹

*Már az első megbeszélések során kiderül, hogy mennyire közreműködő a partner. Felvetek néhány ötletet, és ha egyből hárit, mondván, hogy "nem fog menni", akkor látom, hogy akármit fogok ajánlani a továbbiakban, semmit sem fog elfogadni. **Fejlődni pedig csak úgy lehet, hogy ha változtatsz, esetleg valami újat, mást csinálsz. Ha erre nem vagy nyitott, akkor nem tudsz növekedni.***²²

Mindkét idézett szövegrészletben az erdélyi beszélő önmagáról szólva, egyes szám első személyben indítja a megnyilatkozását, majd a saját helyzetéről szólva (és némileg általánosítva azt) áttér az E/2 alakú igével kifejezett általános alany használatára.

Gyakran az ilyen formában érvényesülő általánosítás ellenére a beszélő önmagára utal, **önmagát is beleérti az általánosító fogalmazásba**, azaz egyfajta **inkluzív** egyes szám második személyű igealakot használ. Ez a jelenséget szemlélteti egy televíziós műsorvezetővel készített interjúból származó alábbi részlet:

Szóval akkor miért „sajnos” az ismertség?

Az emberek többsége hajlamos ebből csak a szépet, a jót látni.

*Pedig nem fenéki teffel, csak pár dolgot említek: **nincs***

¹⁹ <http://www.gandul.info/magyar/editoriale/a-boc-paradoxon-tudod-hogy-mit-s-hogyan-az-alkalom-is-adott-sm-gis-varod-a-cs-d-t-6533583>

²⁰ <http://www.gandul.info/puterea-gandului/paradoxul-boc-sa-stii-ce-sa-stii-cum-sa-ai-ocazia-si-totusi-sa-astepti-falimentul-6531740>

²¹ <http://mikola.ro/index.php?s=99>

²² <http://penzcsinalok.transindex.ro/marketing/cikk/14062>

*magánéleted, nem mehetsz le smink nélkül az utcára, mert megszólhatnak... Aztán ott a cikkezés, a folyamatos médiaszereplés – de ezt most nem panaszképpen mondom, pontosan tisztában vagyok az árával.*²³

Az E/2 személyű, de a beszélőt is magába foglaló, inkluzív értelmű szerkezet használatára nem találtam példát az általam vizsgált magyarországi szövegekben (kivéve a tanulmány elején említett informálisabb nyelvhasználati kontextusokat és regisztereket). Ez azt a feltételezést erősíti, hogy a magyarországi beszélő rendszerint exkluzív értelemben alkalmazza ezt az igeformát. Az erdélyi szövegekből adathozható, hasonló szerkezetű mondatokban rendszerint nem tipikus általánosítás történik, hanem a beszélő egy olyan szűkebb csoportra utal, amelybe ő maga is beletartozik, és ilyen módon végsősoron önmagáról beszél kisebb mértékű (egy szűkebb csoportra vonatkoztatható) általánosítás keretében:

*„Nagyon súlyos tragédiákat él át az emberiség, úgy néz ki, hogy sok mindent nem fog tudni megoldani. Ezen akaratlanul is **meditálsz**. Mi mást **tehetsz** mint festő, **meditálsz**, és ennek nyomát **hagyod**.”*²⁴

Olykor, úgy tűnik, az igei formaváltás **az általános alany megjelenítésének változatosabbá tételét is szolgálja**. Ilyenkor egyazon megnyilatkozásban megfigyelhetjük a köznyelvi és a regionális jellegű kifejezőmódok egyidejű jelenlétét:

*A gondolkodó **ember** mindig **dilemmázik**, hiszen tévedni „emberi dolog”, de keserves újságírói élmény. Nem hiszem, hogy **bárki is tagadná** az öncenzúra jelenlétét. De amikor karakteresebb, keményebb, erősebb helyzettel **találsz** szembe magad, akkor le kell tenni a garast. Nem **teheted** meg, hogy **nem mérlegelsz**. Hogy a mérlegelés után milyen megoldást **választasz**, azt **mondhatod** öncenzúrának. Mert a sokféle lehetőségből ezt vagy azt **választjuk**.”*²⁵

Az idézett szövegrészletben az újságíró kezdetben úgy beszél a munkájáról, hogy az általános érvényű igazságot általános értelmű főnévvel és névmással fejezi ki az alanyt (*ember, bárki*), majd átvált az E/2 alakú igei formával utal az általános alanyra, (*találsz, teheted, mérlegelsz* stb.) végül pedig többes számú, első személyű igei alakokkal általánosít (*választjuk*). Ebben a variálódásban a

²³ <http://ro-hu.ezo.tv/cikkek/naplom-a-vajdasagban-beszelgetes-der-henivel.html>

²⁴ <http://www.e-nepujasag.ro/op/article/b%C3%BAcs%C3%BAszavak-bal%C3%A1zs-imr%C3%A9t%C5%911>

²⁵ <http://www.e-nepujasag.ro/hir.php?m=30448>

hagyományosan standardnak tekintett grammatikai formák (általános jelentésű főnévvel kifejezett alany) és regionálisabb jellegű E/2 alakú általánosítás egyaránt jelent vannak.

Ugyanezt látjuk az alábbi interjúrészletben:

Divatosan öltözködünk-e, vagy inkább pénztárcánkhoz mérten?

*– Ízlés és igényesség dolga, hogy mit veszel magadra. A divat ugyan szezonról szezonra változik, a főbb irányzatok viszont évekig uralják a területet. Bőven elég, ha az egy-két szezont hordott nadrágot, blézert, kabátot, pulcsit stb. trendi kiegészítőkkel **társítjuk**, és a ruhatárunkat kreatívan **viseljük**. 4-5 ruhadarabból 3-4 stílusú öltözéket lehet varázsolni, ha megfelelően **válogattuk** össze a darabokat, és ha fogékonyak **vagyunk** az újra, a változásra, könnyen **lehetünk** stílusosak kevés pénzből.*

Itt az egyes szám második személyű igealakokkal kifejezett alany szinte észrevétlenül nyer kifejezést más grammatikai formában: többes szám első személyű igelakokban. Az ilyen jellegű formaváltások jelzik, hogy az E/2 személyű igében megnyilvánuló általános jelleg nem kizárólagos: más nyelvi formában megjelenő általános alanyokkal váltakozik.

5. Az E/2 igealakokkal kifejezett általános alany funkciói

Az E/2 személyű igealakban jelentkező alany használatának vizsgálata az általam tanulmányozott korpuszban arra utal, hogy többféle funkciót tölt be az általános alany ilyen módon való kifejezése: a) negatív értékű jelenségek, élmények általánosítása egyfajta távolítás céljából, esetleg a beszédpartner bevonása érdekében; b) értelmi kiemelés, hangsúlyozás; c) szentenciaszerű gondolatok kifejezése.

a) Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes szám első személyben megnyilatkozó beszélő milyenkor, milyen kontextusban vált át erre az általánosító, de önmagát is beleértő (inkluzív) fogalmazásmódra, akkor azt találjuk, hogy ez nem ritkán olyan közlési helyzetben történik, amikor a beszélő valamilyen negatív értékű, nem kívánatos eseményt, viszonyulást idéz fel. Ez a **negatív értékű jelenségek általánosításában** mutatkozik meg. Pszichológiai értelemben a személyes érintettség következtében ez egyfajta **távolító mechanizmust**, rejtett vagy öntudatlan elhatárolódást jelent a negatív élményektől.²⁶ Ugyanakkor ez az egyes számú második személyű

²⁶ A távolítás (elhárítás) pszichikai értelemben egyfajta énvédő mechanizmusnak tekinthető. Az énvédő mechanizmusokkal kapcsolatban I. Atkinson–Hilgard 2005: 475–478, Myers 2011: 423. Egyébként az általánosítás minden nyelvi formájában távolításnak tekinthető a személyesebb egyes számú megnyilatkozáshoz képest.

fogalmazásmód más funkciót is betölthet: a befogadó implikálódását is lehetővé teszi, a címzett szempontjából egyfajta érintettséget teremt. Ennek a formaváltásnak a kontextusát láthatjuk az alábbi interjúrészletekben:

(1) Melyek voltak azok a tanulságok, amiket évről évre leszűrhetetek a következő fesztivál megszervezéséhez?

*Számomra a legnagyobb problémát azért mindig az időjárás jelentette. Volt olyan év, hogy végig sütött a nap, de olyan is, hogy az eső teljesen rányomta a bélyegét a fesztiválra. Ez pszichikailag elég megterhelő tud lenni: **dolgozol egy évig a fesztivál megszervezésén, a végén pedig az egészet eláztatja az eső.**²⁷*

(2) (...) megfordult a fejében, hogy a prózáírást talán abba kéne hagyni, minden belső kényszer ellenére.

—Miért?

*Amikor sokáig **csinálod**, és nem történik meg az, amire **vársz**, akkor **elgondolkodsz** azon, hogy vajon mi lehet az oka. Ha **kizárod** azt, hogy a kulturális mozgások eltompultak, hogy az irodalmi élet tele van önzéssel és előítéletekkel, hogy a könyvpiac agyonterhelt, hogy nincs pénz, hogy a csillagok állása nem megfelelő, és még sok más tényezőt **kizársz**, akkor marad az, hogy biztosan **tehetségtelen vagy**, tehát abba kéne hagyni.²⁸*

(3) Köztudott, hogy újságíróként nagyon zsúfolt programod van: a hétvégék, délutánok, esték nagyon sokszor munkával telnek. Mehet-e ennek a rovására egy kapcsolat?

*(...) Nekem szerencsém volt, mert mindig olyan partnereim voltak, akik megértették azt, hogy ez az én munkám, ez nekem nagyon fontos, az, amit teszek, 50 százaléka az életemnek. Emiatt komolyabb konfliktusaink nem voltak. Az igaz viszont, hogy nagyon fárasztó megfelelni mindenhol. **Mert amikor este 6–7-ig dolgozol, utána hazamész, még egy vacsorát is készítesz, hogy teljes legyen a nap, akkor nehéz.**²⁹*

Az (1) interjúrészletben nyelvi jelölője is van a váltásnak: a beszélő szinte öntudatlanul jelzi, hogy valamilyen nehézségről fog beszélni saját személyével kapcsolatban („Ez pszichikailag elég megterhelő tud lenni”). A (2) interjúban világosan látszik, hogy a fiatal író saját magáról vall egyes szám első személyben arról, hogy megfordul a fejében, abba kellene hagynia a prózáírást.

²⁷ <http://vasarhely.ro/kozter/felsziget-nosztalgia-%E2%80%93-interju-szepessy-szabolccsal>

²⁸ <http://manna.ro/coolturka/nem-erdemes-eltussolni-ami-kibillent-2011-06-20.html>

²⁹ <http://www.meno.ro/nyomtatasi/hir=937>

Amikor ennek okairól, a negatív jelenségekről kell beszélnie, egyes szám második személyben fogalmaz: némi általánosítással beszél önmagáról. A (3) szövegrészletben is a megkérdezett újságíró egyes szám első személyben vall magáról, és csak egyetlen mondat erejéig vált át E/2 személyű igealak használatára, amikor a fásasztó nap utáni nehézségeiről számol be. Ilyen értelemben mondható, hogy a nemkívánatos élmények, emlékek távolítását is szolgálhatja az ilyen kontextusban jelentkező általánosító fogalmazás.

b) Az általánosító fogalmazás az **értelmi kiemelés, a hangsúlyozás** eszköze is lehet a személyes megnyilatkozásokban, amint az alábbi szövegrészletekben ez látható:

(1) *Egyszerre próbálnak megvenni mindent maguknak, mert az az érzésük, hogy ettől boldogak lesznek. Tulajdonképpen nem boldogságról van szó, hanem egy múltó örömről. Az új holmikért való rajongás hamar elmúlik, és marad a hitel fizetése. **Fizethetsz hónapokon, éveken át egy rövid élményért.***³⁰

(2) *A legmeghatóbb pillanat számomra az volt, amikor szombaton a természetben együtt eltöltött nap után kissé fáradtan, nyűgösen végigjártuk azokat a helyeket, ahol a héten dolgoztunk. Csodálatos érzés volt látni a hálát az emberek arcán. A „köszönöm” többet ér minden pénznél, amikor **tudod, hogy önmagadat adtad, amit ki tudtál hozni magadból, s ezzel egy pár embernek örömet szerezteél.***³¹

(3) *Ez számomra minden esetben inspiráló, kondícióban tartja a lelkemet és a fizikumomat. **Ha ugyanazzal a társulattal dolgozol, követhető a pályád, „kamatozik” az évadról évadra nyújtott teljesítményed. Így azt hiszem elkényelmesednek.***

(4) *Ezelőtt egy évvel kezdtem el a bukaresti partneremmel gyakorolni, de azok a könnyebb változatok. Pesten viszont nagyon rövid idő alatt egészen nyaktörő koreográfiát kellett betanulnom. Nincs pardon, **ha képes vagy az akrobatikus mutatványokra, tiéd a szerep, ha meg nem, mehetsz.***

Mind a négy idézett megnyilatkozásban megfigyelhető, hogy az egyes szám második személyű igealakokkal kifejezett általános alany alkalmazásával a beszélő az adott helyzetből következő általános érvényű szabályt, elvet fogalmaz meg. Nyilvánvalóan ebben az általánosításban is jelen vagy egyfajta kevésbé

³⁰ <http://www.magyardmagnas.ro/szemelyes-penzugyek/megszabadulni-a-hiteltol.html>

³¹ <http://volunteerblog.caritas-ab.ro/?p=14&lang=hu>

személyes fogalmazási mód, a távolítás gesztusa. Ugyanakkor az inkluzív értelem itt is megnyilvánul.

c) Szentenciaszerű megfogalmazások: a közmondások tömörségére emlékeztető rövidebb mondatokban is előfordul ennek az általánosító eljárásnak az alkalmazása. Ilyenkor a beszélő általános érvényű igazságokat fogalmaz meg. Ezt szemlélhetjük az alábbi megnyilatkozásokban:

(1) *Nekem a múzeum második egyetem volt, mert ott láttam egy Grigorescut, egy Munkácsyt, Feszty alkotásait, és heteken át tanulmányozhattam őket. Itt jöttem rá: **restaurátor csak úgy lehetsz, ha tudsz festeni.** Sok restaurátor akad, aki nem tud festeni, belebabrálnak egy arcba, és mindent elrontanak.*³²

(2) *Hová szeretnél eljutni a szakmában?*

*Évre nem tudok mondani semmit, mert **nem tudod, hogy mit hoz a sors egyik napról a másikra.** Én ezt csak fokozni szeretném. Hogy meddig, azt nem tudom, egy előadóművész nem mondhatja meg, hogy meddig.*

(3) *Nem hinném, hogy a szerepek olyan „mellények”, amelyeket úgy cserélgetünk, hogy megváltozunk vagy szerepelvárásokhoz igazodván „mások” leszünk hirtelen. Azt hiszem, **minden helyzetben csak akkor lehetsz hiteles, ha önmagadat adod: nyitottságban, figyelemben és fegyelemben.** Ez nem jelent állandó megfeszítettséget, inkább okos és rugalmas probléma- és időkezelést (az időt mélységében és linearitásában is megélve), illetve nagyfokú rugalmasságot, mondhatnám, lazaságot.*³³

Az idézett szövegrészletekben a beszélő első személyben kezdi kifejteni véleményét, és – mint ahogy a mondat szintű kódváltásokban történni szokott – egyetlen mondat erejéig nyelvi formaváltást alkalmaz: általánosít, hogy tömören megfogalmazzon egy elvet, egy vélt vagy valós igazságot.

6. Konklúzió

Összegzésként megállapítható, hogy az egyes szám második személyű igével kifejezett általános alany relatív kontaktusjelenségnek is tekinthető az erdélyi magyar nyelvváltozatokban, amelynek használati kontextusa, funkciója, referenciája számos tekintetben különbözik a magyarországi használattól, és sok

³² <http://archiv.nyugatiujelen.com/2003/2003%20december/dec.%2023%20kedd%20/jelen.html>

³³ <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article,PArticleScreen.vm/id/73444>

tekintetben megegyezik az államnyelvben és általában az indoeurópai nyelvekben szokásos alkalmazásával. Az egyik legfontosabb különbség az inkluzív értelmű használata: a beszélő úgy általánosít, hogy magát is beleérti a megnevezett jelenségkörbe. Az E/2 személyű igei alakokkal kifejezett általános alany legfontosabb funkciói: 1. személyes jellegű, negatív értékű események, élmények általánosítása (egyfajta távolító gesztussal) és a befogadó bevonása, implikálása az adott helyzet nyelvi megjelenítésével; 2. értelmi kiemelés, hangsúlyozás; 3. általános igazságok szentenciaszerű, tömör megfogalmazása. Az ilyen grammatikai formájú általános alany megjelenése bizonyos szövegkontextushoz, általánosítási szintekhez köthető, és a személyes jellegű diskurzusokba ágyazottan a kódváltáshoz hasonló igei formaváltások eredményeként jön létre.

Hivatkozások

- Atkinson, Richard – Hilgard, Ernest (és mtsai) 2005. *Pszichológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Benczély József – Fábrián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1991. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest – Újvidék.
- Hegedűs Attila 2003. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest. 362–374.
- Hoványi Márton 2010. Egy beavatási rítus szimbolikájáról. *Vallástudományi Szemle* VI. évf. 3. sz. 29–39.
- Kálmánné Bors Irén 1997. Az egyszerű mondat. In: A Jászó Anna (szerk.) *A magyar nyelv könyve*. Tezor Kiadó. Budapest. 324–387.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Scholastica Kiadó. Budapest.
- Kugler Nóra 2000. Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 405–414.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest–Pozsony.
- Lanstyák István 2003. Fordítás és kontaktológia. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 5. évf., 3. sz. 49–70.
- Lanstyák István 2011. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: Szabómihály Gizella – Lanstyák István (szerk.) *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja.
- Myers, David G. 2011. *Exploring Psychology*. Worth Publishers. New York.

Péntek János 2001. *A nyelv ritkuló légköre*. Kom-Press, Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár.

Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Budapest – Alsóőr – Lendva.

Benő Attila

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK

Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

attilabe@yahoo.com

Magyar kontaktushatás egy magyarországi német nyelvjárás morfoszintaxisában

Mayer Edina Zsuzsanna

0. Bevezetés

A magyarországi német nyelvjárások nyelvszigetként léteztek a közelmúltig. A nyelvszigetben élő nyelvek óhatatlanul kapcsolatba kerülnek a többségi nyelvvel, és az idő és a nyelvi kapcsolatok intenzitásának függvényében hatással is vannak egymásra. Ezek a hatások a nyelvi szintek különböző területein különböző mértékben érvényesülhetnek. Leginkább és legelőször a lexika szintjén jelennek meg a változások. Az idő előrehaladtával azonban megjelenhetnek a fonetika, majd a szintaxis szintjén is.

Jelen tanulmányom strukturális elméleti keretben készült és azt szándékozik bemutatni, hogy a többségi magyar nyelv hatásai a budakeszi német nyelvjárást, mely a 17. század végétől nyelvszigetként volt jelen a többségi magyar nyelvterületen, mára már a morfoszintaxis szintjén is érintik.

Adatközlőim a város legidősebb német anyanyelvű lakosai közül kerültek ki. Számuk mára nagyon lecsökkent, kilenc elérhető személy él a városban, közülük a legidősebb egy 97 éves asztalosmester, a legfiatalabb egy 79 éves gyári munkásasszony. A kilenc személyből 7 személy adataira támaszkodtam, akiknek nyelvjárási kompetenciája jó kiindulásul szolgált az elemzéshez. Adatközlőim közül (3 nő, 4 férfi) csupán két személy – egy nő (*1927, szülei földművesek) és egy férfi (*1930, szülei iparosok) – végzett magasabb iskolát, a többi adatközlő négy polgárit végzett és szakmát tanult (asztalos, varrónő, vendéglős, vízvezetékyszerelő és gyári munkás). Adatközlőim szüleikkel még a budakeszi nyelvjárásban beszéltek, az iskolában már magyarul tanultak, házastársaik is budakeszi németek, akikkel sokszor dialektusban beszélnek, gyermekeikkel azonban már nem.

Mivel a beszélt nyelv vizsgálatát csak élőszavas meghallgatással érdemes végezni, kutatásom három pillérre épül: egyrészt a Bonomi Jenő etnográfus által 1935 és 1937 között rögzített élőszavas beszámolók írásos lejegyzéseire, másrészt saját készítésű hangfelvételeimre (2006–2012), melyek

életrajzi beszámolók a világháború idejéről, népszokásokról és napi tevékenységekről (s. gy.-vel jelöltem az innen származó mondatokat, T1–15-ig azonosítva a felvételek számát). Végül, mivel az interjúk nem tartalmazhatják az összes nyelvi jelenséget egyszerre, az interjúkat magyarul megfogalmazott kérdőívek alapján is kiegészítettem (K1–5). Olyan, magyar nyelven megfogalmazott mondatok anyanyelvre való fordítását kértem, melyek fordításai feltehetően tartalmazzák a vizsgálni kívánt jelenségeket.

A meghallgatott hanganyagot írásban is rögzítettem. A korábbi kutatások (például Eszterle 1929) megállapításai szerint a hangtan alapján a budakeszi német nyelvjárás egy közép-bajor nyelvjárás, ezért a leírásban a rendelkezésre álló bajor nyelvtanok nyújtottak segítséget a nyelvjárás standard nyelvtől való eltéréseinek magyarázatában v.ö. Merkle (1996) Zehetner (1985). A dialektális jelenségek kialakulásával kapcsolatban elsősorban Paul (1998) és Erbert–Reichmann–Solms–Wegera (1993) nyelvtörténeti munkáira támaszkodtam. A magyar nyelvi hatások megállapításához szükség volt más német dialektusok, például a bécsi dialektus normateremtő hatásának és a Württembergben beszélt dialektusjelenségnek a kiszűrésére, mivel a budakesziek jó része Württemberg területéről érkezett, és a kitelepítést követően ma is ott élnek a kitelepített budakesziek. Az osztrák hatások megállapításában Muhr (2000) nyújtott segítséget, mivel ez a mű kontrasztív módon igyekszik bemutatni az osztrák és a német nyelvhasználat közötti eltéréseket a különböző nyelvi szinteken. Segítségemre voltak még a mai német nyelvterületen, elsősorban Württemberg (valamint Rheinland-Pfalz, Niedersachsen és Ausztria) területén élő személyek is, akik megkérdezése azért vált szükségessé, hogy ellenőrizhessem: a talált jelenség vajon megtalálható-e német nyelvterületen, vagy esetleg osztrák hatásnak tekinthető-e.

Problémát jelentett a telepések telepítéskori nyelvi állapotának vizsgálata, hiszen igen különböző helyről érkeztek, az első telepések feltehetően Bajorországból, akik száma a pestisjárványt követően jelentősen lecsökkent. A második telepítési hullámmal érkezők zöme pedig a mai Württemberg területéről származik, de számos családról tudhatunk, akik elzászi vagy cseh-morva felmenőkkel rendelkeznek. A 18. századi nyelvi állapotokról részletes morfológiai vagy szintaktikai elemzés nem készült. A legrégebbi dialektológiai elemzések is (Schmeller 1821 és Wilmanns 1909-ben írott munkái) csupán a hangtanra, illetve csak néhány jelentősebb morfológiai jelenségekre szorítkoztak, ezek nem jelentettek segítséget a jelenségek magyarázatában. Bár igen gazdag a magyarországi német nyelvjárásokra irányuló szakirodalom, ezek jelentős része nem az általam kutatott térségre és annak jelenségeire irányul. A német nyelvű dialektológiai szakirodalomból a közelmúltig hiányoztak a részletes szintaktikai vizsgálatok, csupán néhány szintaktikai jelenség leírását találhatjuk meg.

Tanulmányomban röviden ismertetem a magyarországi német nyelvjáráskutatás irányait, majd bemutatom Budakeszi rövid történetét, végül a kontaktusnyelvi hatásokat a morfoszintaxis szintjén.

1. Történeti kitekintés

1.1 A magyarországi német nyelvszigetek kutatása

Magyarországon a 19. század végén, a 20. század elején indultak meg a magyarországi németek vonatkozásában kutatások, bár akkor ezek fő célja az itt élő németiség pontos származási helyének megtalálása volt. Ez a tendencia a második világháború utánig fennállt. Ebben csupán eszközként jelent meg a nyelv kutatása, melynek segítségével próbálták a származási területet meghatározni. Jelentős képviselője volt ennek a korszaknak Petz Gedeon, főbb kutatási területe a hangtan és a nyelvi kapcsolatok. Az első világháború idején a kutatások szüneteltek. Az azt követő időszakban nagy számban jelentek meg dialektológiai és néprajzi dolgozatok, de csak magyar nyelven. Ebben az időben írta Eszterle M. Edit (1929) is a budakeszi hangtant feldolgozó művét. A cél továbbra is az őshaza kutatása volt. A korszak hiányossága, hogy a nagyszámú munka ellenére mégsem készült átfogó szintetizáló mű (Manherz 1981). Egyedülálló Schlégl Jánosnak (1935) Az alsógallai német nyelvjárás mondatszerkesztése című munkája, mely hosszú ideig az egyetlen szintaktikai leírás egy magyarországi német nyelvjárásról. Ez a munka is azonban csupán a legfontosabb jelenségekre koncentrál. Nem tér ki például az előljárószók használatára és a vonzatokra. Ezek a kutatások azonban általában nem mutattak túl az anyaggyűjtésen, megelégedtek az adott tájnyelvnek a német dialektológiai rendszerben való elhelyezésével.

Új irányt jelentett a szegedi iskolának a nyelvföldrajz módszereit alkalmazó irányvonala. Ekkor még a magyarországi német nyelvjárások összefüggő nyelvterületeit csupán a települések történetével magyarázhatták, a nyelvjárások belső fejlődését még nem kutatták. A nyelvjárasi és történeti kutatások 1945-ig jelentős számban hozzájárultak a magyarországi németiség kutatásához (Manherz 1981). 1941-ben íródott Follath Ferenc Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban című monográfiája.

A második világháború után, 1947-ben jelent meg Schweighoffer Gyula Nagytevel község nyelvjárásáról és néprajzáról írt monográfiája. A kutatások történetében Hutterer Miklós és Mollay Károly nevéhez fűződnek jelentős változások, akik az őshazakutatás szempontjából addig fontos diakrón leírások helyett szinkrón vizsgálatokat is folytattak, melyek már szociolingvisztikai szempontokat is magukba foglaltak.

1959-ben készült el Hutterer Miklós A Dunántúli középhegység német nyelvjárásai című értekezése, mely 1963-ban könyv alakban is megjelent. Rövidesen megindult a magyarországi német névkutatás is, melynek Mollay Károly és Pogány Irén a jelentősebb képviselői.

Az 1970-es években több projekt is indult a szókincs és hangtan kutatására. A dialektológiai kutatások központja a pécsi és a budapesti egyetem lett (Manherz 1981). A kutatások elsősorban a nyelvjárások fonetikai és morfológiai leírására törekedtek. Szintaktikai leírások csak csekély mértékben készültek, jelentős képviselőjük Wild Katalin.

Bár kontaktológiai kutatások már korábban is léteztek, csak az 1970-es években növekedett meg a számuk. Az eddigi kontaktológiai kutatások általában a lexikológia tárgykörében történtek, és a következőképpen csoportosíthatók:

- a) A nyelvi kapcsolatok történeti aspektusból való vizsgálata
- b) A magyar nyelvben fellelhető kontaktushatások vizsgálata
- c) A magyarországi német nyelvszigetek vizsgálata

1.2. Budakeszi település rövid története

A német település története 1659-ben kezdődik, amikor Lipót császár birtokot adományoz a Zichy családnak zsámbéki székhellyel, mert a török idők után a vidék elnéptelenedett. A Zichy család 1690–96 között kezdte meg az első telepítéseket. Budakeszi területén ekkor még két elnéptelenedett magyar falu, Alkeszi és Felkeszi áll, melyek közül csak Alkeszi népesedik be újra. Az első telepések 1699-ben már szerepelnek egy adózási listán. Ezek a telepések a Fekete-Erdő környékéről és főleg Bajorországból érkeztek. 1739-ben pestisjárvány sújtotta a falut, mely 538 embert ragadott magával, ezért újabb betelepítések váltak szükségessé. Az újabb telepések a mai Württemberg tartományból érkeztek, igen különböző területekről, de akadtak Németország más vidékéről érkező, valamint elzászi és csehországi német telepések is. A pontos származási hely gyakran nem határozható meg, ezért a telepések induláskor meglévő nyelvjárását nem tanulmányozhattam.

A falu töretlenül fejlődött, lakói szőlőtermesztésre alapozott mezőgazdasággal foglalkoztak 1874-ig, amikor is kitört a budai szőlőket sújtó filoxerajárvány, és véget vetett a szőlőgazdaságnak. Ekkor kezdődött a Budapesttel napi szinten való érintkezés, ugyanis a falu lakói más megélhetés után nézve a fővárosban találtak munkát (ekkor indultak meg a milleneumi építkezések), illetve a turizmusban találtak megélhetést. Ettől fogva számolhatunk erős kontaktusnyelvi hatásokkal. Budakeszit a századfordulón a magyar Ischlként említik: számos étterem, egy kaszinó is épült, megépült a tudószanatórium is. A 20. század elejére tíznél több egyesület, szervezet működik a faluban.

Az iskolai oktatás ebben az időben is magyarul folyt a településen. Bár létezett német nyelvű iskola, a budakesziek túlnyomó része ragaszkodott a felemelkedést jelentő magyar nyelvű iskola látogatásához.

A második világháború végét követő kitelepítés és a korszak intézkedései jelentősen hozzájárultak a német nyelvhasználat visszaszorulásához. A lakosság mindvégig megőrizte kettős identitását, bár ma hivatalos kérdésre (például kisebbséghez való tartozás beismerése) az idősebb generáció ezt a történelmi események miatti félelmében tagadja. A mai nyelvhasználatra jellemző, hogy csak a legidősebb korosztály beszéli a nyelvet. Magyarok jelenlétében nem tartják illendőnek az anyanyelven való társalgást. Egymás között is egyre ritkábban beszélnek anyanyelvükön.

2. A budakeszi nyelvjárás magyar kontaktushatásai

A magyar kontaktushatásokat vizsgálva megállapítható, hogy léteznek olyan jelenségek, melyek a magyar nyelvvel való kontaktushatásnak látszanak, de valójában nem azok, csupán véletlen egybeesések az osztrák, illetve bajor nyelvhasználatban is megtalálható jelenségekkel. Olyan jelenségekkel is találkozhatunk, melyek nem bizonyíthatóan magyar hatások, de mivel az anyaországi nyelvváltozatokkal való kapcsolat régóta nem áll fenn, a németországi standard nyelv vagy dialektus hatása feltehetően nem érvényesül, ezért valamilyen más hatás következtében jöhettek létre. Ezeknél a jelenségeknél valószínű az osztrák nyelvhasználathoz való igazodás, főleg presztízs szempontból. Ezek a budakeszi jelenségek a magyar jelenségekkel csupán formailag esnek egybe. Találhatunk olyan jelenségeket is, melyek egyértelműen magyar hatásnak tekinthetők. Ezért a jelenségeket e három szempont mentén csoportosítottam: a látszólagos, a feltehető és a valódi kontaktushatások szintjén.

2.1. Látszólagos kontaktushatások

Ebbe a csoportba olyan jelenségeket sorolhatunk, melyeket látszólag megfeleltethetünk valamely magyar jelenségnek, de valójában a szomszédos Ausztriában vagy Németországban beszélt bajor nyelvi jelenségekként magyarázhatók. A következőkben erre találhatunk példákat: (a budakeszi példák forrásai Bonomi gyűjtéséből, illetve saját felvételekből származnak. Az összehasonlítás során a Muhr 1995 és 2000 által osztrák használatként megemlített példákat sorolom, illetve az AdA Sprachatlas-ban megtalált jelenségekkel igazolom az osztrák nyelvhasználathoz való igazodás tényét).

a) Az előljárószó használata megegyezik az osztrák nyelvhasználattal

Az *auf* előljárószó használata megegyezik a magyar *-ra/-re* jelentéssel, ezért gondolhatnánk magyar hatásnak is.

(1a)

...*kaunnst* *tu* *ti* *nimmə*
 kannst_{ModIndPraesSg2} du_{PronPersNomSg2} dich_{PronRelAccSg2} nicht_{PartikelNeg} mehr_{Adv}
 ...kannst du dich an das Loch
 '...nem emlékszel már

errinnean *af* *tən* *Louch?*
 erinnern_{Inf} auf_{Praep} dem_{ArtDefNeutDatSg} Loch_{Nomen}
 nicht mehr erinnern?
 a lyukra (a templomtoronyban)...'

(s. gy. 2006; T5)

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>	<u>osztrák</u>
<i>sich erinnern</i>	emlékezni	<i>si errinnean</i>	<i>sich erinnern</i>
<i>an</i> + akkuzatívusz	<i>-ra/-re</i>	<i>auf</i> + datívusz	<i>an/auf</i> + akkuzatívusz
			(Muhr 1995: 227)

(1b)

I *teing* *viüü* *af* *tia.*
 Ich_{PronPersNomSg1} denke_{IndPraesSg1} viel_{Quant} auf_{Praep} dir_{PronPersDatSg}
 Ich denke viel an dich.
 'Sokat gondolkodok rád.'

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>	<u>osztrák</u>
<i>denken</i>	<i>gondolni</i>	<i>tein(g)n</i>	<i>denken</i>
<i>an</i> + akkuzatívusz	<i>-ra/-re</i>	<i>auf</i> + datívusz	<i>an/auf</i> + akkuzatívusz (AdA – Sprachatlas)

(Az AdA Atlas zur deutschen Alltagssprache nyelvi térképén látható, hogy inkább Ausztriában használatos ez a forma. Sajátossága a jelenségnek, hogy a standard nyelvvel ellentétben az előjárósó datívusszal és nem akkuzatívusszal áll.)

(1c)

Sii *hod* *əs* *Kheawü*
 Sie_{PersPronFemNomSg} hat_{AuxIndPraesSg3} das_{ArtDefNomAccSg} Körble_{Nomen}
 Sie hat den Korb
 'Leengedte a kosarat

<i>oowiloussn</i>	<i>mim</i>	<i>Schrick.</i>
abgelassen _{PartPerf}	mit _{Praep} dem _{ArtDefMascDatSg}	Seil _{Nomen}
an einem Seil herabgelassen. egy kötéllel.'		(s. gy. 2012; K2)

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>	<u>osztrák</u>
<i>herablassen</i>	<i>leenged</i>	<i>oowiloussn</i>	<i>herablassen</i>
<i>an</i> +datívusz	<i>-vel</i>	<i>mit</i> + datívusz	<i>mit</i> + datívusz (Muhr 2000: 74)

Az ige vonzataként a standard nyelvtől eltérően és a magyar nyelvhez hasonlóan a *mit* (-val/-vel) előjárósó jelenik meg. Ez a használat Muhr (2000: 74) szerint az osztrák nyelvhasználatnak felel meg, nem csupán eszközhatározói funkcióban.

b) Az előjárósó használata a tradicionális bajor nyelvhasználatnak feleltethető meg

A bajor dialektusok a direkcionalitás kifejezésére városok esetében a mai *nach* helyett egy feltehetőleg korábbi nyelvi korszakból származó *auf*-ot használnak:

(1d)

...*täis* *woa* *tut,* *wo* *mə*
 das_{PronDemNeutNomSg} war_{KopulaIndPaetSg3} dort_{Adv} wo_{Konj} man_{PronIndefNom}
 ...das war dort, wo man
 '...ez ott volt, ahol

af *Páty* *niiwəfoət...*
 auf_{Praep} Páty hinüberfährt_{IndPraesSg3}
 nach Páty hinüberfährt.
 átmegyünk Pátyra...?' (Bonomi 1935: 5144 sz.)

(1e)

Von *Paad* *san* *vüü* *af* *Wudigess*
 Von_{Praep} Páty sind_{AuxIndPraesPl3} viele_{Quant} auf_{Praep} Budakeszi
 Von Páty sind viele nach Budakeszi
 'Pátyról sokan

khumə
 gekommen_{partPerf}
 gekommen.
 jöttek Budakeszire.' (s. gy. 2006; T5)

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>	<u>tradicionális bajor</u> <u>nyelvjárások</u>
<i>gehen, fahren</i>	menni utazni	<i>kee/foan</i>	<i>foan</i>
<i>nach</i>	-ra/-re vagy -ba/-be	<i>af</i>	<i>af</i>

2.2. Feltehetőleg kontaktushatások

Ebbe a csoportba azok a jelenségek sorolhatók, melyek nem azonosíthatók egyértelműen magyar hatásként, a jelenségek keletkezésére többféle magyarázat is adható.

a) Az *an* előjárósó vonzatként való használata nem a német standard nyelv szerint történik, hanem a magyar nyelvhasználathoz közelít:

(2a)

In Au(n)fau(n)g hob i mi
 In_{Praep} Anfang_{Nomen} habe_{AuxIndPraesSg1} ich_{PronPersNomSg1} mich_{PronReflAcc}
 Am Anfang habe ich mich
 'Az elején még

kfiat

gefürchtet_{PartPerf}
 gefürchtet.
 félttem.'

(s. gy. 2012; K4)

(2b)

I kljaub in Heakoutt.
 Ich_{PronPersNomSg1} glaube_{IndPraesSg1} in_{Praep} dem_{ArtDefMascDatSg} Herrgott_{Nomen}
 Ich glaube an Gott
 'Hiszek Istenben.'

(s. gy. 2012; K4)

standard*am Anfang**glauben**an + akkuzatívusz*magyar

kezdetben

hinni

*-ban/-ben*budakeszi*in Au(n)fau(n)g**glauben**in + datívusz*

A (2a) példában szereplő *im Anfang* kifejezést Németországban (Württemberg: Mannheim, Ludwigsburg, Unterrot bei Stuttgart, Karlsruhe; Rheinland-Pfalz: Trier, Preist bei Bitburg; Brandenburg: Berlin és Niedersachsen: Braunlage bei Goslar) és Ausztriában (Bécs) élő adatközlőim közül csak a Berlinben élő adatközlő tartotta nyelvjárási jelenségnek, annak ellenére, hogy a Luther Biblia János evangéliumában szerepel az *im Anfang war das Wort* (Kezdetben volt az ige) kifejezés. A többi adatközlő számára ez a kifejezés nem jólformált. Mivel a Budakeszire érkező német lakosság nem Berlinből származik, feltételezhetjük, hogy nem egy konzervált formáról van szó.

Ezeket a példákat tekinthetjük valódi magyar hatásnak is. Nehezen tudjuk azonban megmagyarázni a következő példákat:

(2c)

Woa noch, wii woa tes,
 Warte_{ImpSg2} noch_{Adv} wie_{PronInt} war_{KopulaIndPraetSg3} das_{ArtDefNeutNomSg}
 Warte noch, wie war das,
 'Várj csak, hogy is volt,

in ... in Freidog schə owə in Samstog
 in_{Praep} in_{Praep} Freitag_{Nomen} schon_{Adv} oder_{Konj} in_{Praep} Samstag_{Nomen}
 am... am ... am Freitag schon, oder am Samstag...
 már pénteken, vagy szombaton....'

(s. gy. 2006; T2)

(2d)

... und in 26 Oprüü(l) woə
 ... und_{Konj} in_{Praep} dem_{ArtDefMascDatSg} 26_{Ord} April war_{KopulaIndPraetSg3}
 ... und am 26. April war
 '... és április 26-án már

khə Estərräichə meə too.
 kein_{PronNeg} Östrreicher_{Nomen} mehr_{AdjKomp} da_{Adv}
 kein Österreicher mehr da...
 nem volt itt egy osztrák se...'

(Bonomi 1943: 4)

standard

am Freitag
 an + datívusz

magyar

pénteken
 -on/-en/-ön

budakeszi

in Freidog
 in + datívusz

A (2c) és (2d) jelenségeit többféleképpen magyarázhatjuk.

- Az egyik lehetőség, hogy az első két példa mintájára az *an* helyetti *in* előljárószót analógiásan képezték le a harmadik és negyedik példában. Ekkor mégiscsak kontaktushatásról kellene beszélnünk.
- A másik lehetőség, hogy a nyelvjárásban a standardhoz hasonló előljárószó nélküli pusztá tárgyessel is kifejezhetők az időhatározók. Ekkor az *in* a napok esetében nem előljárószó, hanem tárgyesetű határozott hímnemű gyenge névelő. Itt nem beszélhetünk kontaktushatásról.
- Egy harmadik lehetőség, hogy miután az időhatározók kifejezése lehetséges pusztá akkuzatívuszi esettel is, de ugyanakkor az analógiás leképzés is elképzelhető, az *an* és az *in* előljárószavak alakai hasonlósága miatt mindezen jelenségek együttes hatásával kell számolnunk.

b) A két esettel álló előljárószók esetvesztése

A standard nyelvben két esettel álló előljárószók a lokalitást a datívuszi esettel, a direkcionalitást pedig az akkuzatívuszi esettel fejezik ki. A budakeszi nyelvjárásban ezek az előljárószavak a direkcionalitás kifejezésére is a datívuszi esetet követelik meg, az irányt pedig minden esetben igekötővel fejezik ki.

Mivel a hímnem tárgy- és részeshatározós esetű névelői alakilag egybeesnek, itt nőnemű és semlegesnemű példákat célszerű bemutatni:

(3a)

Und tea hod
 Und_{Konj} der_{PronDemMascNomSg} hat_{AuxIndPraesSg3}

Und der hat
 'És az meg az ajtó elé

es Kuchlkaastl hinzaat,
 das_{ArtDefNeutAccSg} Küchenkastel_{Nomen} hingezo_{PartPerf}
 den Küchenschrank
 húzta a

voa də Tia...
 vor_{Praep} der_{ArtDefFemDatSg} Tür_{Nomen}
 vor die Tür gezogen.
 konyhaszekrényt.'

(s. gy. 2012; T4)

Ebben a (3a) mondatban a nőnemnek megfelelő *voa ti* (*vor die* akkuzatívusz 'elé') helyett *voa tə* (*vor der* datívusz) alakot látunk.

(3b)

Kee nua aussì voan Toa,
 Geh_{ImpSg2} nur_{Partikel} hinaus_{Adv} vor_{Praep} dem_{ArtDefNeutDatSg} Tor_{Nomen}
 Geh nur hinaus vor das Tor,
 'Menj csak ki a kapu elé,

tut hock ti hi(n), ...
 dort_{Adv} setz_{ImpSg2} dich_{ReflAccSg2} hin_{Adv}
 setz dich dort...
 ott ülj le...'

(s. gy. 2012; T6)

Ebben a példában a semleges nemnek megfelelő *voan* (*vor dem* datívusz 'előtt') és nem *voas* (*vor das* akkuzatívusz) alak található meg. Ugyanezt figyelhetjük meg a hímnemű főnevek esetében is:

(3c)

Wo wüüt ea hi(n)raasn
 Wo_{IntPron} will_{ModIndPraesSg3} er_{PronPersMascNomSg} hinreisen_{Inf}
 Wo will er hinreisen,
 'Hová akar utazni,

am Maou(dn)schei(n)?
 an_{Praep} den_{ArtDefMascDatSg} Mondschein_{Nomen}
 auf den Mond?
 a Holdra?'

(s. gy. 2012; K4)

(A fenti (3c) példában a *Maou(dn)schei(n)* alak magát a Holdat jelenti, ellentétben a standard nyelvben használatos *Mond* alakkal. Ez a mondat a magyarul megfogalmazott mondat anyanyelvi fordításaként keletkezett.)

A (3c) példa az *an* előjárósó + *in* (hímnem/semleges nem datívuszi rövid alak) egybeolvadását mutatja be, az *am* alak csak hangtani variáns (Zehetner 1985: 108).

A német dialektusokban elsősorban a felnémet nyelvjárásokban jellemző az esetvesztés (Kasusverfall/Kasussynekretismus), de csupán elsősorban a személyes névmások és a főnévragozás használatának körében. Ezek vegyes mintát mutatnak, hol az akkuzatívuszi, hol a datívuszi formák őrződnek meg, nem épült ki egységes paradigma. Általában azonban az akkuzatívuszi forma marad meg. Ez a budakeszi nyelvjárás esetében is igaz a személyes névmások és a főnévragozás terén. Míg a személyes névmások vegyes mintát követnek, a főnevek ragozásánál itt is inkább az akkuzatívuszi forma marad meg. Erről számos publikáció készült. Howe (1996: 262) is utal erre a jelenségre a személyes névmások körében, de ő sem tér ki a két esettel álló előjárósószavak tanulmányozására. Ezzel a témával csupán igen kevesen foglalkoznak, mint például Wiese (2004), aki a Németországon belüli másnyelvi kolóniák esetében fellépő esetvesztéseket tanulmányozza.

A két esettel álló előjárósók esetvesztését eddig egyik németországi nyelvjárásról érintő dialektológiai munka sem tartalmazza. Saját vizsgálataim szerint még az olyan németországi dialektusok is, mint az alemann, melynek nyelvtani rendszeréből hiányzik az akkuzatívuszi eset, a két esettel álló előjárósók esetében a direkcionalitás kifejezését nem a datívusszal, hanem a nominatívusszal pótolják.

A nyelvi szigeteken belül (Rosenberg 2003) inkább előfordulhat a főnévi ragok estében az esetvesztés, ez azonban általában a genitívuszi és a datívuszi eseteket érinti. Rosenberg (2003) példaként említi a texasi német kolónia nyelvi változásait, ahol kivétel nélkül mindig az akkuzatívuszi eset őrződik meg. Mindezekből az következne, hogy az esetek redukálása ebben az esetben sem a német nyelv valamelyik dialektusának sajátossága, hanem a nyelvi szigetben élő nyelvek és a környezeti nyelv egymásra hatásának eredménye. Ezt támasztja alá Wiese (2004: 10–11), aki a statikus, lokalitást kifejező datívuszt jelöletlen, míg a dinamikus, direkcionalitást kifejező akkuzatívuszt jelölt esetnek tartja, és úgy találja, a német nyelvtől eltérő nyelvcsoportokban az előjárósószavak alkalmazásakor a dinamikus jelölés sokszor elhagyható, hiszen az a kontextusból kitalálható.

A példákban előforduló esetvesztés egy másik oka lehet, hogy az igekötő, amely a direkcionalitás kifejezésére szolgál, és egyben az akcióminőséget is megváltoztatja, a magyar nyelvben az ige vonzata (Kiefer 2003: 180–181). Lehetséges, hogy a német példában a direkcionalitás esetében az előjárósó talán már nem vonzatként van jelen, és az igekötő veszi át a vonzat szerepét. Ily módon nincs szükség a jelölt és jelöletlen helyzet közötti megkülönböztetésre, és az ilyen előjárósószavak használata egyformán jelölt vagy

jelöletlen minden esetben. A nyelvjárás feltehetőleg a datívuszt már jelöletlen esetnek tekinti ezeknél az előjárószavaknál.

Sajnálatos módon a szakirodalom igen csekély mértékben foglalkozik az előjárószavak szintaktikai viselkedésével. Bár Altmann (1998) foglalkozik ugyan az előjárószavak és módosítószavak kombinációival és direkcionalitásával, csupán szemantikai szempontokat vesz figyelembe. Az eseteleges vonzatbeli eltérésekre nem tér ki.

2.3. Valódi kontaktushatás

a) Az előjárószó használatát sem az osztrák nyelvhasználat, sem egyéb német nyelvjárás használata, sem történeti alakok nem indokolják, és a magyar nyelvben egyértelműen megfeleltethető valamelyik toldaléknak

(4a)

Und waast wivüü Pensioniearə
 Und_{Konj} weisst_{IndPraesSg2} wie_{Adv} viele_{Quant} Pensionäre_{Nomen}
 Und weißt du wie viele Rentner auch
 'És tudod, mennyi nyugdíjas volt

woan, huhu... af tə Eisenpaun
 waren_{KopulaIndPraetPl3} huhu_{Intjek} auf_{Praep} der_{ArtDefFemDatSg} Eisenbahn_{Nomen}
 in der Eisenbahn
 a vonaton

aa und af tə Elektrischi?
 auch_{Partikel} und_{Konj} auf_{Praep} der_{ArtDefFemDatSg} Straßenbahn_{Nomen}
 und in der Straßenbahn waren?
 is és a villamoson?' (s. gy. 2012; T4)

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>
<i>in der Straßenbahn</i>	a villamoson	<i>af tə Elektrischi</i>
<i>in + datívusz</i>	-on/-ön	<i>auf + datívusz</i>

A németországi és osztrák adatközlőim közül csupán a Berlinben és Trierben élők találták az *auf* előjárószó használatát elfogadhatónak a *bei* (-nál/-nél) előjárószó használatával megegyezően a dialektus szintjén. A trieri adatközlőm szerint ennek az lenne a jelentése, hogy a vasútnál, mint intézménynél. Bár létezik egy népszerű délnémet eredetű dal, „*Auf der schwäb'sche Eisenbahne gibt sogar viele Haltstatione...*” (a sváb vasúti járatnak sok megállója van), melyben talán az intézményről van szó és nem magáról a vonatról mint közlekedési eszközről. (Ezt igazolja Muhr 2000: 73, az osztrák nyelvi használatban az *auf* vonatkozhat intézményre is.) A többi adatközlőm szerint az *auf* előjárószó használata *vonat tetején* előjárós kifejezésnek feleltethető meg.

Meggondolandó továbbá, hogy a betelepítéskor, 1699 és 1760 között a vonat és a villamos még nem létezett. A Magyarországon letelepített német lakosság elvesztette a kapcsolatot az anyaországgal, mire a vonat itt megjelent. Az új technikai eszközök megnevezésére két út nyílt a nyelvszigetben élő németajkú lakosság számára: vagy a szomszédos Ausztria nyelvhasználati szokásait követték, vagy a többségi magyar nyelvhez igazodtak. Ebben az esetben feltehetőleg a magyar mintát követik a beszélők csakúgy, mint a következő példákban:

(4b)

... *tə* *Vili bácsi* *hod* *mə* *schə*
*der*_{ArtDefMascNomSg} *Vili bácsi* *hat*_{AuxIndPraesSg3} *mich*_{PronReflAccSg2} *schon*_{Adv}
 ... der Onkel Vili hat mir schon
 '... a Vili bácsi aztán

af *ti* *Noutn* *kleant*
*auf*_{Praep} *die*_{ArtDefDatPl} *Noten*_{Nomen} *gelehrt*_{PartPerf.}
 die Noten beigebracht.
 megtanított a hangokra.' (s. gy. 2012 T3)

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>
<i>lehren</i>	tanítani	<i>learə</i>
akkuzatívusz + akkuzatívusz	<i>valakit valamire</i>	akkuzatívusz + <i>auf</i> + datívusz

Németországi és osztrák nyelvterületen élő adatközlőim egyike sem tartotta ezt a mondatot jólformáltnak.

(4c)

So *kaunst* *ned*
*So*_{Adv} *kannst*_{ModIndPraesSg2} *nicht*_{PartikelNeg}
 So kannst nicht
 'Így nem mehetsz

zwischen *ti* *Leid* *kee!*
*zwischen*_{Praep} *die*_{ArtDefDatPl} *Leute*_{NomenPl} *gehen*_{Inf}
 unter Menschen gehen!
 emberek közé!' (s. gy. 2012; K4)

<u>standard</u>	<u>magyar</u>	<u>budakeszi</u>
<i>unter die Leute</i>	Az emberek közé	<i>zwischen ti Leid</i>
<i>unter</i> + akkuzatívusz	<i>közé</i>	<i>zwischen</i> + datívusz

Láthatjuk, hogy a fenti példákban a budakeszi nyelvjárás kifejezései egyértelműen megfeleltethetők a magyar mintáknak, és Ausztriában sem használják ezeket a formákat. Sajnálatos módon a szakirodalom alig foglalkozik az eltérő előjárószavak használatával.

3. Összegzés

A magyar nyelv kontaktusnyelvi hatása nemcsak a lexika, hanem már a morfoszintaxis szintjén is megjelenik.

Megfigyelhettünk

1. Látszólagos magyar hatásokat

(például az *auf* előjárószó széleskörű alkalmazása), melyek valójában

- a) az osztrák nyelvhasználatból kerültek a budakeszi nyelvjárásba;
- b) hozott bajor nyelvi elemek vagy korábbi nyelvi korszakok emlékei.

2. Feltehetőleg kontaktusnyelvi hatásokat

a) ahol az előjárószavak használata nem a német standard szerint alakul, és a magyar nyelvhasználathoz közelít, például az *in* előjárószó használata;

- b) a két esettel álló előjárószavak esetvesztése, ahol a direkcionális kifejezése a lokalitás kifejezésével megegyezően datívuszi esettel történik, és ezek feltehetőleg a magyar nyelvi közeg hatásának tudhatók be.

3. Valódi kontaktushatást

Ez sem területileg, sem történetileg nem indokolható német nyelvjárási jelenség, és egyértelműen megfeleltethető valamely magyar kifejezésnek:

Az *auf* előjárószó, melynek használata közeledési eszközök esetében magyar mintára alakul.

A fentiekből kitűnik, hogy a kontaktusnyelvi hatások nem csupán a lexikális szinten, hanem már a morfoszintaxis szintjén is jelen vannak, bár ettől kisebb mértékben. Az eddig rögzített szövegek azonban jó alapot nyújtanak a további elemzésekhez.

Hivatkozások

AdA Sprachatlas = Atlas zur deutschen Alltagssprache [online] *denken an/auf etwas* szócikk. Universität Salzburg Fachbereich Germanistik/Université de Liège Département de Langues et Littératures modernes. <http://www.atlas-alltagssprachede/runde-3/f11d/> (2013.05.15.)

Altmann, Hans 1998. Lokal- und Direktionaladverbien in einem mittelbairischen Dialekt.–In: *ZDL*. 1998, H. 3, S. 257–279.

Bonomi Jenő hagyatékából az 1935-ben készült felvételek. 5144. sz. átirat. – Schatzfeuer. Kéziratban. Johannes Kunzig Institut.

Bonomi, Eugen 1943. 1848/49 im Ofener Bergland. In. *Sonderabdruck aus den Deutschen Forschungen in Ungarn*. VIII/1.

- Erbert, Robert Peter – Reichmann, Oskar – Solms, Hans-Joachim – Wegera, Klaus-Peter (Hg.) 1993. Frühneuhochdeutsche Grammatik. Tübingen: Niemeyer. Sammlung Kurzer Grammatiken Germanischer Dialekte, 12.
- Eszterle, M. Edit 1929. A budakeszi német nyelvjárás hangtana. Budapest. *Német Philologiai Dolgozatok*, 16.
- Folláth, Ferenc 1941. Szóképzés a budakörnyéki német nyelvjárásban. (=Wortbildung in den deutschen Mundarten des Ofener Berglandes) Budapest.
- Howe, Stephen 1996. The personal Pronouns in the Germanic Languages. Berlin: de Gruyter.
- Hutterer, Claus Jürgen 1963. Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Halle–Saale: VEB Niemeyer.
- Kiefer, Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- Manherz, Karl 1981. Die Ungarndeutschen Mundarten und ihre Erforschung in Ungarn.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_kisebbsgegek/2009/nemetek/Beitrage_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/1985/pages/002_karl_manherz_mundart.htm (2012. szeptember 24.)
- Merkle, Ludwig 1996⁶. *Bairische Grammatik*. München: Hugendubel.
- Muhr, Rudolf 1995. Grammatische und pragmatische Merkmale des österreichischen Deutsch In: R.Muhr, R.Schrodt, P.Wiesinger (Hrsg.): Österreichisches Deutsch. Linguistische sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationalen Variante des Deutschen. Hölder-Pichler-Tempsky Verlag. Wien. S. 208–234.
- Muhr, Rudolf 2000. Österreichisches Sprachdiplom Deutsch. Lernzielkataloge zu Basisformulierungen, Lexik, Sprechhandlungen, Höflichkeitskonventionen, Diskurs und Diskursstrukturen, Deutsch als plurizentrische Sprache. Wien: Öbv&hpt.
- Paul, Hermann 1998²⁴. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Peter Wiehl – Siegfried Grosse, (Überarb.). Tübingen: Niemeyer.
- Rosenberg, Peter 2003. Vergleichende Sprachinselforschung: Sprachwandel in deutschen Sprachinseln in Russland und Brasilien. In: Harden, Theo/Hentschel, Elke (Hgg.), *Particulae particularum*. Festschrift zum 60. Geburtstag von Harald Weydt. Tübingen: Stauffenburg, S. 273–323.
http://www.linguistik-online.de/13_01/rosenberg.html (2013 04. 29.)
- Schlégl, János 1935. Az alsógallai német nyelvjárás mondatszerkesztése (Die Syntax der deutsche Mundart von Als-Galla).-Budapest, Pfeiffer 75. S. = *Német Phil. Dolg.* 62.
- Schmeller, Johan Andreas 1821. Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt – Beygegeben ist eine Sammlung von Mundart-Proben, d. i. kleinen Erzählungen, Gesprächen, Sing-Stücken, figürlichen Redensarten u. dergl. in d. verschiedenen Dialekten d. Königreichs, nebst einem Kärtchen z. geogr. Uebersicht dieser Dialekte. Thienemann, München.

- Schweighofer, Julius Gottfried 1947. Siedlungsgeschichte und Mundart von Deutschewel-Nagytevel im westlichen Buchenwald/Bakony in Mittelungarn. Hs. Diss. Budapest. (=In: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 9. 1990. 7–165. Hrsg., [Einf. und Erg.] von [Miklós Hutterer] Claus Jürgen Hutterer.)
- Wiese, Bernd 2004. Über Lokalisationssysteme. Zur Struktur des Inventars der deutschen Lokalpräpositionen, mit Berücksichtigung finno-ugrischer Lokalkasussysteme. = <http://www.ids-mannheim.de/gra/texte/wi7.pdf> (2012. szeptember 24.)
- Wilmanns, Wilhelm 1909¹⁻². Deutsche Grammatik. Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch. 3. Flexion. 2. Nomen und Pronomen. Straßburg: Trübner.
- Zehetner, Ludwig 1985. Das bairische Dialektbuch. Beck. München.

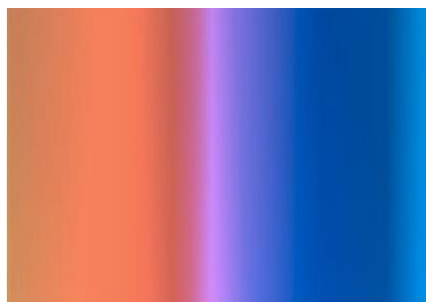
Mayer Edina Zsuzsanna
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcészeti- és Társadalomtudományi Kar
emayer70@yahoo.de

A hangzó magyar nyelv hatása a magyar jelnyelvre

Szabó M. Helga

1. Problémafelvetés

Hogyan képes két olyan nyelv egymással kölcsönhatásba lépni, amelyek teljesen eltérő csatornát használnak? Miként furakodhatnak be egy hangzó nyelv bizonyos jellemzői egy jelnyelv rendszerébe?

autentikus ("siketes") jelnyelv	jelelt nyelvek (kevert kódváltozatok)	hangzó nyelv

1. ábra: A jelnyelv – hangzó nyelv kontinuum

Általános értelemben vett kódkeverés (vö. Muysken 2000) a jelnyelv és hangzó nyelv viszonylatában is létező jelenség (ld. pl. Battison, 1978; Lucas–Valli 1990b és 1992; Berent 2006; Emmorey et al. 2008; Rác 2010), jelen írásomban azonban határozottan nem a „jelelt magyar nyelv”, illetve „jellel kísért magyar nyelv” néven emlegetett kevert kóddal, hanem a valódi, ún. „siketes” magyar jelnyelvvvel, a lexikai elemek szintjén annak regionális változataival kívánok foglalkozni. Bizonyos szerzők ugyanis megkülönböztetik egymástól a jelelt nyelvet és a jellel kísért hangzó nyelvet, a magyar szakirodalomban (vö. Henger–Kovács 2002:16) ennek a következő definíciójával találkozhatunk: A jelelt magyar a jelnyelv szókincsének alkalmazásával, de a magyar nyelv nyelvtani szabályai alapján szerkeszti meg a mondatokat. A jellel kísért magyar

is a magyar nyelv szabályait követi, de nem használja a ragokat és mellőzi a névelőket. A kísérő artikuláció mindkettőben kiemelt szerepet kap.

Saját meglátásom szerint azonban nem teljesen helytálló a fenti felosztás. Egyrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy más nyelvterületeken (pl. az Egyesült Államokban; ld. Lucas–Valli 1990 és 1992) ezekre a különféle arányú kevert kódokra iskolák, iskolai módszerek épültek, míg a kevert kódok árnyalatainak megkülönböztethetősége Magyarországon nem volt ennyire éles, és még senki nem is írta le a kevert kód hazai változatait (!). Másrészt maguk a megnevezések is vitathatóak, miért éppen a „jellel kísért magyar nyelv” megnevezéssel illetjük a „gyengébb” kódkeverés eseteit, amikor ez a megnevezés sokkal inkább azt fejezi ki, hogy minden egyes magyar nyelvi egységet egy-egy jelnyelvi elemmel adunk vissza, azaz az eredeti hangzó nyelvi formának egyfajta tükörfordítását hozzuk létre az ilyen megoldásokkal. A „jelelt magyar” ezzel szemben – kétségtelenül szubjektíven megítélve – sokkal kisebb mértékű alávetettséget fejez ki, mégis a fenti definíció szerint ezzel a megnevezéssel kellene illetni a nagyobb mértékű nyelvtani keveredést, azaz amikor a jelnyelvet az adott nyelvhasználó erősebben alárendeli a hangzó nyelvi struktúrának. Épp ezért egymáshoz viszonyítva nem tekintem autonóm rendszereknek a jelelt magyar nyelvet és a jellel kísért magyar nyelvet, ahogy szintén megfoghatatlan az érintettek körében ugyancsak elterjedt jelesített magyar nyelv megnevezés is – a definíciós homályt és ellentmondásokat egyelőre nem látom feloldhatónak; szerencsésebb, ha további vizsgálatokig ezeket a fogalmakat egyelőre nem választjuk szét, és inkább szinonimákként használjuk, ezt fejezi ki az 1. ábra is. Az alábbiakban *kódkeverés*, illetve *kevert kód*, *jelelt nyelv* megnevezést használok azokra az esetekre, amikor a valódi (ún. „síketes” vagy autentikus) jelnyelvi formától jelentős eltérést tapasztalunk, és a jelek a hangzó magyar nyelvi szerkezetbe mint egyfajta mátrixba vannak beillesztve.

Ezzel szemben enyhébb eseteknek, másként *kontakthatásnak* fogom fel azokat a jelenségeket, amikor a hangzó magyar nyelvi forma kisebb mértékben befolyásolja a jelnyelvi megoldást, amelyekben ugyan kimutathatók a hangzó nyelvi alapok, azonban a végleges jelnyelvi formák már a magyar jelnyelv szabályszerűségeihez idomultak. Ez utóbbi típus hasonló a hangzó nyelvek viszonylatában fellelhető szókölcsönzésekhez. Nyilvánvalóan számít, hogy az adott nyelvi szinten, illetve jelenségben mekkora a két nyelv eredeti megoldása közötti távolság: minél élesebbek a különbségek, annál szembetűnőbb lesz az egymásrahatás, annál erősebben torzul a befogadó nyelvi (jelen esetben a magyar jelnyelvi) forma.

Jelen tanulmány keretei között elsősorban különböző nyelvi szinteken megjelenő kontakthatásokat mutatok be, időnként kitérek általam már kódkeverésnek minősített megoldásokra is, és ezek elemzése révén igyekszem választ kapni a bevezetőben feltett kérdésre. A bemutatásra szánt jelenségek

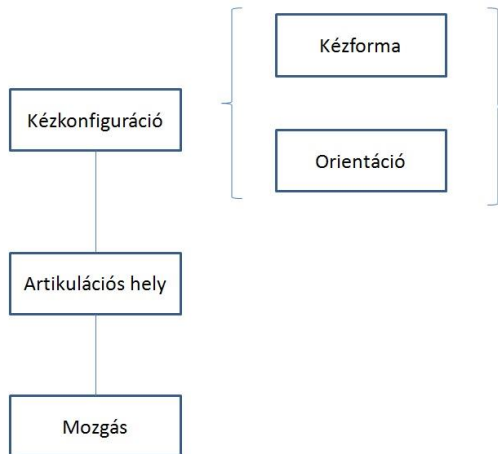
elsősorban a jelnyelv fonológiai és morfológiai szintjére fókuszálnak, a szintaxis területéről csak érintőlegesen lesz szó.¹ Az itt, elemzésekben előforduló lexikai elemek forrása egy általam koordinált kísérleti munka (ún. „pilot study”) keretében felgyűjtött magyarországi regionális jelnyelvi korpusz, amely 1000 kifejezésre épült. A morfológiai és mondattani elemzésekhez a saját két évtizedes megfigyeléseimen túl egy nemrégiben kidolgozott jelnyelv mint idegen nyelvi multimédiás tananyagban szereplő felvételekből hoztam példákat, illetve vitás esetekben a fotózáshoz felkért adatközlőm, Romanek Péter Zalán véleményére támaszkodtam. Fontos tisztázni, hogy a magyar jelnyelv esetében még nem rendelkezünk olyan, szigorú szakmai szempontok alapján felgyűjtött nyelvészeti korpuszal, amely sokrétű elemzéseket tenne lehetővé, illetve biztos adat–metaadat összefüggéseket segítené feltárni.

2. A jelnyelv szintjei

Fonológiai szint a jelnyelv esetében is létezik: az önálló jelentéssel nem rendelkező, ám jelentés-megkülönböztető szerepű egységek rendszert alkotnak. William C. Stokoe (1966a, 1966b), a modern jelnyelvkutatás úttörője kerémának nevezte el ezeket az alkotóelemeket, és eredendően három típusát különböztette meg: a kézformát, a mozgást és az artikulációs helyet. Később más kutatók (elsőként Friedman 1976) ezt még kiegészítették a szintén manuális elemnek számító orientációval (hogy merre néz a tenyér, illetve az ujjhegy), illetve felhívták a figyelmet a nonmanuális komponensek jelentőségére is (Brennan et al. 1984). Ez utóbbiakat a hagyományos fonológiai felosztásba nem szokták belesorolni (ld. pl. Sandler–Lillo-Martin 2006), hanem inkább a prozódiai komponensekkel (hangsúllyal, illetve a hanglejtéssel) rokonítják. Újabb kutatások komplexen vizsgálják ezeknek a nonmanuális komponenseknek a fonológiai, morfológiai és szintaktikai funkcióját (ld. pl. Pfau–Quer 2010).

Jelnyelvenként eltérő lehet a felhasználható elemkészlet. Az összes típusból rendelkezésre álló elemekből – kézforma-készlet, mozgás-repertoár stb. – „választanak” egyet-egyet a jelnyelv használói, amikor jeleket alkotnak. Ez a választás teljesen szabad abban az értelemben, hogy legfeljebb a hangsorépítési szabályoknak megfelelőtethető fonológiai/kerológiai szabályok lehetnek megszorítóak, valamint az ikonicitás befolyásolja a döntést. Mindez azonban csak ritkán tekinthető tudatos tevékenységnek (szójátékok vagy aktív nyelvújítási, jelalkotási időszakok esetén), és a kialakuló jelek a konvenció révén válnak a jelnyelv szókészletének aktív és elterjedt elemévé.

¹ Az alább említésre kerülő példák jelentős részét a www.hozzaferes.hu/szotar oldalról letölthető regionális jelnyelvi gyűjteményben lehet tanulmányozni. Az említett külföldi, idegen jelnyelvi példák forrása a www.spreadthesign.com oldal. Külön köszönettel tartozom Romanek Péter Zalánnak a cikkben szereplő fotók elkészítéséhez nyújtott segítségéért (a vele készült fotókat magam készítettem). A 3. számú ábránál felhasznált két, filmből kikockázott fotón pedig Juhász Zsófia szerepel, az eredeti felvételeket Juhász Ferenc készítette.

2. ábra: A jelnyelvi jelek főbb fonológiai komponensei

A jelnyelv más módon is különleges a hangzó nyelvekhez képest: dupla artikulátorral dolgozik. Amíg a beszédhangok előállításához mindenki csak egy artikulációs bázissal, azaz hangképzőszerv-készlettel rendelkezik, addig a jelek előállításához szükséges kézből kettő van, és ezek egymástól függetlenül is működtethetők. A lexikon szintjén: a jelek közt egyaránt vannak egy- és kétkézes formájúak, azonban ezek teljesen egyenértékűek formai szempontból. Érdekes jelenség azonban, hogy bizonyos derivatív alakok úgy jönnek létre, hogy egy eredetileg egykezes jelből kétkézes formát hozunk létre – pl. ÉRTESÍT: egykezes jel vs. ÉRTESÍT-MINDENKIT-egyszerre: kétkézes, kereszteződő mozgás. (További példa szerepel a „Morfológiai áthallások” fejezetben, a LEGJOBB formához kapcsolódó magyarázatban.) Emellett létezik egykezes jelelés is – az egyik kéz akadályozottsága esetén –, ez azonban hasonló torzulásokat eredményez, mint amikor egy beszélőnek a szájában valamilyen idegen tárgy is van (pl. éppen eszik, vagy fogat mos, miközben beszélni próbál).

Amennyiben a fent említett kerémákat a jelek építőelemeinek tekintjük, akkor definícióként fogadjuk el, hogy jelnek tekintjük mindazokat a képződményeket, amelyek:

- valamilyen kézforma + orientáció, mozgási komponens, artikulációs hely elemekből épülnek fel;
ÉS
- valamilyen (egyszerűbb vagy komplexebb) jelentéssel rendelkeznek

A jelnyelvi jelek esetében tovább árnyalja a képet, hogy léteznek konvencionális jelek és ún. produktív jelek, illetve olyan nyelvi megnyilatkozásokkal is

találkozhatunk, amelyek valamilyen további alcsoportba sorolhatók (Johnston–Schembri 1999). A klasszikus felfogás szerint konvencionálisnak tekinthetők az olyan jelek, amelyek állandó forma–jelentés viszonyt képeznek, s ezáltal a meglévő szókészlet biztos elemeivé váltak, és különféle al-csoportokba sorolhatók (pl. idiomatikus jelek, indexikus jelek, számnevek, névjelek stb.). Létezik szótári formájuk; izoláltan, kontextus nélkül is megadható a lexikális jelentésük, továbbá különféle morfológiai módosulások történhetnek velük. Ezzel szemben az ún. produktív jelek többnyire valamely osztályozóként használt kézformából indulnak ki, ezekhez kapcsolódik valamilyen aktuális mozgás, ezáltal viszont az adott jel csak körülbelül fordítható le, a kontextus nagyban befolyásolja az aktuális jelentését. Legfőbb sajátosságuk, hogy analóg módon reprezentálják, illetve vizualizálják a megnyilatkozás jelentését. Nem tartozik szervesen a jelnyelvhez az ujj-ábécé; a gesztusok; a kizárólag a jelelt nyelvekhez (kevert kódhoz) kapcsolódó nyelvtani toldalékok; vagy például a manuális jelzés nélkül álló artikulációs formák. A lexikonnak ezt a fajta többszintűségét különösen fontos precízen kezelni például a különféle lejegyzési rendszerekben (vö. Johnston 2011; Hanke et al. 2012; Konrad et al. 2012), ezért mára a jelnyelvi korpuszokban már eleve minden egyes megnyilatkozást legalább két szinten címkéznak fel: minden egyes szegmentált elemet el kell látni egy típus- és egy példány-címkével is (type–token matching). A fenti különbségek ellenére minden egyes szegmentálható elemre igaz az eredeti kiindulópont, nevezetesen hogy egy formát és egy jelentést kapcsolnak össze, ez a jelkapcsolat lehet állandósult avagy alkalmi.

Ha a morfológia szemszögéből vizsgáljuk a jelek belső szerkezetét, felmerül a kérdés, hogyan azonosíthatók a jelnyelvben a morfémák, érvényes-e a szótó + toldalék felosztás egy jelnyelvi jel esetén? A „szó” fogalma nemcsak a hangzó nyelvek esetében problémás, de a jelnyelvben is nehezen megragadható kategória. Néha már a jelek („szavak”) határai is nehezen megfoghatók. A jelnyelvben található szószerű egységek rendkívül összetettek, főleg a produktív típusú kétkesz jeleknél fedezhető fel, hogy több morfémát tartalmaznak. Az ilyen, főként alkalmi használatban lévő konstrukciók sok esetben mondatoknak felelnek meg, azaz polisintetikus megoldásokként működnek (ld. pl. Wallin 1990). Még inkább igaz ez az ún. proformok, illetve osztályozók esetében, ezek ugyanis egy mozgási komponenssel komplett eseményt képesek leírni, noha ezek esetében sokszor első ránézésre csupán egy egykezes, „kézforma + orientáció + hely + mozgás” manuális elemet látunk, amely azonban inherensen szintén polimorfemikus, mindamellett, hogy komponenseit nem lehet külön egységként egy szótárban feltüntetni.

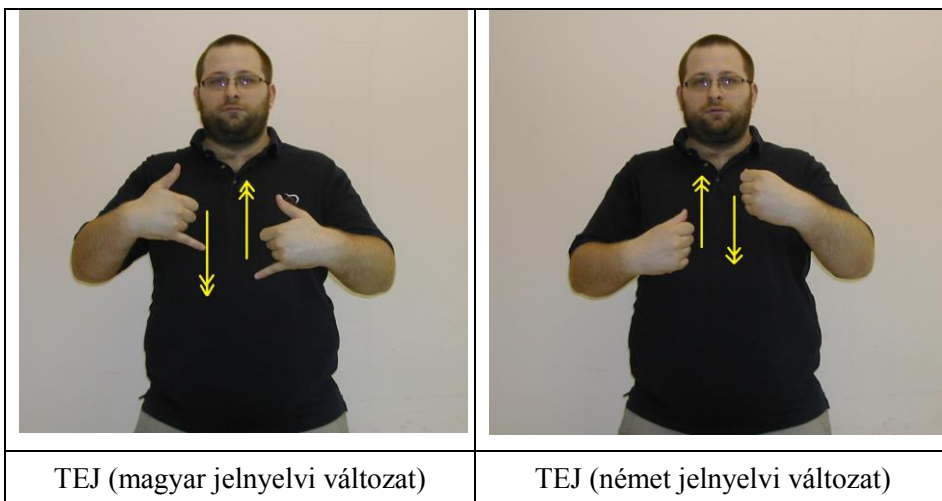
KÉTLÁBÚ-LÉNY-KÖZELÍT- -KESKENY-HENGERES-TÁRGYAT [V] + G proform] 'madár ágra repül'	SZÉLES-LAPOS-TÁRGY-FELETT- MOZOG- KEREK-GÖMBSZERŰ-TÁRGY [B + S proform] 'helikopter üdöz autót'

3. ábra: Két poliszintetikus példa a magyar jelnyelvből

A magyar jelnyelv két segédkódot is használ olyan kifejezések, de főként nevek lebetűzésére, amelyre nincs jel, vagy a kommunikációs szituációban résztvevő felek egyike (sem) ismeri az adott jel jelentését. Ilyenkor vagy a hangzó nyelvi megfelelő *írott alakját* (a betűsört) jelenítik meg a daktíl-ábécé segítségével, vagy az adott hangzó nyelvi kifejezés *hangalakját* idézik fel a fonomimikai ábécé használatával. A fonomimika az egyes hangok kiejtésének tanítását segíti, specifikusan magyar „találmány”, a két világháború között halló gyerekek írás-olvasás tanításában is alkalmazták. A hangzó magyar nyelv esetében a kettő lényegében egybe esik, nincs lényeges különbség, sőt a siketek többsége a kiejtésben egyébként hasonló szótó+toldalék egységeket is azok eredeti töve szerint „fonomimikázza” végig. (Tehát nem „szabactság”-ot, hanem „szabad-ság”-ot betűznek a fonomimikával is; ezt a kódkeverést egyébként a lejegyzésben a kisbetűk kötőjeles elválasztásával jelenítjük meg: „sz-a-b-a-d-s-á-g”, míg a valódi jelnyelvi elemeket nagybetűs íráskép idézi fel.) Idegen nyelvű szavak (jellemzően nevek) esetén már látványosabb az eltérés, ilyenkor a siketek az írott formához ragaszkodva betűznek, és inkább a daktíl mellett döntenek; sokszor nem is ismerik a helyes kiejtést. (Például ha valamiért hangosan kiejtik külföldi színészek nevét, akkor azt betű szerint teszik; daktílban és hangzó nyelven az ő „olvasatukban” csak „b-r-u-c-e/w-i-l-l-i-s” létezik, nem pedig [bru:s vil:is].) Az általam ismert L1 nyelvhasználók (nagy számban jelnyelvi oktatók) véleménye, és a saját tapasztalataim alapján azt mondhatom, hogy az esetek többségében a két kód közötti választást inkább a nyelvhasználó egyéni preferenciája, illetve jellemzően az életkora – és az iskolában, illetve a környezetében gyakrabban látott ábécé – befolyásolja: a fiatalabbak már inkább daktílt használnak, a közép- és időskorúak inkább a fonomimikához ragaszkodnak.

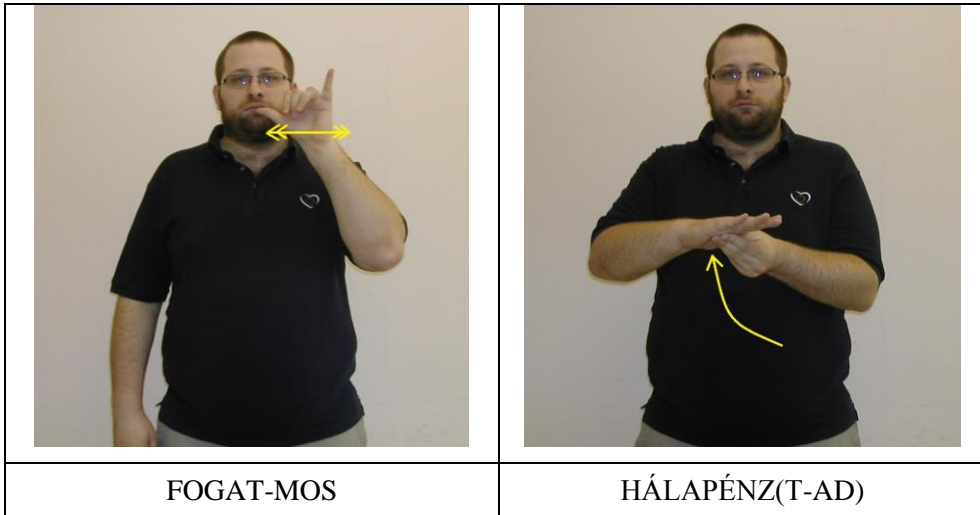
3. Hangok és betűk felbukkanása a jelek fonológiai szerkezetében

A jelnyelvi jelek erősen motiváltak – ennek egyik oka szemantikai természetű, mert a jelek jelentős része ikonikus vagy kvázi ikonikus. Ilyenkor a jelnyelvi jel képként idézi fel az adott entitást vagy tevékenységet, vagy annak valamely jellemző mozzanatát, és annak ellenére van szoros összefüggésben a jel formája annak tartalmával, hogy maga a tartalom, amit jelöl, lehet konkrét tárgy vagy cselekvés, de akár elvont fogalom is (pl. FOGAT-MOS; HÁLAPÉNZ(T-AD)). A jelölt és a jelölő közötti kapcsolat dinamikusan változhat: ez lehet elhalványulás vagy felerősödés, ez sok esetben együtt jár egy fonológiai egyszerűsődéssel vagy finomodással. Például a TEJ mai alakja már eltávolodott az eredeti TEHENET-FEJ formától, amit sok országban még a mai napig használnak 'tej' jelentésben is.

4. ábra: A mai magyar TEJ jelben már elhomályosult a fejés mozzanata, amely más jelnyelvekben még érzékelhető

Azonban a motiváltság nemcsak képszerűségből fakadhat, hanem nyelvi kontaktusokból is – ilyenek az inicializált jelek. Ezekben az esetekben a jelnyelvi jel a hangzó nyelvi szó kezdőbetűjét építi bele a jel fonológiai szerkezetébe kézfornaként.

5. ábra: Két ikonikus jel, az egyik egy konkrét cselekvést, a másik egy elvontabb fogalmat jelenít meg

Ez nem azonos a lebetűzéssel, mivel ebben az esetben a magyar szó kezdőbetűjének daktil alakja az adott jel egyik legfőbb fonológiai komponensévé válik. A kézforma tehát egybe fog esni az adott betű formájával, miközben a többi fonológiai komponens (artikulációs hely, mozgás, orientáció) is megtalálható a szerkezetben, a képződmény ezáltal tehát megfelel egy jel fonológiai szerkezetre vonatkozó követelményeinek. Bizonyos esetekben a kézforma az eredeti daktil elemhez képest némiképp módosul, ennek feltehetően kényelmi (anatómiai) oka van csupán – az alábbi példák közül ez a jelenség figyelhető meg a VÁC jel vs. „v” daktil forma esetében. A regionális korpuszon belül kirajzolódik néhány jellemző – főként szemantikai/lexikológiai kategóriák mentén behatárolható – altípus:

- Ilyenek az ún. „névjelek”: pl. VÁC, BELGIUM, HELGA
- Szerepel néhány nyelvtani elem is: pl. DE²
- Többségben azonban az egyéb kategóriához sorolható jelek vannak, bár ezek zömében a hangzó magyar nyelvben is idegen szónak vagy jövevényszónak minősülnek, és nem túl régóta részei a magyar szókészletnek: pl. INTERNET (c. változat), DVD, ATOM, KIWI.

² Számos jelnyelvben (ASL, BSL, DGS, ÖGS) létezik egy igen hasonló formájú DE, holott az adott hangzó nyelvekben a szó kezdőbetűje más (but, aber), ezeknél azonban a kézforma inkább a G (azaz a szorosan zárt ökölből kinyújtott mutatóujj), ami egyfajta intést, figyelmeztetést fejez ki. Ez egy másik, gesztusalapú kontaktus lehetőséget is felveti. Ugyanakkor a magyar DE jel ezen alakváltozatában a mutatóujjat kivéve a többi ujj ugyanúgy kört formáz, mint a daktil „d” betű esetében szokásos.

VÁC (Bp., Debrecen, Eger, Sopron, Szeged, Vác)	„v” daktil
BELGIUM* ³	„b” daktil

³ A regionális gyűjtésben nem szereplő kifejezés; az országnévnek ez az egyik, nemzetközi szintően is használatos jele.

DE (Bp., Debrecen, Eger, Kaposvár, Szeged)	„d” daktil
INTERNET* ⁴	„i” daktil

⁴ A regionális gyűjteményben ez a kifejezés sem szerepel(t), az itt bemutatott forma is – a többi szinonimához hasonlóan – egy nemzetközi vándorjel, amely – a többi változattal ellentétben – nem annyira ikonikus, hanem részben legalábbis inicializált.

KIVI (Debrecen, Kaposvár, Vác)⁵	„w” daktil
ATOM⁶	„a” daktil

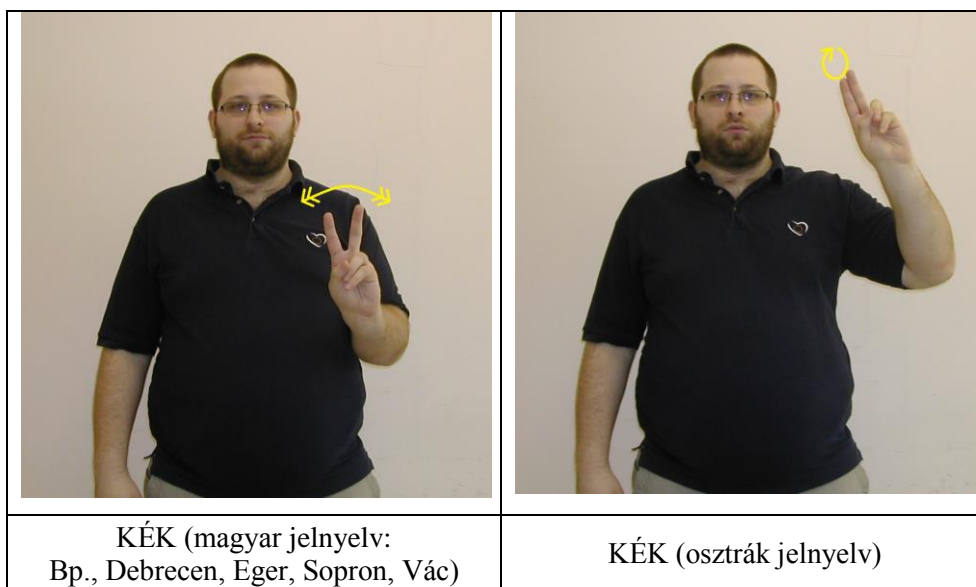
6. ábra: Néhány, daktil elemet tartalmazó inicializált jel és a hozzájuk kapcsolódó betűk képe

A KIVI jel érdekessége, hogy a „w” formát idézi fel az eredeti írásmódra utalva, miközben formailag a „k” daktil jelenlétét is sejteti – ennek oka a „k”, „v”, „w” betűformák közötti formai hasonlóságon alapul. Ebben a csoportban akad

⁵ Egy másik szinonima szintén inicializált jel, a „k” daktil elemre épül – azt használják Egerben, Sopronban és Szegeden.

⁶ A regionális gyűjtésben nem szereplő, de általánosan elterjedt és oktatott lexikai elem.

azonban olyan elem is, amely az alap szóképzlet része, ilyen pl. a KÉK. Ennek a jelnek a történetével kapcsolatban – bár pontos nyelvtörténeti adatok érthető módon nem állnak rendelkezésre – feltételezhető, hogy az osztrák BLAU módosult formájával van dolgunk. Az első magyar siketiskolába, Vácra ugyanis bécsi siketiskolai tanárokat hívtak, hogy segítsenek beindítani az itteni képzést, így az osztrák jelnyelv erős hatást gyakorolt akkoriban kialakuló magyar jelnyelvre. Feltűnő, hogy a magyar KÉK jel kézformája jelenleg az ún. V kézforma, ez azonban csupán a hüvelykujj elhelyezkedésében tér el a „k” daktil elemtől – ezt a módosulást pedig fonológiai egyszerűsödés idézhette elő, valamint a V kézforma meglehetősen gyakori előfordulása.

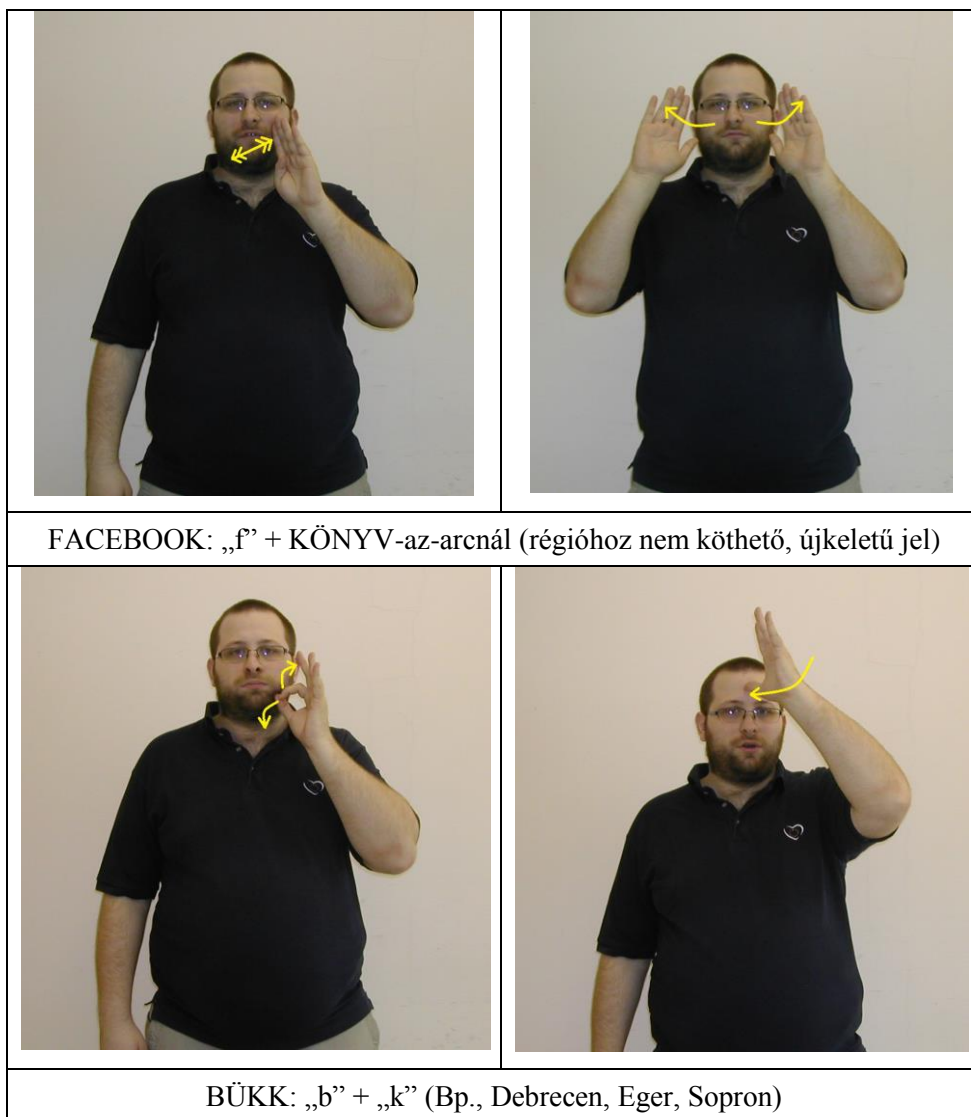
7. ábra: A KÉK jel mai magyar és osztrák változata

Az előbbi inicializált jelcsaládnak közeli rokona az a jelenség, amikor egy fonomimikai elem válik a jeltörzs központi fonológiai elemévé, mintegy a magyar szó hangsorának kezdőelemét felhasználva. Ezek esetében már nem pusztán a kézforma nyomakodik be a jel fonológiai szerkezetébe, hanem – a fonológiai elemek sajátossága miatt – az artikulációs hely is az arc környékére kerül (mindig az adott hangot szimbolizáló fonomimikai egységnek megfelelően), illetve a jel a mozgási komponensét is a fonomimikai elemtől örökli. Lényegében egy fonomimika szimbólumhoz rendelnek hozzá egy jelentést, s emelik be ezáltal a lexikonba. Emiatt a hangzó nyelvi hatást is erősebbnek tekinthetjük, hiszen a jel komplett fonológiai szerkezetét befolyásolja az hangzó nyelvi egységet felidéző fonomimikai elem egy adott jelentéses egység kijuttatott megfelelője. Ezekben az esetekben csak a kontextusból derül ki, hogy az adott kézkonfiguráció+hely+mozdulat egység a jelnyelv egy lexikai egységként vagy a kódkeverésből adódóan egy hangzó nyelvi hang

helyettesítőjeként szerepel a jelfolyamban. Ennél az inicializált jelcsaládnál is felfedezhetünk bizonyos altípusokat, ezek részben megfelelnek a daktilos jelek típusainak, azonban – konkrét elemszám nélkül is – további, finomabb kategóriákat különíthetünk el:

- Névjelek fonomimikai elemekből is kialakulhatnak, és állandósulhatnak: pl. BALÁZS, TAMÁS, FACEBOOK (a.) – ez utóbbi részben idegen kifejezésnek bizonyul, ami nem egyenesen a hangzó magyar, hanem a hangzó angol nyelvből került be a magyar jelnyelvbe, és kompozitumnak minősül, mivel a fonomimikai „f” elem mellé egy alkalmi jel is kapcsolódik (KÖNYV-az-arcnál), tehát nem egy már meglévő lexikai egységet illesztettek bele ebbe a frissen létrejött kifejezésbe.
- Nyelvtani elemeket ebben a típusban is találunk: pl. MIT?
- Az „egyéb” kategória viszont tovább bomlik:
 - Ide sorolható számos idegen eredetű magyar szó megfelelője, amelyekre még nem alakultak ki „valódi” jelek, mint például a REHABILITÁCIÓ.
 - Jellemző alcsoportot képeznek az újabban elterjedt növények nevei; ilyen pl. a BROKKOLI, PADLIZSÁN (Sopron, Szeged). Illetve ebbe a körbe tartoznak az olyan növények megnevezései is, amelyek talán kevésbé váltak elterjedtté, és a jelalkotáshoz kevés pusztán a jellemző formájuk felidézése, mert az sok egyéb növény termésével összekeverhető, mint például a CÉKLA, ezért ennél a FACEBOOK jelhez hasonló összetétel született: „c” + a növény formáját-méretét felidéző alkalmi jel állandósult. Külön érdekes a BÜKK fafaj jelnyelvi megnevezése, mert egymást követően két fonomimikai komponens tartalmaz, a „b”-t és a „k”-t. Itt is igaz azonban, hogy egyes vidékeken ezekre a növénynevekre már alakultak ki kontakthatást nem mutató, inkább ikonikus jellegű jelek is.
 - Ugyanakkor itt is találunk bőven olyan jelentéssel bíró egységeket, amelyek már régóta bekerültek a köztudatba, meglehetősen elterjedtek. Vannak köztük népnevek, tantárgyak megnevezései, rokonságnevek – csupán néhány példa ezekre: FIZIKA, GÖRÖG, MENY(E), MŰ, NÉP. Érdekes, hogy a MENYE kifejezésben nem a szókezdő „m” hang vált a jel alapjává, hanem az „ny” hang fonomimikai jele.

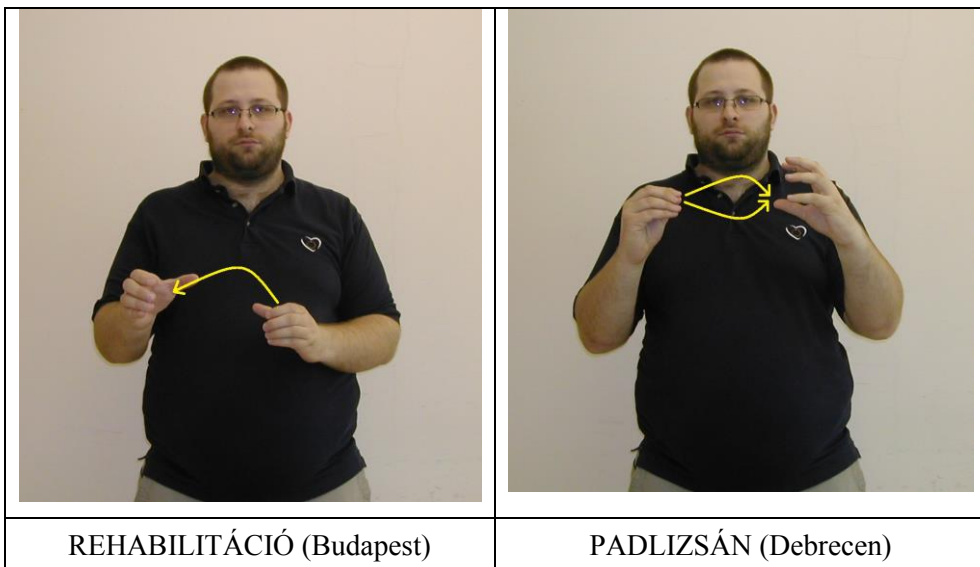
REHABILITÁCIÓ (Eger, Sopron) és „r” fonomimika	MŰ / MESTERSÉGES / HAMIS (az összes régióban, Sopronban némiképp eltérő mozgási komponenssel) és „m” fonomimika
MENYE-vkinek (Eger) és „ny” fonomimika	PADLIZSÁN (Szeged, részben Sopron) és „p” fonomimika

8. ábra: Inicializált jelek fonomimikai komponenssel

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fent felsorolt jelentésekre más regionális változatokban valódi jelalkotás révén létrejött önálló jel fejezi ki. Például a REHABILITÁCIÓ budapesti változata például a 'beillesztés' mozzanatát idézi fel, de emellett több helyen számos hasonló jelalkotási eredménnyel is találkozhatunk. A PADLIZSÁN pedig más regionális

változatokban az alakját felidéző jelet kapott, némileg eltérő konkrét megvalósulásokkal.⁷

9. ábra: Példák valódi jelalkotással létrejött jelekre – az inicializált formák alternatívái

Itt fontos kiemelni, hogy bármely „betűt” nem szívesen emelnek be a jelnyelvek, mivel a betűk jelentős része fonológiailag erősen jelöltnek számít (vö. Battison 1978; Brentari 1990). Jellemzően csak azok a formák bukkannak fel az inicializált jelekben (legyenek akár daktilos, akár fonomimikai típusúak), amelyek eleve fellelhetők a magyar jelnyelv kézforma-állományában, és anatómiai értelemben könnyebb kézkonfigurációnak minősülnek. Szeretném világossá tenni, hogy itt a jelek *fonológiai szerkezetébe* keveredik bele a hangzó nyelv. Amikor a daktil-ábécé valamely alakzata válik egy jel kézformájává, ott elméletileg lehetne bármi más is ez a komponens, ahogy sok más jelnél a kézforma a rendelkezésre álló készletből szabadon megválasztott – ugyanakkor természetesen már konvencionálisnak számít –, hasonlóan a mozgási komponenshez vagy a jel kivitelezési helyéhez. A fonomimikai elem beépülése estében – ahogy fentebb már utaltam rá – ez még erősebb beavatkozást jelent, hiszen ez esetben már nem pusztán a kézformát, hanem az orientációval együtt a teljes kézkonfigurációt, a mozgást és a helyet is a hangzó nyelvi hatás szabja meg. A jelalkotás folyamatában ezeket a komponenseket jellemzően inkább az ikonicitás szokta befolyásolni, épp azért a segéd kódok bevonása már leleplezi a külső nyelvi hatást.

⁷ A többi, fent említett kifejezés ikonikusabb alternatíváit itt most részletesen nem sorolom fel, de ezek megtalálhatók a már említett regionális jelgyűjteményben.

Az inicializált jelekről tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jelnyelv jellemzően akkor hívja segítségül (engedi be) a hangzó nyelvet a fonológiai szerkezetbe, amikor egy fogalom/entitás frissen felbukkant, és még nem alakult ki rá jel. Jellemző előfordulása ez a modern technikai eszközöknek éppúgy, mint a korábban nem elterjedt zöldség- és gyümölcsfajtáknak. Ezek az inicializált jelek akkor maradnak meg, ha

- az adott jelnyelvi közösségben lelassul, sőt szinte megszűnik a jelalkotás folyamata (jelnyelvenként bizonyos időszakokban), azaz a közösség „lusta” új jel megalkotására – annak ellenére, hogy számos új jelenség bukkan fel, amelyeknek addig még nem volt nevük,
- meghaladja a közösség jelalkotási kapacitását (főleg szakkifejezések);
- jól bevált, tetszetős a nyelvhasználók számára az inicializált változat (fonológiailag illeszkedik a meglévő jelkészlethez)

4. Népetimológiai jelenségek és homonímiák a jelkészletben

További, kódkeveredést mutató példákat is találunk, amelyek hasonló hangalakú, de eltérő jelentésű magyar szavakon alapulnak, ilyenek például:

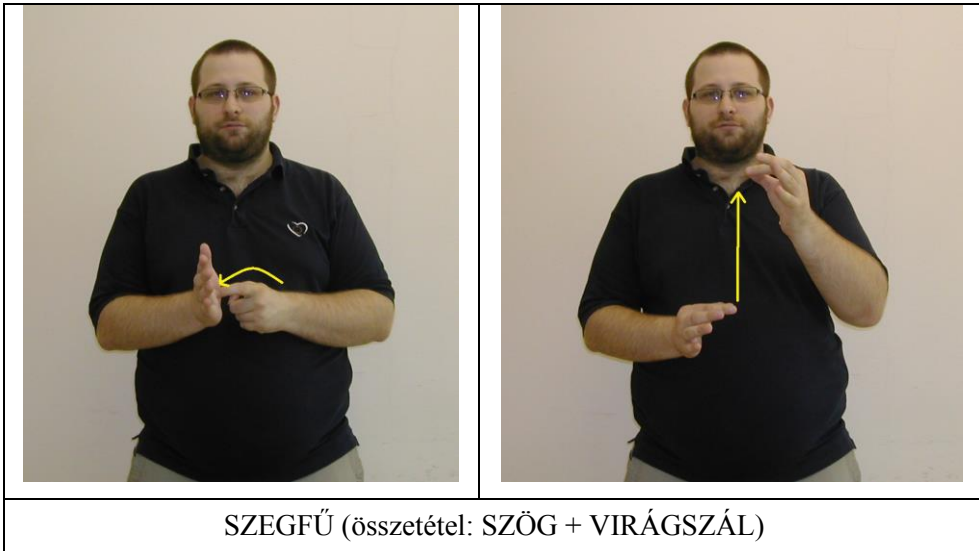
- KESELYŰ (Sopron) = KESERŰ + CSŐR: itt látható, hogy a *keserű* és a *keselyű* magyar szavak közötti hasonlóságon alapult a jelképzés, azonban, hogy megkülönböztethető legyen a két elem, a madár nevéhez egy kiegészítő komponens is társult.
- SÓSKA = SÓ(Z) [→ SPENÓT (Eger, Sopron) is...]: ez esetben a *só* és a *sóska* kezdő szótagja azonos, bár jelentésüket tekintve a mai nyelvhasználó számára már nincs köztük kapcsolat.⁸ A jelalkotásban mégis erre a hangzásbeli (írásképben tetten érhető) azonosságra támaszkodtak a jelnyelvhasználó közösség tagjai. A ’só’ jelentés – a két növény hasonlósága folytán a spenóra is kiterjedt némelyik regionális változatban, tehát egy sajátos szemantikai bővülés is történt.
- SZEGFŰ = SZÖG(EL) + VIRÁG / SZÁL: itt is a növény hangzó magyar nyelvi elnevezésében felbukkanó első szótag önálló jelentésű szóval, a *szeg/szög* formával való azonosítása történt meg, viszont

⁸ A TESz. (III/577.) szerint a magyar sóska szó származékszó, „a só főnévből jött létre az -s melléknévképző és a -ka kicsinyítő képző kapcsolatával. A só eredetileg savanyú ízű dolgok jelölője is volt, ezt a szó etimológiáján kívül számos magyar nyelvtörténeti tény is jelzi (l. a só szócikkét). Magának a sóska növénynek a megnevezése több más esetben is szintén a sóval kapcsolatos.” Feltehetően a siket jelnyelvhasználók nem voltak tudatában ennek az etimológiának, amikor a két jelentésre használt azonos jel kialakult. A jel keletkezésének idejére vonatkozóan nem rendelkezünk semmilyen pontos információval.

szintén kapott egy kategoriális bővítményt, a 'virág(szár)' jelentésű elemet kiegészítő komponensként.⁹

KESELYŰ (összetétel: KESERŰ + CSÖR)	
SÓ és SÓSKA és SPENÓT	

⁹ Ez esetben az eredeti összetétel (ld. TESz. III/695) a magyar szóban is talán még erősebben tükröződik, mint az előbbi sóska kifejezés esetében, ellenben itt sem rendelkezünk olyan adattal, amely a jel keletkezésének idejét behatárolná.

SZEGFŰ (összetétel: SZÖG + VIRÁGSZÁL)

10. ábra: Népetimológiával létrejött jelek

A lexikai elemek említésekor arról sem szabad megfeledkezni, hogy bizonyos esetekben a szájképnek jelentés-megkülönböztető, sőt sokszor „szófaj-megkülönböztető” szerepe van. Erre klasszikus példaként említhető a RÓZSA, IBOLYA, ORGONA, stb. (kaposvári és debreceni változatok) virágnevek, amikor a VIRÁG jel mellé különböző artikulációs képek kapcsolódnak – miközben más régiókban esetleg teljesen önálló formákat használnak ezekre –, de hasonlóan működnek a madárfélék nevei (pl. CINKE, VERÉB, GALAMB), vagy akár egyes rokonsági terminusok (pl. ANYA, ANYÓS¹⁰) is. Fontos megjegyezni, hogy a fenti fajtanevekre egy-egy régióban egészen egyedi elnevezések is felbukkannak (ld. pl. GALAMB-Sopron = a madár begye; CINKE-Debrecen = MADÁR+SZALONNA+CSIPEGET-végig). Ez a jelenség a szájkép megkülönböztető szerepét sejteti, azonban a jelnyelvi fonológiában máig vitatott, hogy ténylegesen minek is tekintjük, mekkora szerepe van az artikulációnak a jelnyelvben (ld.pl. Langer et al. 2002).

¹⁰ Ez utóbbi jelentésre a magyar siket közösségben elterjedt egy másik, szintén kontaktushatást idéző jel is: az ANYA+„s” (fonomimika) kombinációja, ez azonban nem szerepel a forrásként felhasznált regionális gyűjtésben.

RÓZSA és IBOLYA és ORGONA = „virágféle” (Kaposvár)	ANYA és(!) ANYÓS (Bp., Eger, Szeged)
MADÁR (mind a hét régióban)	GALAMB (Sopron)

11. ábra: Példák homonímiára és hiponímiára

Terjedelmi okok és a dokumentáció szűkös volta miatt nem térek most ki a jelnyelvek egymásra gyakorolt hatására, bár ezek elsősorban a szókészletben érhetők tetten, és az ilyen jellegű folyamatok a mai napig aktívan zajlanak, az utóbbi évtizedekben így került be számos informatikai kifejezés is a magyar jelnyelvbe (ld. pl. Mongyi–Lancz 1998).

5. Morfológiai „áthallások”

A kódváltással és kódkeveréssel foglalkozó szakirodalomban külön vizsgálat tárgyát képezik a grammatikai fúzióra utaló, ún. lexémaszintű keverések (angolul: „fused lects”, Matras, 1996). Ezekben az esetekben a lexikai és a grammatikai morfémák határán történik kódkeverés. Mindig az egymással kapcsolatba kerülő nyelvek közti tipológiai különbségek alakítják ezeket a változatokat, és gyakran találkozhatunk ennek a típusú kódkeverésnek az egészen érdekes, meglepő példáival is, pl. nem ritka a kettős grammatikai jelölés sem (Navracsics 1999 és 2010). Az egyébként jellemzően nem agglutináló magyar jelnyelv időnként képes magába fogadni az erősen agglutináló hangzó magyar nyelvből bizonyos morfológiai megoldásokat, ezek azonban felfogásom szerint már nem nyelvi egymásrahatásnak, hanem mélyebb kódkeverésnek (jellel kísért magyar nyelvi példának) tekinthetők. Ilyenek például:

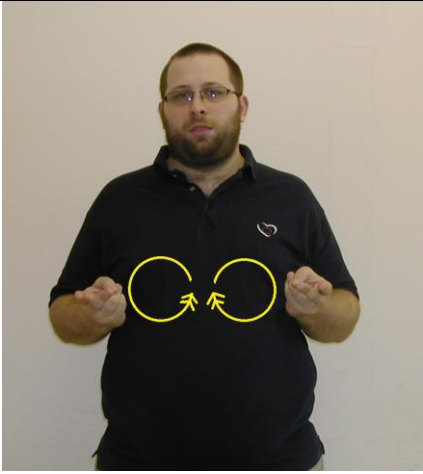
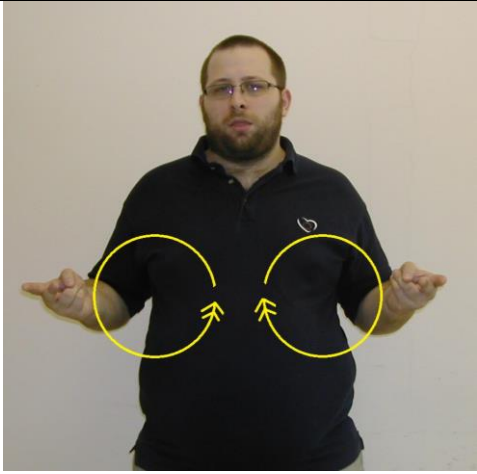
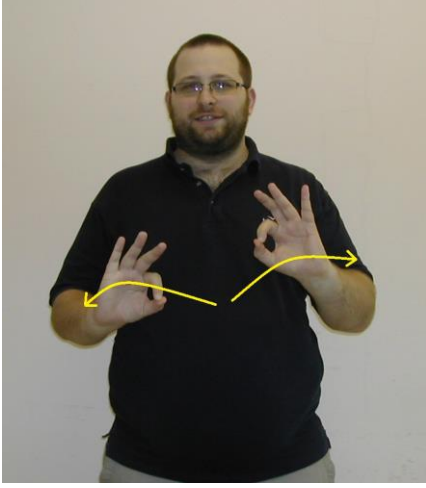

- A birtokos és részeshatározói szerkezetek – a hangzó magyar nyelvhez hasonlóan egyformán elterjedt a birtokos és a birtok többféle sorrendje, bár a „szendvics-szerkezet” megjelenése elég ritka – ld. az alábbi példát, ahol a birtokost kifejező „index-B-2” szerkezet konvencionálisan a ’tiéd’/’neked’ jelentésekkel adható vissza:
 - index-B-2 NÉV: ez tekinthető a leginkább valódi jelnyelvi sorrendnek, ami viszont legkevésbé állítható párhuzamba hangzó

- magyar nyelvi megoldással, illetve csak részlegesen idézi fel a *te neved* megoldást
- NÉV index-B-2: itt egyértelműen a *neved* (*név+-(e)d*) morfémasorrendet láthatjuk jelre átültetve, szintaktikai előfordulási köre még nem tisztázott, saját tapasztalatom alapján elég gyakori alternatívája az első változatnak
 - index-B-2 NÉV index-B-2: a birtokos megismétlése nagyon erősen jelelt nyelvi megoldás, nem is túl sok felvételen találkozhatunk hasonló szerkezettel, ez lényegében a *te neved* szerkezet tükörfordításának tekinthető.
 - A múlt idő megjelenése az állítmányi rész után a mai magyar jelyelvben már teljesen elterjedt megoldásnak számít, pl. ESZIK VOLT ('evett'), miközben a múlt jelölésére használt jel teljesen önálló lexikai elem, amely a hangzó magyarral ellentétben önmagában válasz lehet valamely esemény megtörténtét firtató kérdésre, pl. TE ESZIK VOLT_{kérdés} ('Ettél?') – VOLT_{bizony} ('Igen, ettem.')

Kontrasztként bemutatok pár példát arra is, hogy egyéb esetekben mennyire sajátos morfológiai megoldásokat alkalmaz a jelyelv az egyeztetés vagy akár a szóképzés során. A morfológiai szerkezetben tettenérhető kódkeverések kialakulását szociolingvisztikai szempontból nagyban befolyásolta a hangzó magyar nyelvnek a siketoktatásban betöltött szerepe, túlsúlya. Ettől függetlenül más, évtizedek óta eltérő siketoktatási modellekkel együtt élő jelyelvek (amerikai, német stb. jelyelv) esetében is fellelhetők időnként hasonló hatások. Elsőként vegyünk szemügyre néhány morfológiai megoldást a melléknevek fokozásánál, példaképpen a jelyelvi (ún. „siketes”) és „kevert” szószerkezetekre. Fontos azonban előrebocsátani, hogy a fokozás kifejezésénél jelentős szerepet játszik a mimika, amely az árnyalatokat, fokozatokat is megragadhatóvá teszi.

- Bizonyos esetekben a mozgási komponens mértéke fejezi ki a fokozást, tipikusan így viselkednek a leggyakoribb kifejezések, mint például: JÓ – JOBB – LEGJOBB; SZÉP – SZEBB – LEGSZEBB; KÖNNYŰ – KÖNNYEBB – LEGKÖNNYEBB, azonban ezekre is szívesen alkalmaznak másfajta kifejezőmódot is (ld. alább pl. a VESZÉLYES + SZÉP kompozitumot, amely kontextustól függően 'legszebb' értelemben is használatos). Itt említem meg, hogy egyes esetekben az eredetileg egykezes jel felsőfokú alakja kétkezesre változhat – ld. az ábrák között: LEGJOBB, amelynek alapfokú változata egy egykezes, valódi mozgási komponens nélküli jel, ugyanezzel a kézformával. Ez a mozgási komponens fokozó megoldás csak bizonyos jelek esetében képes működni, használati körének fonológiai szerkezeti korlátai vannak.

- Máskor egy teljesen eltérő lexikális elem kerül a közép fokú vagy felső fokú forma helyére, például: NAGY-ESZŰ a 'legokosabb' kifejezésre, vagy pl. MÁNIA 'legjobban szeret vmit' értelemben.
- Elképzelhető, hogy szókapcsolattal oldják meg az alapszó fokozását, például: BOMBA+LUSTA ('leglustább'), ahol a BOMBA az alapjelentésén túl ('bomba', 'felrobban') egy széles körben elterjedt nyomatékosítást kifejező módosító elem. Hasonló nyomatékosító szerepű a VESZÉLYES, illetve az ELSŐ elem is, például VESZÉLYES+SZÉP ('nagyon szép', 'legszebb') vagy ELSŐ+JÓ ('legjobb').

KÖNNYŰ	KÖNNYEBB
LEGJOBB	NAGY-ESZŰ ('legokosabb')

4. ábra: Tulajdonságjelek (kvázi melléknevek) fokozásának néhány típusa

A fenti jelnyelvi megoldásoktól jelentősebb eltérést mutat a LEGJOBB+SZÉP / OKOS / LUSTA összetétel: ezeknél a kompozitumoknál a LEGJOBB megfelel a hangzó magyar nyelvi „leg-” előtagnak, így ez a megoldás erősen hangzó nyelvi hatást mutat, azaz egy kontaktjelenséggel állunk szemben. A jelelők lehetőség szerint inkább a fentebb vázolt megoldásokkal próbálják kifejezni a melléknévi jelek közép- és felsőfokát, emiatt ennek a fajta összetételnek a használati köre viszonylag szűk.

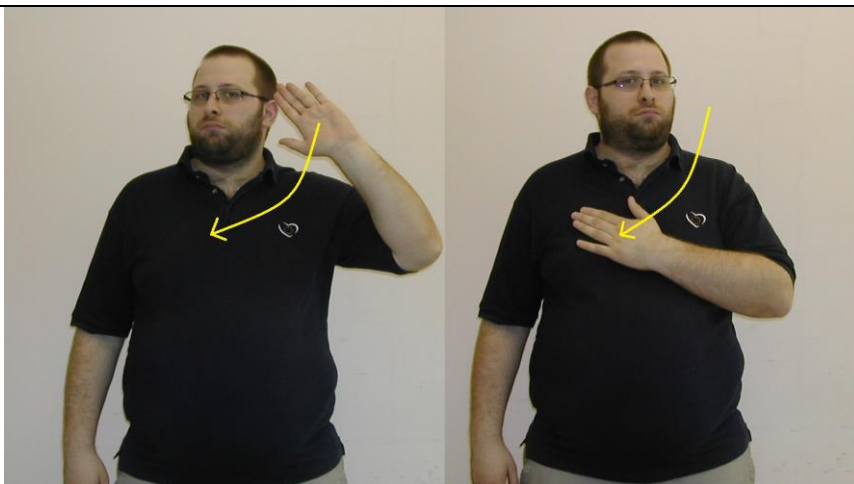
Hasonlóan többrétű a tagadás jelnyelvi kifejezése:

- A fejrázás ('nem') önmagában is alkalmazható – mindig egyfajta „szupraszegmentumként” ül rá a tagadott jelsorra, ezzel jelölve ki a

hatókörét –, de sokszor egyéb, manuálisan kivitelezett lexikális tagadó formával is együtt jár.

- A manuális jelzés, a NEM helye a jelsorozatban megmutatja, mire vonatkozik, mivel – a hangzó magyarhoz hasonlóan – megelőzi a tagadott jelet, ha pedig az állítmány előtt helyezkedik el, illetve önmagában szerepel válaszként, akkor mondattagadó szerepet tölt be.
- Léteznek önálló, lexikalizálódott tagadó formák: NEM-TUD(OM), NEM-LEHET, NEM-HISZ(EM), de ebbe a sorba tartozik az ALAPTALAN jel is, aminek a jelentése: 'nem igaz'. A 'nem volt' jelentést öt vagy hat különböző módon is ki lehet fejezni, ezek használati szabályai meglehetősen bonyolultak, így ezek elemzésére most nem térek ki külön, mindenesetre a legtöbb NEM-VOLT (1,2...) jel ugyancsak sajátos fonológiai szerkezettel bír, és nem vezethető le kompozitumként.
- Fosztóképzőként gyakran szerepelnek különféle lexikai elemek. A KOPASZ jelet főként valamilyen hely üres voltának kifejezésére szokták használni. A NULLA kifejezés jellemzően arra utal, hogy valamiből nincs egy darab sem. Az ÜRES jel szintén valaminek a hiányát jelzi – ez lehet tárgy, de akár elvont dolog is, pl. BESZÉL index-G-3 [’ó’] ÜRES ('Tartalmatlan dolgokról beszél').

NEM-nonmanuális	NEM (általános értelmű, manuális változat)

NEM-TUD(OM)

NEM-HISZ(EM)

13. ábra: Különféle, negációval kapcsolatos kifejezések és szerkezetek

A fentiekkel ellentétben a spontán jelnyelvi közlésekben felbukkannak olyan esetek, amelyek jelentős hangzó nyelvi hatást tükröznek – így az alábbi példák talán már inkább a kódkeveréshez, mintsem a kontaktusjelenséghez sorolhatóak:

- A „-tlan/-tlen” értelemben használt NÉLKÜL erősen hangzó nyelvi hatást sejtet (pl. LEHET+NÉLKÜL = ’lehetetlen’; ÁLOM+NÉLKÜL = ’álmatlan(ul)’). Miközben ezekre léteznek „sikeres” megoldások is: LEHETETLEN (mint önálló lexikai elem), illetve adott mondatbeli kontextusban pl. ALSZIK NEM-MEGY / FORGOLÓDIK-fekve (’álmatlanul forgolódik’).

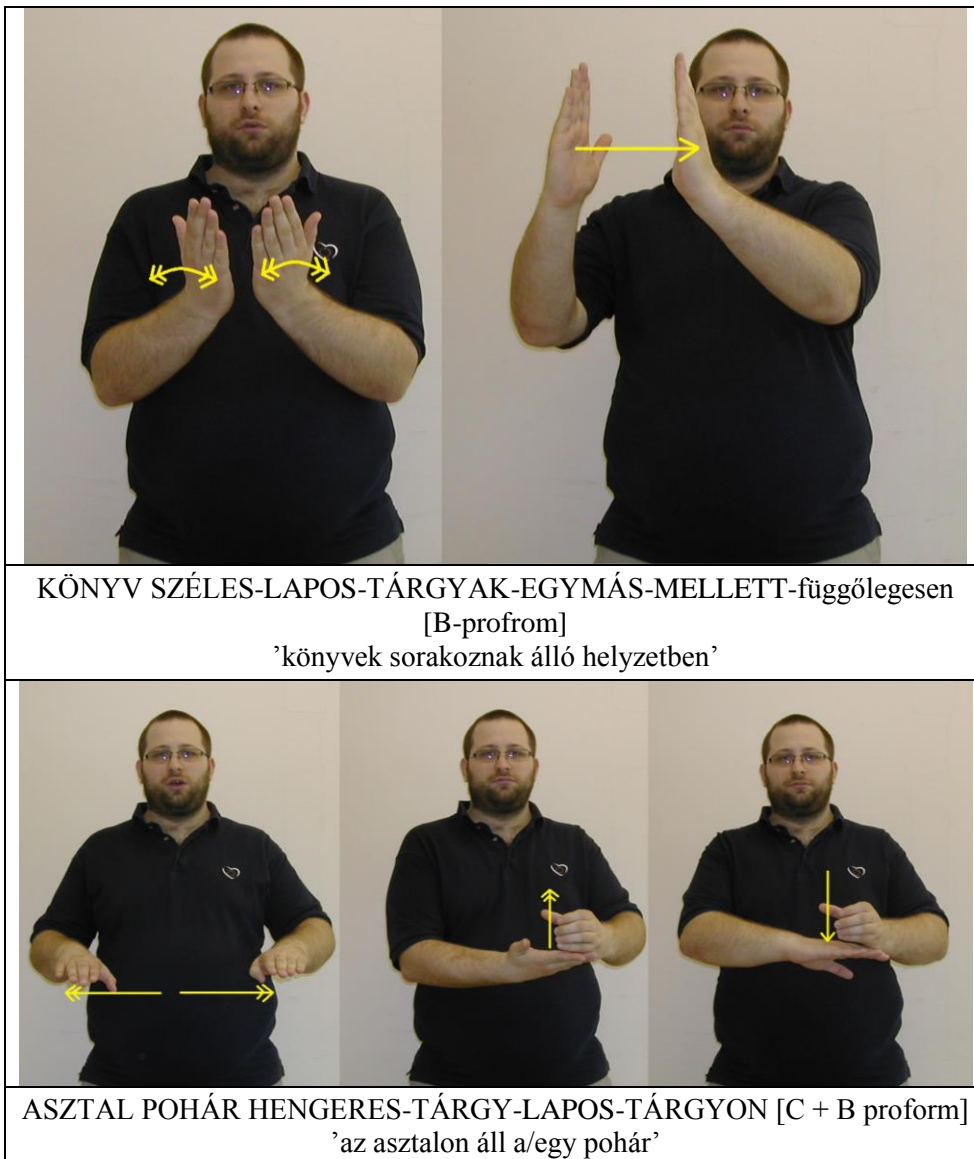
- Ennél még erősebb kódkeverést mutat, amikor a fent említett NEM jel kerül be olyan szerkezetekbe, amelyekre lenne lexikalizálódott változat (NEM + HISZ vs. NEM-HISZ(EM), illetve amikor a NINCS jelet illeszti be valaki olyan szerkezetbe, amikor valaminek a hiányát más jellel autentikusabban lehetne kifejezni: HÚTÓ-KINYIT ÉTEL/ESZIK NINCS vs. HÚTÓ KINYIT ÉTEL/ESZIK KOPASZ ('A hűtőben nincs ennivaló').

ÁLOM		NÉLKÜL		FORGOLÓDIK	
'álmatlanul' (kevert kód használata)				'álmatlan(ul)'	
HÚTÓ-KINYIT		ÉTEL/ESZIK		KOPASZ	
'Nincs étel a hűtőben'					

14. ábra: Kódkeverést mutató tagadó szerkezetek

Névutók és toldalékok helyett a jelnyelv sajátos eszközökkel él, s talán ebben a jelenségben rajzolódik ki a legplasztikusabban, mennyire hatékonyan használja fel a nyelv a rendelkezésére álló háromdimenziós teret. Az alábbi, profromokat alkalmazó megoldás megkerülése az én olvasatomban inkább erősen kevert kódnak, jelelt nyelvi megoldásnak számít, mintsem enyhébb jellegű kontaktusjelenségnek.

- Helyhatározói szerkezetek alapvetően osztályozókkal és proformokkal fejezhetők ki jelnyelven. Például hol-hogyan helyezkedik el néhány könyv az asztalhoz viszonyítva: egymáson fekvve, itt-ott elhelyezve, vagy élükre állítva sorakoznak

15. ábra: Valódi jelnyelvi megoldások helyhatározós szerkezetekre proformokkal

- Külön jelként helyhatározói kifejezések (pl. BENNE, HOZZÁ) jellemzően egy szerkezeten belül csak hangsúlyos esetben, illetve önálló válasz-elemként szerepelhetnek, gyakoribb ezek proformas szerkezettel való kifejezése

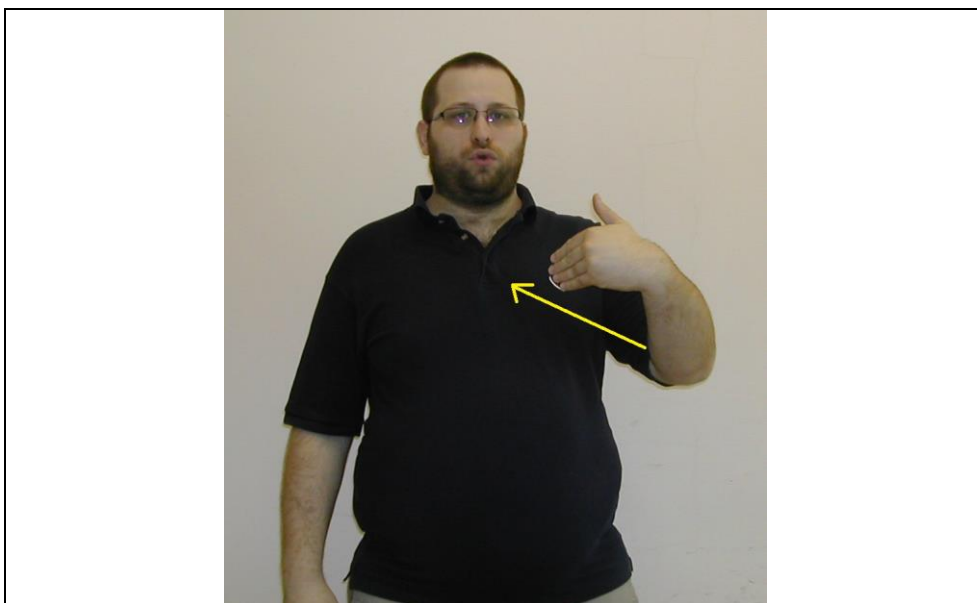

16. ábra: Külön helyhatározói kifejezések beépítése a szerkezetbe

- A mozgást jelentő cselekvésjelek inherensen tartalmazzák az adott mozgás kiindulópontját és végpontját¹¹, például: 2-HALAD-1 = 'te jössz hozzám'. Ezek a tematikus szerepek azonban az „áttételesen” mozgásos kifejezésekbe is bele vannak kódolva, például: CSOMAG 3-KÜLD-4

¹¹ A jelnyelvi szövegek lejegyzésében a térpontokat (elhelyezkedés, kiindulópont, végpont) számokkal jelzik; a térszettek számozása a lejegyzési konvenció szerint történik.

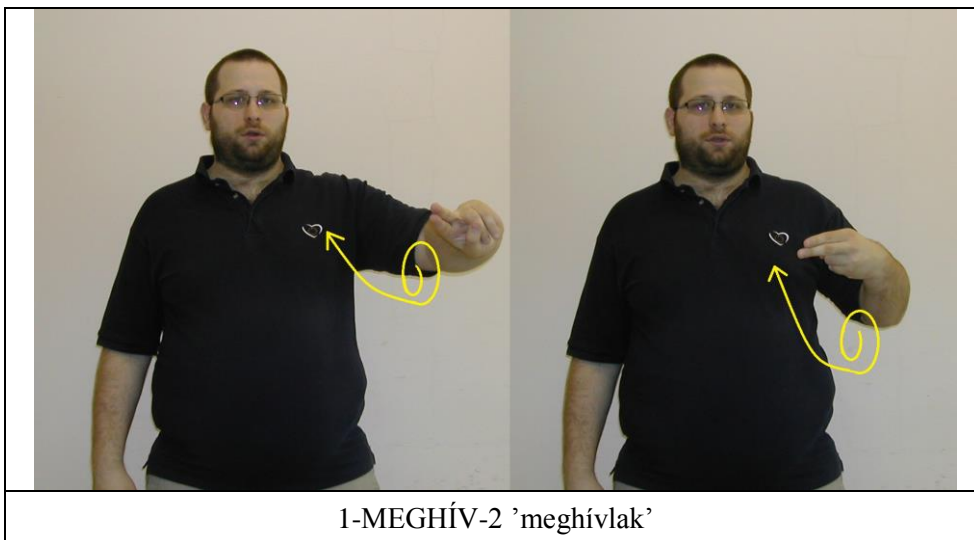
MÚLT = 'ő küldött neki csomagot'; 1-MEGHÍV-2 = 'meghívlak'. A térpontok ilyen jellegű megjelenítése egy cselekvésjelen (kvázi egy „igén”) belül nem más, mint az egyeztetés jelnyelvi formája.

2-HALAD-1 'te jössz hozzám'

3-KÜLD-4 'ő küld neki'

17. ábra: Cselekvésjelek különböző kiinduló és végponttal, a tematikus szerepnek megfelelő egyeztetés szerint

6. Pár szintaktikai példa

Amikor kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban, a mondatok szintjén vizsgáljuk a kontaktushatásokat, akkor felfedezhető, hogy a grammatikai elemek általában kevésbé esnek a kódváltás áldozatául, mint a lexikai elemek (ld. pl. Dussias 2001). Rendszerint a grammatikai elemek, illetve maga a szórend, a szerkezet a mátrix-nyelvből való, ezzel szemben a tartalmas szavak a beágyazott nyelvből kerülnek be. A mondat szerkesztési alapelv a jelnyelvekben a téma – réma elrendezés, tehát az új információ, a hangsúlyozni kívánt elem hátul szerepel (ld. pl. Wilbur 2012). Ehhez képest most csak két jellemző eltérést említenék: a kérdő mondatok, illetve a kijelentő mondatok szerkezetével kapcsolatban.

Egy magyar jelnyelvi kérdésben alapvetően kétféle stratégiát figyelhetünk meg. A legáltalánosabb, hogy valakivel/valamivel („topik”) kapcsolatban tesszük fel a kérdésünket: MARI MIT AKAR MIT kérdés. Ha konkrét eseményt követően kérdezzük vissza, például az imént itt járt Mari, láttuk, hogy akart valamit, majd megkérdezzük beszélgetőpartnerünket, hogy mit is akart tulajdonképpen, akkor a kérdőszó jellemzően a mondat végén szerepel – hiszen itt a kérdés csak annyi, hogy mit is akart¹²: MARI (névjel) AKAR MIT kérdés. Teljes kódkeverésként viszont a kérdőszó a hangzó magyar nyelv mintájára elől is fel szokott bukkanni: MIT AKAR MARI (névjel) kérdés Köztes megoldásnak

¹² A lejegyzésben az aláhúzás egy bizonyos mimika hatókörét jelzi, az alsó indexbe tett megjegyzés utal arra, hogy mi is pontosan ez az arckifejezés.

tekinthetjük, hogy néha a mondat végén megismétlik MIT_{kérdés} MARI (névjel) AKAR / MIT_{kérdés}

18. ábra: Szórendi változatok kérdőmondatoknál

Az állítmányi szerepet betöltő jel alapesetben az utolsó pozíciót tölti be (SOV minta): NEMRÉG (= KORÁBBAN) SZÖKŐÁR_{hatalmas} MIATT SZÁZEZER EMBER MEGSEMMISÜL ('Nemrég a cunami miatt százezrek haltak meg'). Ennek összetett mondatban történő feloldása is gyakori: NEMRÉG (= KORÁBBAN) SZÖKŐÁR_{hatalmas} VOLT / SZÁZEZER EMBER MEGSEMMISÜL ('Nemrég volt (az) a cunami, (amikor / amiben) százezer ember megsemmisült.'). azonban itt mindkét tagmondatnál látható, hogy az állítmány az utolsó helyen található.

NEMRÉG	SZÖKŐÁR	OK/MIATT
SZÁZEZER	EMBER	EMBER
MEGSEM MISÜL		
'Nemrég a cunami miatt százazrek haltak meg'		

19. ábra: A jelnyelvre jellemző SOV-sorrend egy példája

Azonban a cselekvésjel olykor előrébb kerül, ezáltal SVO sorrendet létrehozva, például: index-G-1 LÁT 1-delta-3 'én látom őt' – ami ugyancsak közelebb áll a hangzó magyar megoldáshoz, ezt csak erősíti, hogy az alanyt ebben a szerkezetben hangsúlyos módon is megjelenítettük („index-G-1”), különben elhagyható lett volna.

20. ábra: Amikor a cselekvésjel áthelyeződik, és SVO sorrend jön létre

Az ezekhez hasonló jelenségek, szórendi variánsok esetében azonban egyelőre kérdéses, hogy a jelelés valamilyen enyhébb kontaktusjelenségével állunk szemben vagy ezek már teljesen kicsúsznak a valódi, tiszta jelnyelv határai közül, és inkább egyfajta jelelt (kevert) nyelvi megoldásnak minősülnek. A jellel kísért magyar nyelv egyik legfőbb jellemzője ugyanis éppen az, hogy a hangzó magyar nyelv bázisnyelvként (Gumperz 1982; Bartha 1999) vagy más néven mátrixnyelvként (Myers-Scotton 1993) viselkedik, és ennek a szerkezetébe préseli bele a kódokat keverő nyelvhasználó a jelnyelvi lexikális egységeket, figyelmen kívül hagyva a jelnyelvi szintaktikai szabályokat. Azonban ezt a dilemmát – hogy vajon léteznek-e szórendi variánsok – akkor tudjuk csak feloldani, ha végre elkészül a magyar jelnyelv szintaxisának átfogó elemzése.

Hivatkozások

- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Battison, Robbin 1978: *Lexical Borrowing in American Sign Language.* Linstok Press, Silver Spring.
- Berent, Gerald P. 2006: Sign Language – Spoken Language Bilingualism: Code Mixing and Mode Mixing by ASL-Bilinguals. In: Bathi, T. K. – Richie, W. C. (szerk.): *The Handbook of Bilingualism.* Blackwell Publishing, pp. 312–326.
- Brennan, Mary–Colville, Martin D.–Lawson, Lilian K.–Hughes, Gerry 1984: *Words in hand. A structural analysis of the signs of British Sign Language.* Edinburgh : Moray House Coll. of Education.
- Brentari, Diane 1990: Licencing in ASL Handshape Change. In: Lucas, C. (szerk.) (1990), pp.57–68.

- Dussias, Paola E. 2001: Psycholinguistic complexity in codeswitching. *International Journal of Bilingualism*, 5. sz. 67–100.
- Emmorey, Karen – Borinstein, Helsa B. – Thomson, Robin – Gollan, Tamar H. 2008: Bimodal bilingualism. In: *Language and Cognition* 11(1), pp. 43–61.
- Friedman, Lynne 1976: Formational properties of American Sign Language. In: Friedman, L. (szerk.): *On the other hand*. New York: Academic Press; pp.13–56.
- Gumperz, John J. 1982. *Conversational Code Switching*. In *Discourse Strategies*, Cambridge Univ. Press, pp.59–99.
- Hanke, Thomas – Matthes, Silke – Regen, Anja – Wörseck, Satu 2012: Where Does a Sign Start and End? Segmentation of Continuous Signing. In: Crasborn, Onno et al. (szerk.) *LREC 2012 Workshop Proceedings*. W 77: 5th Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages: Interactions between Corpus and Lexicon. Istanbul, pp.69–74.
- Henger Krisztina – Kovács Zsuzsanna 2001: *A jelnyelvi tolmácsolás alapismeretei*. Budapest: Magyar Jelnyelvi Programiroda, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- Johnston, Trevor 2011: *Auslan Corpus Annotation Guidelines*. [pdf-dokumentum az interneten: URL: <http://www.auslan.org.au/video/upload/attachments/AuslanCorpusAnnotationGuidelines30November2011.pdf>]
- Johnston, Trevor – Schembri, Adam 1999: On defining lexeme in a sign language. In: *Sign Language & Linguistics*, 2(2), pp.115–185.
- Konrad, Reiner – Hanke, Thomas – König, Susanne – Langer, Gabriele – Matthes, Silke – Nishio, Rie – Regen, Anja 2012: From form to function. A database approach to handle lexicon building and spotting token forms in sign languages. In: Crasborn, Onno et al. (szerk.). *Workshop Proceedings*. 5th Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages: Interactions between Corpus and Lexicon. Language Resources and Evaluation Conference (LREC) Istanbul, May 2012, pp.87–94.
- Langer, Gabriele – Bentele, Susanne – Konrad, Reiner 2002: Entdecke die Möglichkeiten! Zum Verhältnis von Mundbild und Gebärde in Bezug auf die Bedeutung in der DGS. In: *Das Zeichen* 59. (März/2002), pp. 84–97.
- Lucas, Ceil (szerk.) 1990: *Sign Language Research: Theoretical Issues*. Gallaudet Univ. Press, Washington D.C.
- Lucas, Ceil – Valli, Clayton 1990: ASL, English and Contact Signing. In: Lucas, C. (szerk.) (1990), pp. 288–307.
- Lucas, Ceil & Valli, Clayton 1992: *Language Contact In The American Deaf Community*. San Diego: Academic Press.
- Matras, Yaron 1996: prozedurale Fusion: Grammatische Interferenzschichten im Romanes. *Sprachtypologie und Universalien-forschung*, 49. 1. sz. 60–78.
- Mongyi Péter – Lancz Edina 1998: Siket nyelvújítás. In: Kohn János (szerk.): *VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. II. kötet, pp.389–394.
- Muysken, Pieter 2000: *Bilingual Speech: a typology of code-mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Myers-Scotton, Carol 1993: Common and Uncommon Ground: Social and Structural Factors in Code Switching. In: *Language in Use*/22., pp.475–503.
- Navracsics Judit 1999: *A kétnyelvű gyermek*. Corvina, Budapest.
- Navracsics Judit 2010: A kétnyelvű beszédprodukciónak jellegzetességei. In: *Iskolakultúra* 2010/10., pp.3–16.
- Pfau, Roland – Quer, Josep 2010: Nonmanuals: their prosodic and grammatical roles. In: Brentari, Diane (szerk.): *Sign languages* (Cambridge Language Surveys). Cambridge: Cambridge University Press, pp.381–402.
- Rácz Szilárd 2010: A szájképek szerepe jelnyelvi kontaktusokban és változatokban. In: *Alkalmazott Nyelvtudomány*/1–2., pp.33–48.
- Sandler, Wendy & Lillo-Martin, Diane. 2006: *Sign Language and Linguistic Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stokoe, William C. 1966a: Sign Language Structure: An outline of the visual communication systems of the American Deaf. In: *Department of Anthropology and Linguistics, University of Buffalo, New York*.
- Stokoe, William C. 1966b: Linguistic description of sign languages. In: *Monograph Series on Language and Linguistics* 19/1966, pp.243–250.
- Wallin, Lars 1990: Polimorphic Predicates in Swedish Sign Language. In: Lucas, C. (szerk.) (1990), pp.133–148.
- Wilbur, Ronnie 2012: Information structure. In: Roland Pfau, Markus Steinbach and Bencie Woll (szerk.): *Sign Language. Handbooks of Linguistics and Communication Science*. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 462–489.

Szabó M. Helga

MTA Nyelvtudományi Intézet

Pszicho-, Neuro- és Szociolingvisztikai Osztály, Többszempvűségi Kutatóközpont

szabo.m.helga@nytud.mta.hu

A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok.

Problémavázlat

Kiss Jenő

Az előadás központi témaköre az azon nyelvi nyelvváltozati kontaktusok széles tartományából a regionális nyelvváltozatoknak és a standardnak a kapcsolata, s az ezzel összefüggő, folyamatban levő nyelvi-nyelvhasználati változások. Regionális nyelvhasználatról lévén szó értelemszerűen a beszélt nyelv, illetőleg a beszéltnyelviség adja a vizsgálat fő keretét. A szerteágazó kérdéskör részletes tárgyalása persze jóval tágabb teret kívánna, ezért csupán a legfontosabbnak tartott kérdéseket érintem. Névtelen lektoraimmal — akiknek hasznos észrevételeit köszönöm — egyetértve úgy vélem magam is, hogy az itt szóba kerülő kérdéseket érdemes lesz majd részletesen, akár esettanulmányokban kifejteni. (Javasolt továbbvezető vizsgálati témákra l. a befejező fejezetet.)

Kiindulásul fontos tényként rögzítsük egyrészt azt, hogy a nyelv állapotának és használatának egyaránt szerves része a változatosság. Másrészt pedig azt, hogy a modern nyelvközösségeket nagy mértékben jellemzi a többnyelvűségi jelenség (a kettős- és többesnyelvűség), illetőleg a két- és többnyelvűség. Ilyen körülmények között mind az azon nyelvi nyelvváltozati érintkezések, mind pedig a különböző nyelvek közötti kontaktusok szükségszerű velejárói a nyelvhasználatnak, egyszersmind előidézői, elősegítői nyelvi változásoknak.

1. A nyelvváltozatok

Megkerülhetetlen, összetett kérdéskör a nyelvváltozatok problémaköre. Ezért erről — egyik lektorom észrevételeinek megfelelően — az előadásban elhangzottakhoz képest részletesebben szólok. A kiindulópont: minden élő, etnikus nyelv nyelvváltozatoknak a halmaza, pontosabban nyelvváltozat-kontinuum. A nyelvváltozat-típusok a nyelvhasználatnak társadalmi és területi alapon elkülönülő változatai, melyek állandóan változnak, miként egymáshoz való viszonyuk is. Elkülönülésük ellenére azonban mindegyik nyelvváltozat „általában ugyanazt az általános mintát követi” (Tolcsvai Nagy 1996: 56), ezért

— a szóképzéset nem tekintve — minden nyelvi szinten az egyezés, illetőleg az ahhoz közeli állapot a jellemző. Két olyan nyelvváltozat van, a köznyelv és a nyelvjárások, amelyeknek minden nyelvi szinten (fonológia, morfológia, szintaxis, szövegtan, szóképzés, szemantika és pragmatika) vannak vagy lehetnek csak rájuk jellemző, őket a többitől elkülönítő rendszerszerű sajátosságai. Illetőleg csak rájuk és a köztük elhelyezkedő regionális köznyelviségre/köznyelvekre (ez utóbbiak megléte a német nyelvterületen például evidencia, nálunk nem) és a városi nyelvekre jellemző, hogy az elsődleges nyelvi szocializációban sajátítják el őket az esetek elsöprő többségében — a szaknyelveket viszont soha sem így. A szociolektusokat azért nevezik szektorális nyelvváltozatoknak is, mert a nyelvhasználat speciális tartományát (szektorát) fedik le szóképzésükkel és frazeologizmusaiikkal úgy, hogy valamely „teljes nyelvváltozat” (az imént említettek) nyelvtani és szóképzései bázisán születnek és élnek (régén nyelvjárási, jó ideje viszont elsősorban köznyelvi fundamentumon, l. Schmidt 2005: 70). A köznyelv olyan nyelvváltozat, amelyet „gyakorlati és értékszerepe” (Tolcsvai Nagy 1996: 57) emel ki a többi közül, s amely polifunkcionalitásával és azzal tűnik ki, hogy sem területileg, sem társadalmilag nem kötött, az egész nyelvközösség számára elfogadott, virtuálisan közös nyelvváltozat.

A továbbiakban csak a regionális nyelvhasználati tartományt figyeljük, illetőleg a köznyelvet elsősorban csak annyiban, amennyiben befolyással van erre a tartományra. Tudvalevő: köznyelv és nyelvjárás komplementer fogalmak. Nyelvészeti értelemben regionalizmus, regionális minden olyan nyelvi jelenség, elem, amely nincs meg a köznyelvben (vagy ha meg is van, más alakban és funkcióban/jelentésben van meg: ilyen például a *kék* táji megfelelője, a *kík*). Köznyelv, köznyelvi pedig mindaz, ami (elvileg, illetőleg az esetek elsöprő többségében sem területileg, sem társadalmilag nem korlátozódik, azaz potenciálisan a nyelvközösség egésze számára közös, illetőleg akként tekintett jelenség vagy elem (például a *nekem van valamim*-típusú szerkezet vagy a *ház* lexéma). A köznyelv/standard (az idekapcsolódó terminológiai bizonytalanság tárgyunk szempontjából nem lényeges, ezért szinonimákként kezelem itt őket) munkahipotézisként a regionalitás hipotetikus nulla fokát jelenti tehát, ezzel szemben az idősebb nyelvjárási beszélőktől beszélt alap- vagy bázisnyelvjárások pedig a regionalitás legmagasabb, egyszersmind a köznyelviség legalacsonyabb fokát. A köznyelv és a nyelvjárások közötti sávban helyezkednek el a regionális köznyelvek/köznyelviség és a városi nyelvek (városi népnyelv, városi nyelvjárások); az előbbiekkal hagyományosan a dialektológia, az utóbbiakkal a dialektológia és a szociolingvisztika foglalkozik, l. *urban dialectology*, *Stadtsprachenforschung* (vö. MDial. A városi dialektológia c. fejezet, 131–134).

Nyelvváltozat-tipológiai megjegyzések, javaslatok. A következő nyelvváltozat-típus elnevezéseket hozom szóba: társadalmi nyelvváltozat = *szociolektus*, területi nyelvváltozat = *regiolektus*, köznyelvi nyelvváltozat = *standardlektus*. — A *szociolektus* már jó ideje elfogadott szakszó. — A

standardlektus ugyan szokatlan, de világosan tagolható, így könnyen érthető összetétel. S persze belesimul a *-lektus* utótagú szakszavak sorába. E terminussal jelölnénk tehát az írott és a beszélt köznyelvet. — A *regiolektus regio-* előtagja nem a *régió*-val, hanem a *regionális* melléknév és a *regionalitás* főnév első részével azonos. A *régió* szabatos meghatározása: „valamely ismérv szerint többé-kevésbé homogén, földrajzilag jól elhatárolható, környezetétől elkülönülő területi egység” (Enyedi György 2004: 934; az ismérvek lehetnek etnikaiak, geopolitikaiak, természeti földrajziak, történelmieket, nyelveket stb.). A *regionális* jelentése: ’valamely országnak (csak) egy bizonyos vidékére, tájegységére vonatkozó’. A *regiolektus*-nak ily módon ’területi alapon elkülönülő nyelvváltozat-típus’ a jelentése, nem pedig az, hogy ’valamely régió nyelvváltozata’. A *regiolektus* tehát összefoglaló, általános fogalmat jelöl, azaz minden, területi alapon, illetőleg területi alapon is (!) elkülönülő nyelvváltozatot magában foglal. Soroljuk fel őket: helyi nyelvjárás, nyelvjárás csoport, nyelvjárás régió, továbbá regionális köznyelvek/köznyelviség (ideértve az ún. állami nyelvváltozatokat is, vö. Vörös Ottó 2007: 28), valamint városi nyelvek (városi népnyelv, városi nyelvjárások). Mint minden terminológiai kérdés, ez is megegyezés kérdése természetesen. Kétségtelen, hogy ami ellene szól, az az, hogy a *regiolektus* a *régió*-t is fölidézi, s emiatt nagyobb területre kiterjedő nyelvjárás csoport vagy akár nyelvjárás régió juthat eszünkbe (bizonyos német nyelvészeknél a *Regiolekt* nem összefoglaló fogalomnak, hanem kisebb-nagyobb nyelvjárás csoportoknak a megnevezéseként szerepel).

A modern társadalom a hagyományos rétegződés-kategóriákkal egyre kevésbé írható le, ezek mellett ugyanis különböző csoportosulások is jelen vannak, amelyek saját nyelvi szokásaikat társadalmi jelzésként, szimbólumként a nyilvánosság előtt is megjelenítik (vö. Tolcsvai Nagy 2004: 121), növelve ezzel a nyelvhasználat sokszínűségét, összetett voltát, egyszersmind a belső nyelvi érintkezések és egymásra hatások lehetőségét és gyakoriságát is. A digitális korszak az írott beszélt nyelviség korábban elképzelhetetlen mennyiségben való megjelenítésével a nyelvváltozatbeli kontaktusok újabb hullámát indította el, melynek nyelvészeti számbavétele folyamatban van ugyan, de még kezdeti stádiumát éli. Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a közösségek társadalmi és területi rétegződése a nyelvhasználati tagolódásnak a legáltalánosabb meghatározó tényezői maradnak a jövőben is, bár egymáshoz viszonyított szerepük nagyságrendje erősen változóban van. Ugyanis egyre inkább nő a nyelvhasználatnak a társadalmi, s egyre inkább csökken a területi meghatározottsága — a társadalmi mobilitásnak, a különböző belső és külső nyelvi kapcsolatoknak, a civilizációs vívmányoknak, a kultúra- és a szemléletmód változásának s a globalizáció számos kísérőjelenségének a következtében. (Dialektológus körökben közhelynek számít az, hogy a szóban forgó társadalmi modernizálódás következményeként szükségszerű nyelvhasználati változások legtöbb terhet a nyelvjárás beszélnők hordozzák.) Illetőleg nyilvánvaló az is (ez sem új fölismerés a dialektológiában), hogy a nyelvhasználat területi tagolódása nem lehet független a társadalmitól, sőt egyre

meghatározóbb hatással vannak a társadalmi, a szociokulturális tényezők a regionális nyelvhasználatra. Vö. Hutterer véleményét: „a kutatók a dialektust a paraszti nyelvhasználatra korlátozzák, és szembeállítják a dialektusokat a szociolektusokkal. De a paraszti nyelvjárás sem egyéb ilyen szempontból, mint szociolektus” (1990: 31). A Magyar dialektológia (MDial.) című kötetben (2001) tükröztetni kívántuk a dialektológiának a fent mondottak értelmében szükségeszerű „szociologizálódásá”-t, ezért a nyelvjárás meghatározásában is érvényesítettünk szociolingvisztikai szempontokat (36), illetőleg megfogalmaztuk, hogy „Az újabb szociológiai és antropológiai kutatások ugyanis azt igazolják, hogy a horizontális (azaz területi) és a vertikális (tehát társadalmi) tagolódás a modern társadalmi struktúrákra nem alkalmazható már adekvát módon. Mert a két sík együttes, összefonódott jelenléte, kovarianciája a jellemző állapot” (i. m. 21). Ebből szükségeszerűen következik, hogy „A mai dialektológia nemcsak azt vizsgálja, ami területi alapon tagolódik a nyelvben és a nyelvhasználatban, hanem azt is, hogy a területi alapú tagolódást hogyan differenciálja a társadalmi rétegződés” (i. m. 10).

Egyik lektoromnak arra a kérdésére, hogy „Vajon a közelmúltbeli magyar szociolingvisztikai kutatások megerősítik-e ezt a felosztást [ti. standard, nyelvjárás, szociolektus], ha igen, hogyan, vagy ha nem, hogyan?”, azt válaszolhatom, hogy számottevően differenciálják, de nem helyezik hatályon kívül. A mai nyelvi valóság összetettebb és bonyolultabb, mint akár a néhány évtizeddel ezelőtti, ezért csak kellően differenciált nyelvváltozat-szemlélettel, megfelelő szociolingvisztikai és pragmatikai háttérrel lehet reményünk adekvát elemzésekre, leírásokra, osztályozásokra (l. a fentebbi idézeteket). — A dialektológusoknak nem kevés fejtörést okoz bizonyos esetekben a beszélt köznyelv pontos körülhatárolásának, leírásának hiányában, hogy biztosan elkülönítse a regionalizmusokat a köznyelvi jelenségektől, elemektől. Ezt szándékoztam jelezni, amikor azt a valóban kifogásolható, mert perrendszerűen még nem igazolt kifejezést használtam, hogy „az előíráson tartott beszélt köznyelv”-hez viszonyít a nyelvjáráskutató (ki tudja, vajon ki mit tart előíráson beszélt köznyelvnek, hogy mennyire azonosítja az írott köznyelvvél? Vö. ehhez a „kell” és „van” norma kérdéskörét: Tolcsvai Nagy 1996: 10). — A német dialektológia számos eredményére azért támaszkodhat bátran a magyar kutató is, mert egyrészt a német dialektológia előttünk jár a korszerűsödésben és kutatási lehetőségekben, másrészt pedig azért, mert a regionális nyelvhasználati változások és a standard kapcsolatának tekintetében az alapfolyamatok mindkét nyelvterületen nagy hasonlóságot mutatnak.

2. Kontaktustipológia

A kontaktustipológia négy alaptípust különít el az érintkező nyelvváltozatok társadalmi rangja szerint: 1. X nyelv azonos szintű nyelvváltozatairól van szó (például két nyelvjárásról); 2. X nyelv különböző szintű nyelvváltozatai a vizsgálat tárgya (például a köznyelv és a nyelvjárások); 3. különböző nyelvek azonos szintű nyelvváltozatairól van szó (például nyelvjárásokról); 4. különböző

nyelvek különböző szintű nyelvváltozatai a tárgy (például köznyelvek és nyelvjárások, l. például Fenyvesi 2005; Kiss 2001: 230–233; Knipf-Komlósi–Riehl 2012; Zürner 1999).

A magyar nyelvvel kapcsolatban a jelzett kontaktustipológia 2. és 4. kategóriájába tartozó nyelvi érintkezésekről szólok nagyrészt. Figyelmünk középpontjában a nyelvváltozat-kontinuumnak a nyelvjárások és a standard közé eső része áll (erre a beszélt nyelvi tartományra jellemző a legmagasabb fokon a változásdinamika). A magyar szakirodalomban ezt az instabil kontinuumot többnyire *regionális köznyelviség (átmenet, köztesség vagy közveleg)*, illetőleg *városi népnyelv, városi nyelvjárás, városi nyelv* néven emlegetik, a külföldi szakirodalomban szubstandardnak is nevezik. Az ezzel összefüggő bizonyos általános kérdésekről lesz tehát szó, különös tekintettel a 20. században tapasztalt és napjainkban mutatkozó, a nyelvi kontaktusokkal összefüggő tendenciákra. (A nyelvi kontaktusnak mint folyamatnak a különböző szakaszaira l. Lüdtke 2005.) Nem feledve, hogy a nyelvváltozatok kutatásában ez a terület az, amely nyelvváltozat-elméleti szempontból a legtöbb általános, illetőleg nehéz kérdést hordozza magában. Ammon okkal fogalmazott így: „az egyes nyelvváltozatok elhatárolásának nehézsége a leginkább drámai módon talán az Umgangssprache-val összefüggésben mutatkozik meg” (1986: 21).

Nézzük kissé közelebről! A 2. típusú kontaktusváltozat, a „regionális köznyelviség” úgy jött és jön létre, hogy a nyelvjárást beszélők a köznyelv hatására olyan formában használják anyanyelvüket, hogy az sem nem az eredetileg elsajátított nyelvjárás, sem nem az előírásosnak tartott beszélt köznyelv. Ezt a sajátos nyelvhasználati módot emberek milliói követték és követik, elsősorban formális, részben azonban informális beszédhelyzetekben is. A szóban forgó közbülső nyelvhasználati tartomány a köznyelv felől nézve regionális, a nyelvjárás felől nézve köznyelvi. A magyar nyelvtudományban a nyelvatlasz gyűjtői írták le először azt a tényt, hogy a nyelvjárási beszélők egy része idegenek előtt köznyelvis beszédmódra vált át, s hogy ez az ő esetükben reflexszerűen működik (Deme 1964: 71). Azt következtették, hogy a nyelvjárások úgy tűnnek el, hogy a nyelvjárási beszélők tömegesen a köznyelv használatára térnek át. A regionális köznyelviségnek mint kontaktusjelenségnek a színre lépése azonban már nemcsak úgy volt értelmezhető, hogy a köznyelv kiterjesztette fennhatóságát a regionalitás irányába, hanem úgy is, hogy itt hatolt be a regionalitás a köznyelvbe. Előre nem látott nyelvhasználati kompromisszum született. Két elmélet is szolgált magyarázattal (Mattheier 1984). Az együttélési modell két homogén nyelvi rendszert föltételezett, de ez a regionális köznyelviség kezdeti szakaszára nem volt alkalmazható, hiszen a szóban forgó, a nyelvjárás és a köznyelv közötti nyelvhasználati köztesség még csak kialakulóban volt. A másik, a variabilitás modell szerint a köznyelv hatására a nyelvjárási kompetenciaszabályok fokozatosan köznyelviakkal bővülnek ki úgy, hogy bizonyos nyelvjárásiak megmaradnak. Ez viszont használható modellnek bizonyult.

A szóban forgó kutatásokat mégis bizonytalanságok kísérik mind a mai napig (a magyar nyelvudományban is). Egyrészt, mert a regionális köznyelviség a megállapodatlanság jeleit mutatja, részben állandó mozgása miatt, de azért is, mert mozgásban van mindkét szélső pólusa, közvetlen szomszédja: egyfelől a visszaszorulás jeleit mutató nyelvjárás, másfelől leghatékonyabb befolyásolója, a köznyelv is. Másrészt, mert a szóban forgó nyelvváltozatok objektív (nyelvudományi) és szubjektív (laikus, népi nyelvészeti) szempontból nézve nem fedik egymást. Egyfelől ugyanis a nyelvész nem tud – vagy nem elégséges, nem meggyőző módon tud – a maga szerkezetnyelvészeti eszközeivel világosan elkülöníteni köztes nyelvváltozatokat. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy regionális köznyelvi az, ami nincs meg sem a nyelvjárásban, sem a köznyelvben, s ami nem magyarázható átmeneti formának (vö. Mattheier 1990a: 63, 1990b.), akkor esetleg oda jutunk, hogy kevés, a szerkezettani elkülönítéshez szükséges ilyen jelenséget, elemet találunk. Lehetséges tehát, hogy csak használati kontinuumot tudunk megállapítani, nem nyelvváltozatot. Másfelől viszont azt tapasztalhatjuk, hogy a beszélők/hallgatók külön nyelvváltozatként (a magyar esetében: köznyelvinek) é r z é k e l i k a szóban forgó nyelvi köztességet. Arra vonatkozó általános recept viszont nincsen, hogy mennyi nyelvváltozat-tipikus jegyre van szükség ahhoz, hogy külön nyelvváltozatról beszélhessünk. Kérdéses persze az is, hogy mennyiségi, vagy inkább kvalitatív problémáról van-e szó. Tudniillik hogy bizonyos fajta variánsok meglétére és nem bizonyos mennyiségben való előfordulására van-e szükség. A népi vagy laikus nyelvészeti perspektíva (a percepciós dialektológia tanúságtétele) nyilván nem hagyható figyelmen kívül, tudvalevő azonban, hogy a nyelvi tudat vizsgálatának többrendbeli nehézségei vannak. Az elkülönítés további nehézségeivel kapcsolatban l. még: „valójában nem tudjuk, hogy a sztenderd nyelveknek nincsenek tisztán nyelvi jellemzőik, amelyek megkülönböztetik őket a nyelv nem sztenderd formáitól. Úgy tűnik, jelenleg hit kérdése, hogy a sztenderd és a nem sztenderd változatok közötti értékelő ítéletek mindig társadalmi alapúak, és soha nem tisztán nyelvek” (Milroy–Milroy 1985:8, magyarul: Tolcsvai Nagy 2007: 30).

A másik kontaktusváltozat-fajta a főtebb tárgyalttal részben azonos, részben tőle eltérő jegyeket mutat. A nyelvi kontaktusoknak ebbe a típusába különböző nyelvek érintkező nyelvváltozatai tartoznak (= X nyelv valamely nyelvváltozata van kapcsolatban Y nyelv valamely nyelvváltozatával). A mi esetünkben a kétnyelvűség alacsonyabb-magasabb szintjén álló, idegen államnyelv hatása alatt élő kisebbségi közösségek kontaktusváltozatáról, szaknyelven az *állami nyelvváltozatról* van szó. Kisebbségi körülmények között az idegen állami fennhatóság tényének és a szóban forgó közösségek emiatt történő kétnyelvűvé válásának a következtében az anyanyelvi nyelvhasználatban olyan változások következnek be, amelyek a szaknyelven *szétfejlődésnek* nevezett jelenséghez vezetnek. (A kisebbségi magyarság egy része a nyelváltás küszöbére érkezett, az ő körükben nem a szétfejlődés, hanem a nyelvcsere a központi kérdés. A moldvai kétnyelvű és a mezőszéki magyarság egyre nagyobb

hányada és az őrvidéki őshonos magyarok növekvő számban ebbe a kategóriába tartoznak; a felsőőri magyarok körében végzett friss vizsgálatra l. Bodó 2012.) A magyarban is, annak következtében, hogy a Kárpát-medencében őshonos magyarság a jelen állás szerint nyolc különböző államnyelvű országban, tehát Magyarország kivételével mindegyik szomszédos országban más-más államnyelv hatása alatt él. Mivel pedig ez a hatás leginkább a nyilvános beszédhelyzetek nyelvhasználatában jelentkezik, tehát köznyelvi nyelvhasználatot indukáló élethelyzetekben, s mert az egész kisebbségi közösségben való terjedését a modern tömegtájékoztatási eszközök és a különböző intézmények hatékonyan elő is segítik, az adott területen/országban a kétnyelvűek egymás között az említett élethelyzetekben többnyire köznyelvi szerepkörben használják. Ahogy tehát az anyaországban a regionális köznyelviségre jellemző a (beszélői perspektívából nézve) köznyelvi szerepkör, illetőleg bizonyos regionális jegyek használata, akként az állami nyelvváltozatokra is jellemző bizonyos fokig a területi (a nyelvjárási) színezettség, s egyre inkább jelentkezik a közmagyar nyelv hatása mellett a külön államiság tényéből és a hivatalos nyelv dominanciájából következő (s a nyelvhasználat formalitásfokát növelő) kontaktushatás is (ennek gazdag magyar irodalma van).

Mind az anyaországi regionális köznyelviség, mind a szomszédos országok szóban forgó magyar anyanyelvi használati sávja (tehát a magyar nyelv állami nyelvváltozatai) többrendbeli egyezést/hasonlóságot mutatnak. Egyrészt egyik sem általános a magyar nyelvterületen (egyik sem azonos a standarddal, illetőleg a közmagyarral), másrészt mindegyik kötött területileg (ahogy a nyelvjárások). Az érintett beszélők szemszögéből nézve egyik sem nyelvjárás, hanem mindegyik köznyelvi szerepkörű, hiszen nyilvános (vagy a beszélőktől akként értelmezett) helyzetekben használják őket. De különbség is van közöttük. Míg ugyanis a magyarországi regionális köznyelviség a helyi nyelvjárások és a magyar standard kontaktusából keletkezett, az állami nyelvváltozatok létrejöttének oka egy másik nyelvnek, tudniillik a külön államiság dominanciájából következőleg helyzeti, jogi értelemben fölérendelt másik államnyelvnek a hatása, amely a kisebbségi beszélők kétnyelvűségének a révén érvényesül.

3. Változási tendenciák a mai nyelvhasználatban a regionális és részben a köznyelvi tartományban

A mai állapot összetettebb a néhány évtizeddel korábbinál. Főként azon nyelvek esetében, amelyekben a köznyelv és a nyelvjárások közötti rendszertani távolság nagyobb, mint például a magyarban. (A legjobb példa erre a német: nem véletlen, hogy a német nyelvészek foglalkoznak legtöbbször ezzel a kérdéskörrel.) Az alább tárgyalandó változási tendenciák kiemelt figyelmet érdemelnek abban a tekintetben, hogy mindegyik kontaktushatásoknak, illetőleg azoknak is a következménye. Lássuk a belső nyelvváltozati egymásra hatásnak, összefüggéshálózatnak ezt a bonyolult rendszerét madártávlati áttekintésben!

1. **A nyelvjárások visszaszorulása** kettős értelemben értendő. Egyrészt szociopragmatikai értelemben, tehát a nyelvjárások helyzete tekintetében (kisebb területen, kevesebb szintéren s kevesebben használják a nyelvjárásokat), másrészt az állapot, a struktúra tekintetében (a nyelvjárás struktúrájának bizonyos táji jelenségei, elemei — leginkább a feltűnőbbek, kirívóbbak — szorulnak ki a használatból/rendszerből). Ennek a változási folyamatnak a következménye hosszú távon lehet egyrészt a teljes elnyelvjárástlanodás (= köznyelvi egyesnyelvűség), másrészt a regionális köznyelvbe való átmenet, mintegy a benne való feloldódás (= kettősnyelvűség), s lehet a nyelvjárás módosult, köznyelvhez közelebbi állapotban való továbbélése (= kettős- vagy többesnyelvűség, azaz: megmaradás). Az első esetben eltűnik a nyelvjárás, s marad a köznyelv. A másik esetben is eltűnik a nyelvjárás, de ott marad a regionális köznyelvi sáv, amely a köznyelvtől való eltérés, szembeállítás pusztán tényével nemstandard ellentétet képez. Ebben az esetben a regionális köznyelviség a (volt) nyelvjárás beszélni és utódaik szemében részben vagy egészben azt a szerepkört töltheti be, amelyet a korábbi „nyelvjárás : köznyelv” konstellációban a nyelvjárás töltött be, azaz a regionális köznyelviség veszi át a regionális nyelvi identitásalkotás, a helyzetspecifikálás és helyzetstilizálás szerepét. Mit mutatnak a friss vizsgálatok? Általános tendenciaként azt, hogy a helyi és kistérségi regionális variánsok visszaszorulóban, a nagytérségek terjedőben vannak (Elspass 2005: 1kk.). Azt tehát, hogy a bázisnyelvjárások térszűkítése folytatódik, viszont számolni kell a regionális köznyelviség továbbélésével, sőt részben kiterjeszkedésével. Juhász Dezső megállapítása szerint a magyar nyelvjárás régiók egy része területileg zsugorodott, s nagyobbak lettek a köztük levő átmeneti zónák, de: „a Budapest — Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban, amelyben a [...] Budapest környéki nyelvjárás is lassan feloldódik” (2001: 266; az eredetiben nagyrészt ritkítva). Vö. ehhez: a német dialektológusok szerint a német nyelvterület bizonyos részein az elmúlt 70 év folyamán a vártnál nagyobb mértékben kiterjeszkedtek az átmeneti zónák földrajzi és szociológiai értelemben egyaránt.

2. **A nyelvjárások variabilizálódása** mindenekelőtt a köznyelvi hatásra bekövetkező változatosabbá válást jelent (a nyelvjárás minden szintjén). Ez először és legszámosabban a köznyelvi szóalakok és a köznyelvből átvett új szavak megjelenésében nyilvánul meg. Kezdetben többnyire nem helyettesítésekről, hanem nyelvjárás és köznyelvi(es) változatok egymás mellett éléséről van szó (példák Rábaközről: *tépik* : *szőnyeg*, *ókularé* : *szemüveg*, *gurgó* : *hengér*; *el köllök mēnnyi* : *el köll mēnnēm*; *házzok* : *házuk*), a helyettesítés csak egy későbbi szakaszban következik be (vissza-, majd kiszorulnak a nyelvjárás szavak, kifejezések, toldalékváltozatok — ha csak jelentésselkülönüléssel nem élnek tovább, mint például *vēlla* : *villa*, mert az előbbi a mezőgazdasági eszközt, az utóbbi az evőeszközt jelenti). A nyelvjárások változatokban gazdagabbá válásának (ahogy persze az összes nyelvváltozat variabilizálódásának) vannak

nyelvi mentalitásbeli feltételei is, amelyekről az újabb szakirodalom a „normatolerancia” címszó alatt szól. A nyelvinorma-tudat a nyelvi tudás része, s mint ilyen mindig egyéni és közösségi jelenség. A nyelvi tudás a szerkesztés- és közléstudásból áll (az utóbbi a kommunikációs kompetencia), s mint ilyen a nyelvhasználatot befolyásolni képes metanyelvi ismereteket is magában foglalja. A normatolerancia (a miénktől eltérő nyelvi normák eltűrése, elviselése, tiszteletben tartása, a vele szemben való türelmesség, megengedő attitűd) általában nem egységes, mert egyrészt csoportspecifikus, másrészt helyzetspecifikus és harmadrészt nyelvváltozatspecifikus (Mattheier 1990b.: 11; az 1990-es évek magyarországi megítéléséhez vö. Kemény és Kardos 1994). Aligha szorul igazolásra, hogy a nyelvjárási beszélőknek a standardnormával szembeni toleranciája igen magas fokú, olyannyira, hogy egy ideje már nemcsak megengedő, hanem befogadó. Ennek a nyelvjárás és a köznyelv viszonyára és a nyelvjárás változásdinamikájára nézve fontos következményei vannak. Ugyanis a nyelvjárási beszélők nyelvi tudatában nemcsak nyelvjárási kategorikus szabályok vannak, hanem köznyelvek is, s ezek a nyelvjárásiakkal vannak versenyben a beszélők nyelvi tudatában. A köznyelvek használatát, amelyek mögött presztízst adó tényezők (iskola, írásbeliség, tömegtájékoztató, egyház, stb.) állnak, nem érzik helytelennek, normasértésnek (saját nyelvváltozatuk szempontjából), s ez a másik oldal beszélőinek részéről s kölcsönös visszajelzésekkel folyamatosan meg is erősítetik. A nyelvjárási beszélőknek a standarddal szembeni normatoleranciája, befogadó készsége, sőt a standard követendőként való elismerése kinyitotta az utat, mondhatni: szélesre tárta a kaput a célnorma irányába. Két fontos kérdés adódik ebből: mit nem fogadnak be napjainkban a magyarországi nyelvjáróterületek nyelvjárási beszélői familiáris nyelvhasználatukba, illetőleg hogy nyilvános beszédhelyzetekben mit „viselnek, túrnak el” el nyelvjárásukból? A nyelvjárási változásvizsgálatok ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához is adnak muníciót.

3. **A diglossziátlanodás** a nyelvjárástól való — társadalomlélektani és nyelvi mentalitásbeli változások nyomán bekövetkező — elfordulás, amelynek folyamán a beszélő felhagy regionális nyelvváltozatának a használatával a köznyelv javára. Diglossziátlanodás természetesen csak kettősnyelvű (nyelvjárási + regionális köznyelvi, nyelvjárási + köznyelvi, regionális köznyelvi + köznyelvi) beszélők körében következhet be, s az eredmény a nyelvjárás vagy a regionális köznyelviség feladása. A diglosszia kezdetben tisztán szociolingvisztikai tartalmú fogalom volt, amely helyzettől függő stabil funkcióelkülönülést jelentett olyan két, együtt élő nyelv(változat) között, amelyeket alternatív módon használtak a beszélők (családi szintéren az elsődleges, a vernakuláris nyelvváltozatot, nyilvános beszédhelyzetekben a standardot: ez a belső diglosszia). Nálunk a 20. század hatvanas éveiben a diglossziátlanodás, tehát a köznyelvben való nyelvi egységesülés látszott rövid távon belül bekövetkezendőnek, l.: a „nyelvjárási tagolódás lényegi átalakulása az 1960-as évek végéig sokak számára valószínűsíthetővé tette a tényleges

nyelvi egységesülést” (Tolcsvai Nagy 2004: 91). Ez nemhogy rövidesen, máig sem következett be. Az derült ki, hogy a két érintkező nyelvváltozat közötti kompromisszumként létrejött egy közbülső nyelvhasználati sáv, a regionális köznyelviség. Új helyzet teremtődött, mert a két szélső nyelvváltozat, a nyelvjárás és a köznyelv közeledett egymáshoz. Való igaz, a nyelvhasználat a szóban forgó közbülső terület széles spektrumában zajlik, s ki van téve különböző irányokból érkező, elsősorban persze a felülről, a köznyelv felől jövő kontaktushatásoknak. Most tehát ott tartunk, hogy ha nincs is birtokában valaki a bázisnyelvjárásnak, regionális beszélőként a maga regionális köznyelviségével is képes helyzetspecifikálásra és helyzetstilizálásra.

Mivel a kommunikáció a közbülső terület széles spektrumában, egyénenként részben eltérő módon zajlik, fölmerült a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán beszédhelyzet szerinti kódváltásról. Ha nincs szituációs kódváltás, akkor megszűnik a diglosszia fontos kritériuma. A kérdés eldöntéséhez a szubjektív (népi) nyelvészet vonatkozó tapasztalatait, tehát a laikus beszélők véleményét nem nélkülözhetjük. Ha tehát a beszélők a tőlük privátnak, informálisnak érzékelt helyzetekben (többé-kevésbé vagy akár csak némileg) másként beszélnek, mint a nyilvánosnak érzékelt helyzetekben, akkor ez azt jelenti, hogy ők nyelvhasználatukkal mégiscsak j e l z i k a különbséget. Ha pedig ez így van, akkor bizony beszélhetünk helyzet szerinti funkcióelkülönülésről. Ha igaz volna, hogy manapság a diglossziátlanodás előrehaladott szakaszában volnánk, akkor azt a lehetőséget el kellett volna veszíteni, hogy a beszédhelyzetet nyelvváltozat-választással stilizáljuk. Ilyen tapasztalata azonban eddig nem volt a német dialektológia egyik vezető kutatójának, Mattheiernek sem.

Ezzel összefüggésben említendő meg az az általánosnak tételezhető tapasztalat, hogy az emberek anyanyelvhasználatukban két célnormát követnek: egyet, amely a nyilvános, a formális vagy annak értékelt beszédhelyzetekhez kötődik, s egy másikat, amely a családi, informális, kötetlenebb élethelyzetek tipikus formája. A köznyelvi egyesnyelvűség esetén az előbbi az igényesebb, választékosabb köznyelv, az utóbbi esetben a lazább, szlenges, rétegnyelvi elemekkel bőven színesített, kevésbé választékos köznyelvi szint. A kettősnyelvűek körében (a köznyelvi mellett regionális nyelvi kompetencia is van) a köznyelv a nyilvános, a regionális nyelvváltozat a családi-otthoni nyelvhasználat tipikus eszköze. Tágabban értelmezve: a köznyelv az azon nyelvi presztízsközösségnek és a nyilvánosságának a nyelvváltozata (írásbeliség, iskoláztatás, szépirodalom, tömegtájékoztató, tudományok), a nyelvjárás pedig a területi-társadalmi alapon szerveződő kisebb nagyobb szolidaritásközösségeknek és a családiasságnak a (beszélt nyelvi) kifejezőeszköze. A „két célnorma-stratégia” elvének az értelmében a kettősnyelvűség valamilyen formában való fennmaradása egyelőre valószínűsíthetőnek látszik.

4. **A köznyelvietlenedésnek vagy destandardizálódásnak** elsődlegesen társadalmi, tudniillik szociokulturális és ezekkel összefüggő nyelvi mentalitásbeli változások az okai (l. Mattheier—Radtke 1997; Auer 2005). A köznyelvvél kapcsolatos pozitív attitűd gyengült, bizonyos esetekben kritikussá vált. Részletekbe nem mehetek, márpedig ez az izgalmas és fontos témakör külön részletes elemzést kíván. Azt teszem, hogy három idézettel jelzem a folyamat összetettségét és sok irányba mutató voltát. A finnre vonatkozóan Paunonen harminc évvel ezelőtt nyilatkozott a beszélt köznyelv különböző regionális köznyelvekre, szociális nyelvjárásokra stb. való felbomlásáról, s úgy fogalmazott, hogy „a várható eredmény a beszélt köznyelv különböző változatainak sokszínű spektruma lesz (7–8). Balázs Géza szerint a magyar „köznyelvi szabályok (normák) határának kitágulása, illetőleg megkérdőjelezése stb.” van napirenden, s vele párhuzamosan a „kereskedelmiesülés” (2000: 7). Paunonenéhez hasonló megállapításra jutott nálunk Tolcsvai Nagy: Magyarországon az 1980-as években „a (szociokulturálisan alapvető) nyelvi szétkülönbözés a több évtizedes kényszerű illegalitás után helyet kért magának. Mert a nyelvi egység különbözősége volt többek között az alapja az egyén és csoportidentitás, valamint az eltérő világmegismerési módok nyilvánosság előtti megjelenítésének” (2004: 91), illetőleg: „megnőtt a nyelvnek (pontosabban a nyelvváltozatoknak) a csoport-önazonosság létrehozásában és jelzésében játszott szerepe” (121). Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Eichinger is (2007: 42).

5. **Új szubstandard?** A német dialektológiában a legújabbkori nyelvi változások folyományaként egy új jelenségnek, egy új szubstandardnak a kialakulásáról folyik szakmai eszmecsere. Az új szubstandard a korábbi nyelvjárás helyébe pragmatikai, funkcionális értelemben lép. E szerint egy a standardhoz a régi nyelvjárásnál közelebb álló változat viszi tovább azokat a funkciókat, amelyek (identitásjelzés, a szűkebb közösséghez tartozás kifejezése, a beszédhelyzet specifikálása és stilizálása) eddig zömmel a helyi nyelvjárásokhoz kötődtek. A magyar nyelvterületen az eddigi megfigyelések alapján arról van szó, hogy a regionális köznyelviségnek nevezett beszélt nyelvi sáv átértékelődőben van. Arról, hogy bizonyos területeken a regionális köznyelviség veszi át a korábbi nyelvjárások azon funkcióit, amelyek a kis- vagy szűkebb közösségi identitás kifejezésére és jelzésére szolgálnak. Ahol megvannak még a nyelvjárások, ott a nyelvjárású beszélők anyanyelvi beszédében továbbra is a regionális köznyelv(iség) tölti be a köznyelv szerepét. Tehát nem új nyelvváltozat születik, hanem egy már korábban meglévő értékelődik át.

Kérdés persze, hogy a napjainkban zajló nagy társadalmi, jelesül szociokulturális és nyelvi mentalitásbeli változások nyomán stabilizálódik-e a nyelvjárás és a standard közötti közbülső tartomány. Illetőleg ha igen, akkor ebből egy elkülöníthető nyelvváltozat jön-e létre, vagy sem. Bárhogy legyen is, nyilvánvaló, hogy a beszélt nyelvi tartomány egészét érintő olyan nyelvhasználati változások (át- és szétrétegződések is) zajlanak, amelyek a

társadalmi szerkezet átstrukturálódásával, a beszélők nyelvi mentalitásának módosulásaival, illetőleg a standard identifikáló, korábbi erőteljesen fókuszáló funkciójának a gyengülésével, s az ezzel párhuzamosan jelentkező normatolerancia-növekedéssel vannak összefüggésben. A nyelvváltozat-elmélet egyik központi kutatási tárgya egyértelműen a standard környezetében élő, a standard hatása alatt álló nyelvhasználati tartomány. Érvényes következtetésekre azonban csak akkor juthatunk, ha kellő figyelemmel kísérjük, tehát rendszeres helyszíni gyűjtések alapján vizsgáljuk a szociokulturális környezet ismeretében a laikus beszélők tényleges nyelvhasználatát. (A mai falvak szociológiai képe számottevően eltér a korábitól.)

4. Befejezésül

A Föld lakosságának a megszorodásával, a népességmozgásoknak, a migrációnak, a mobilitásnak a megnövekedésével, a tudományos-technikai forradalomnak köszönhető civilizációs-technikai fejlődéssel, a globális kapcsolattartás és kommunikáció megjelenésével korábban elképzelhetetlen intenzitású, mennyiségű és jellegű nyelvhasználati/nyelvi kapcsolat létesül és van folyamatban minden pillanatban. Elsősorban természetesen a beszélt nyelvben, amely továbbra is a nyelvhasználat elsöprő többségét adja. Okkal következtetjük tehát, hogy a nyelvi kapcsolatok szerepe a korábbiakhoz képest számottevően megnőtt a nyelvek életében. Trubetzkoy egyebek mellett az ebbe az irányba mutató 20. század eleji tendenciák ismeretében adhatott hangot azon véleményének, hogy a nyelvi változásokat előhívó tényezők között a nyelvi kapcsolatoké, érintkezéseké a vezető szerep.

A szóban forgó regionális nyelvi világ a nyelvhasználati változatosságnak, változásnak, egymásra hatásnak, kölcsönös befolyásolásnak típusában, intenzitásában, módjában és ütemében egyaránt lenyűgöző gazdagságát tárja elénk. Olyan gazdagságot, amely szerkezetani, szociopragmatikai és változásvizsgálati szempontból egyaránt izgalmas általános kérdéseket vet föl. Vonzó kutatási terület ez, bár „a nem totális rend leírása [...] mindig nehezebb feladat, mint egy tiszta elmélet felállítása” (Tolcsvai Nagy 1996: 71).

Befejezésül megemlítek néhány időszerű, általános jellegű kutatási feladatkört, amelyek a mai nyelvhasználati helyzetből s a dialektológiai tapasztalatokból következnek. 1. Folyamatban lévő regionális nyelvi-nyelvhasználati változások vizsgálata a látszólagos és valós(ágos) idő kontextusában (az utóbbira az idő múltával egyre bőségesebb anyag áll rendelkezésre, legbiztosabb viszonyító forrás nálunk a nagyatlász). 2. Perceptuális dialektológiai, népi nyelvészeti alapú vizsgálatok annak tisztázására, mennyi s milyen típusú regionalizmusokkal elegendő jelezni a regionális közösségnek a szűkebb csoporthoz, a kisebb településhez vagy tájegységhez való tartozását (a nyelvjárások visszaszorulása folyamatának más oldalról való megközelítéseként). 3. Milyen nyelvi mentalitásbeli változások zajlanak s milyen nyelvhasználati következményekkel a nyelvjárási beszélők

körében, különös tekintettel saját nyelvjárásukra és a köznyelvre? 4. Megfigyelhetők-e egyszerűsödési vagy komplexebbé válási tendenciák a regionális nyelvhasználatban? S ha igen, mennyiben van vagy lehet szerepe ebben a köznyelvi, esetleg más nyelvi hatásnak? 5. Nyelvjárásdomináns és köznyelvdomináns kettősnyelvűek nyelvi kompetenciájának a vizsgálata, különös tekintettel a nyelvjárástudás csökkenésének általános jellemzőire. 6. A regionális köznyelviség és a városi nyelvek: egyezések, hasonlóságok és különbözőségek, különös tekintettel a városok nyelvminta szerepére. 7. Annak kiderítése, vajon adekvát kérdésfelvetés-e, hogy a magyar nyelvjárások körében is vannak grammatikai és/vagy lexikai jellegű nyelvjárások (a saussure-i „grammatikai és lexikai nyelvek” analógiájára), különös tekintettel a kisebbségi és magyarországi nyelvjárások között található s esetleg ilyen irányba mutató különbségekre. 8. Annak nyomon követése és elemzése, hogy a regionális köznyelviség és az ún. állami nyelvváltozatok változása milyen közös és milyen eltérő tendenciákat és vonásokat mutat (annak az általánosabb jelenségkörnek a részeként, amelyet a szakirodalom a magyarországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználat közötti szétfejlődésnek nevez).

Hivatkozások

- Ammon, Ulrich 1986. Explikation der Begriffe 'Standardvarietät' und 'Standardsprache' auf normtheoretischer Grundlage. In: Holtus, Günter, Radtke, Edgar (Hrg.), *Sprachlicher Substandard*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 1–63.
- Auer, Peter 2005. Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In: Delbecque, Nicole, van der Auwera, John, Geeraerts, Dirk (szerk.). *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 7–42.
- Balázs Géza 2000. A média nyelvi normája. *Magyar Nyelvőr* 124: 5–24.
- Bellmann, Günter 1994. *Einführung in den Mittelrheinischen Sprachatlas*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- Bodó Csanád 2012. *A látszólagos idő valósága*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 162. sz.
- Britain, David, Cheshire, Jenny (szerk.) 2003. *Social dialectology*. In honour of Peter Trudgill. Impact: Studies in language and society. Volume 16. Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins Publishing Company.
- Deme László 1964. Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. *Nyelvtudományi Értekezések* 40. sz. 66–72.
- Deme László 1998. Vissza- és előretételezés. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk. 1998. III. *Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 324–332.
- Eichinger, Ludwig M. 2007. So viele Wörter. Was neue Wörter über die deutsche Sprache aussagen. *Studia Germanica Universitatis Vesprimiensis*. Veszprém, Universitätsverlag. 2007/1: 27–43.
- Elspass, Stefan 2005. Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachlicher Lexik. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2005/1: 1–51.

- Enyedi György 2004. A régió. Bevezető. *Magyar Tudomány* 2004: 934.
- Fenyvesi, Anna (szerk.) 2005. *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Impact: Studies in language and society. Volume 20. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Hutterer Miklós 1990. Néhány gondolat a dialektológia elméleti kérdéseiről. In: Szabó Géza szerk., *II. Dialektológiai szimpozion*. Veszprém, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. 29–33.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 262–316.
- Kemény Gábor, Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kiss Jenő 2001. A városi dialektológia. A nyelvjárások és a nyelvi kontaktusok. A regionális köznyelviség. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris. 131–134, 230–233, 234–241.
- Knipf-Komlósi, Elisabets, Riehl, Claudia Maria (Hg.) 2012. *Kontaktvarietäten des Deutschen synchron und diachron*. Wien, Praesens Verlag.
- Lüdtke, Jens 2005. Kontaktvarietäten. In: In: Lenz, Alexandra N., Mattheier, Klaus J. (Hrsg.), *Varietäten — Theorie und Empirie*. VarioLingua. Nonstandard – Standard – Substandard. Band 23. Frankfurt am Main, Peter Lang. 177–194.
- Lüdtke, Jens, Mattheier, Klaus J. 2005. Variation – Varietäten – Standardsprachen. Wege für die Forschung. In: Lenz, Alexandra N., Mattheier, Klaus J. (Hrsg.), *Varietäten — Theorie und Empirie*. VarioLingua. Nonstandard – Standard – Substandard. Band 23. Frankfurt am Main, Peter Lang. 13–38.
- Mattheier, Klaus J. 1984. Dialektologische und dialektdidaktische Aspekte des Koexistenzmodells und des Variabilitätsmodells. *Germanistische Mitteilungen* 1984/19: 5–17.
- Mattheier, Klaus J. 1990a. Dialekt und Standardsprache. Über das Varietätensystem des Deutschen in der Bundesrepublik. *International Journal of the Sociology of Language*. 80, 1990: 59–81.
- Mattheier, Klaus J. 1990b. Überlegungen zum Substandard im Zwischenbereich von Dialekt und Standardsprache. In: Holtus, Günter und Radtke, Edgar (Hg.), *Sprachlicher Substandard III. Standard, Substandard und Varietätenlinguistik*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 1–16 (Sonderdruck).
- Mattheier, Klaus J., Radtke, Edgar (Hrsg.) 1997. *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. VarioLingua. Nonstandard – Standard – Substandard. Band 1. Frankfurt am Main. Peter Lang.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. Kiss Jenő. Budapest, 2001. Osiris Kiadó.

- Milroy, James—Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530—555.
- Lenz, Alexandra N. 2012. Bewertungen und Umbewertungen arealer Varietäten. Előadás az ELTE Germanisztikai Intézetében 2012. december 5-én.
- Paunonen, Heikki 1984—85. Nyelv és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 26—27: 3—8.
- Schmidt, Jürgen Erich 2005. Versuch zum Varietätenbegriff. In: Lenz, Alexandra N., Mattheier, Klaus J. (Hrsg.), *Varietäten. Theorie und Empirie*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag. 61—74.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. szám. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest, Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. Nyelvreírás és nyelvi értékelés. In: Domonkosi Ágnes, Lanstyák István, Posgay Ildikó szerk., *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Dunaszerdahely, Budapest. Gramma Nyelvi Iroda, Tinta Könyvkiadó. 27—32.
- Vörös Ottó 2007. Állami változat vagy regionalizmus? (A határon túli magyar nyelv újabb fejleményeinek dialektológiai megítéléséről szlovákiai szókészletű anyag alapján). Guttman Miklós, Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai szimpozium*. Szombathely, A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. 24—31.
- Zürrer, Peter 1999. *Sprachinseldialekte. Walserdeutsch im Aostatal (Italien)*. Aarau, Verlag Sauerländer.

Kiss Jenő

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék

kiss.jeno@btk.elte.hu

Hogy ... hogy?

Kettős kötőszók az udmurt mondatban

Tánczos Orsolya

1. Čto okozta szintaktikai változások az udmurtban *

Minden szintaktikai változást vizsgáló tanulmánynak a változás jelenségének leírása mellett számot kell adnia arról is, hogy honnan indult ki ez a változás, és milyen következményekkel jár a nyelv egészére. Longobardi (2001) alapján azt feltételezzük, hogy a szintaktikai változások egy részét a nyelvi lexikonban bekövetkezett változás, egy lexikai elem paramétereinek a megváltozása indukálja. A szintaktikai változások ebben az értelemben tehát nem maguktól jelentkeznek, hanem ok-okozati összefüggésben állnak valamilyen a lexikonban vagy a nyelv egy másik (fonológiai vagy szemantikai) szintjén jelentkező változással (Longobardi 2001). A parametrikus változások aztán újraértelmeződnek a szintaxisban, és ennek köszönhetően átértékelődnek. Ezek a lexikonban történő változások, amelyek aztán a szintaxisra is kihatnak, jelentkezhetnek egy belső elem újraértelmezésében (Longobardi 2001), vagy pedig egy külső, kölcsönzött elem bekerülésével (Bowern 2008).¹

Tanulmányomban egy olyan szintaktikai változást vizsgálok, amely mélyszerkezeti változásnak látszik, és amely egyik lehetséges kiindulópontja az udmurtban jelenleg végbemenő SOV → SVO változásnak. A mai udmurtban semleges mondat esetén egyre intenzívebben jelen levő SVO szórend megjelenésének egyik oka lehet az, hogy az oroszról átvett funkcionális elemek (pl. az itt bemutatott 'hogy' kötőszó) úgy illeszkednek be az udmurt mondatokba, hogy megtartják saját szerkezeti tulajdonságaik egy részét. Ez a változás jól illeszkedik Longobardi (2001) *Tehetetlenségi Elméletébe* (The Inertial Theory), hiszen a fej-bővítmény parametrikus beállítás megváltozása nem önmagában jelentkező szintaktikai változás, hanem egy lexikonban történő

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 95–112.

* Itt szeretnék köszönetet mondani cikkem névtelen bírálójának hasznos tanácsaiért, javaslataiért, amelyek hozzásegítettek ahhoz, hogy ez az írás elnyerje jelenlegi formáját. A cikkben előforduló tévedések természetesen engem terhelnek.

¹ A történeti interferenciás jelenségeket minden esetben külön kell választani a szinkron jelenségektől, hiszen a történeti kölcsönzések nem egyeznek meg a kódváltás jelenségével.

változás következménye. Egy új, kölcsönzött funkcionális elem bekerülése a nyelv lexikonjába indukálja azt a változást, hogy az eredeti tagmondat-kötőszó sorrend mellett megjelennek a kötőszó-tagmondat sorrendek is, így a nyelv eredeti bővítmény-fej parametrikus beállítása kiegészül egy fej-bővítmény paraméterrel is egy adott kategórián, a C kategórián belül.

Az orosz kötőszók megjelenése az udmurt nyelvben amellet, hogy parametrikus változást okoz, bizonyítékot szolgáltat a szintaktikai változások átmeneti jellegére. A két kötőszó együttes használata egy mondaton belül felfogható úgy, mint egy közbülső állomás a fejképző nyelv fejképződésévé válásának útján². Ennek a közbülső állomásnak egyik jellemzője, hogy az udmurtban egyszerre találhatók fejképző és fejképződés frázisok egy kategórián belül.

Az egyik központi kérdése a jelenlegi generatív kutatásoknak, hogy mennyire egységesek a nyelvek a fejképződés és fejképzőség nézőpontjából (Haider 2012, Biberauer, Holmber & Roberts 2010). Kevés olyan egységes nyelvet találni, mint például a japán, amely a nyelv minden szintjén fejképző (névszói, igei, adpozíciós stb. frázisok) vagy mint például az angol, amely pedig a tisztán fejképződés nyelvek közé tartozik. A kevert nyelvek legtöbbszörben a fejképzőség és a fejképződés kategóriákként változik, mint például a németben, amelyben a fejképző igei frázisok mellett fejképződés névszói frázisok vannak. Az eddig vizsgált hibrid nyelvek (Baker 1999) esetében a C kategórián belül találhatunk fejképződés és fejképző elemeket egyaránt, de soha sem egy tagmondaton belül. A tanulmányban bemutatott udmurt szerkezetekben egyszerre jelennek meg fejképződés és fejképző alárendelő elemek, ami egy kettős, kevert fejképző CP réteget feltételez a nyelvben. A hibrid nyelvekre vonatkozó megállapítások alapján azt kell feltételeznünk, hogy az udmurt a hibrid nyelvek egy új típusa.

2. Kontaktusjelenségek a finnugor nyelvekben: régen és ma

2.1 Véges alárendelések a finnugor nyelvekben

A történeti összehasonlító nyelvészeti kutatások alapján azt feltételezzük, hogy a finnugor alapnyelvben még nem voltak sem véges alárendelések, sem alárendelő kötőszók (Collinder 1960)³. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a nem-véges szerkezetek még ma is sokkal gyakoribbak és jobban preferáltak a finnugor nyelvek többségében, mint a velük jelentésben megegyező véges alárendelések (1–2). Ezek a véges szerkezetek nagy valószínűséggel orosz hatásra jelentek meg az ún. kis finnugor nyelvekben (Sutov 1999, Kelmakov 2000), ami az egyik legjelentősebb szintaktikai változásnak tekinthető a nyelvek eddigi történetében.

² Fejképző: az alaptag balról veszi fel a bővítményét, fejképződés: az alaptag jobbról veszi fel a bővítményét.

³ Feltételezések szerint a mellérendelés már megjelent az uráli alapnyelvben, de a legtöbb esetben ilyenkor is a tagmondatok kötőszó nélkül kapcsolódtak egymáshoz.

(1)

a) *Minä lähdin ostamaan kirjoja.* (finn)
 én.NOM indul.MÚLT.1SG vesz.PRT.ILL. könyv.PL.PART
 'Elmentem könyveket venni.'

b) *Minä lähdin, että ostan kirjoja.*
 én.NOM indul.MÚLT.1SG hogy vesz. MÚLT.1SG könyv.PL.PART
 'Elmentem, hogy könyveket vegyek.'

(2)

a) *Mon bertikum tone adži.* (udmurt)
 én.NOM hazatér.PRT.1SG te.ACC lát.MÚLT.1SG
 'Láttalak, amikor hazaértem (tkp: Hazaértemkor láttalak).'

b) *Mon tone adži, ku berti.*
 én.NOM te.ACC lát.MÚLT.1SG amikor hazatér.MÚLT.1SG
 'Láttalak, amikor hazaértem.'

Az (1–2) példák a) mondataiban megjelenő igeveves szerkezeteket még ma is „szebbnek” értékeli a beszélők, mint a kötőszóval megjelenő véges alárendeléseket tartalmazó b) mondatokat. Az utóbbiakat pl. az udmurtok „oroszosnak” tartják (Salánki 2007).

A véges alárendelésekkel együtt vagy a kialakulásuk hatására a finnugor nyelvekben megjelentek az alárendelő kötőszók is. A finnugor alapnyelv csak néhány mellérendelő kötőszóval rendelkezett, valamint olyan partikulákkal, amelyek predikátumok összekapcsolására szolgáltak (Leinonen 2009). A ma használatos alárendelő elemek nagy százaléka az oroszból került a nyelvekbe (Sutov 1999, Fedorova 1990) (pl.: *a 'de', jesl'i 'ha', no 'de', čto 'hogy', čto bj 'azért, hogy'*), vagy pedig orosz analógiára alakultak ki⁴. Önálló fejlődésnek egyedül a névutói eredetű kötőszókat (pl. udmurt *bere 'után'*) lehet tekinteni (Sutov 1999).

2.2 Orosz interferenciák az udmurtban

Az udmurtok jelenleg kisebbségben élők, de élőhelyüket tekintve őshonos, kétnyelvű közösség, a kétnyelvűség a 20. századra már a lakosság egészére kiterjedt (Salánki 2007). Az udmurt–orosz interferenciákra vonatkozó szociolingvisztikai kutatások kimutatták, hogy ezek az interferenciák a nyelv minden rétegében megfigyelhetők (további részletekért: Salánki 2007), de fontos megjegyezni, hogy mindezek ellenére elmondható, hogy az orosz nyelvnek az udmurtra gyakorolt hatása még mindig kisebb, mint más oroszországi finnugor nyelvek esetében. Ennek oka lehet, hogy az udmurtok szoros nyelvi

⁴ Például a cikkben vizsgált *čto* jelenleg kb. 10 finnugor nyelvben használatos (Fedorova 1990).

kapcsolatban állnak a környező törökségi népekkel (Leinonen 2009), és az erős orosz VO hatás mellett egy gyenge török OV hatással is kell számolnunk.

Az interferenciák elfogadottsága az udmurt-domináns anyanyelvi beszélők között persze nem egységes, az egyes nyelvi szintektől, a beszélők életkorától, élőhelyétől stb. változhat. Az orosz mondattani interferenciás jelenségek esetében általánosságban azonban elmondhatjuk, hogy az udmurt-domináns anyanyelvi beszélők többsége helyesnek fogadja el az ezeket tartalmazó mondatváltozatokat (Salánki 2007)⁵.

Salánki (2007) alapján elmondható, hogy a következő mondatsintű orosz interferenciák figyelhetők meg a mai udmurtban⁶:

- *Jelző és jelzett szó egyeztetése:* az udmurtban az orosztól eltérően nem áll fenn egyeztetési viszony a jelző és a jelzett szó között, de ma már egyre gyakrabban előfordul a beszélőknél, hogy a szerkezet mindkét tagját ellátják ugyanazzal a toldalékkal.

(3) *Ми палан хужыт / хужыт-эсь гурезь-ёс вань*
Mi palan žužit / žužit-es gurežjos vaň.
 mi oldal.LOC magas / magas-PL hely.PL van
 'A mi oldalunkon magas helyek vannak.'

- *Tulajdonnév és köznév kapcsolata:* a standard udmurt tulajdonnév-köznévi sorrendtől (ahol a tulajdonnév jelzői szerepben áll) eltérően ma már széles körben elfogadott az orosz mintára alkotott köznévi-tulajdonnévi szórend, és a „helyes” ragozástól eltérően sokszor a szerkezet mindkét tagja toldalékkal van ellátva, éppen úgy, ahogy az oroszban.

(4) *Профессорлы Владыкинлы 60 арес тырмиз.*
Professorly Vladykinly 60 ares tirmiz.
 professor.DAT Vladykin.DAT 60 év.PL tölt.PAST.3SG
 'Vladykin professzor betöltötte a 60. életévet.'

- *A mondat szórendje:* a standard SOV szórendű mondatok mellett egyre nagyobb számba jelenik meg az SVO szórend is neutrális mondatokban⁷

⁵ Általánosságban elmondható az oroszra jellemző szerkezetekről, hogy nagyobb arányban fogadják el őket helyesnek a közép- és fiatalok. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ők beszédjükben vagy egyforma mértékben használják az orosz és az udmurtot, vagy már inkább az orosz-domináns nyelvhasználat a jellemző rájuk (Salánki 2007).

⁶ Fontos megjegyezni, hogy minden interferenciás jelenség közül az udmurtra jellemző, eredeti forma az, amely nagyobb presztízzsel bír, attól függetlenül, hogy a köznyelvben az orosz forma már gyakrabban kerül elő.

⁷ Az SVO szórendet mutató mondatok eltérhetnek az SOV alapszórendtől pl. abban is, hogy más információ szerkezeti tulajdonságokkal rendelkeznek. Például egy alanyi fókuszú tartalmazó mondat egyik lehetséges szórendje éppen az SVO (Tánczos 2010–2011). Salánki (2007) kutatása

- *Igeneves vagy mellékmondatos szerkesztésmód:* a finnugor tagmondat értékű igeneves szerkezetek helyett egyre többet használják az „európai”⁸ típusú mellékmondatokat
- *Kettős kötőszóhasználat:* az eredeti udmurt, tagmondatvégi kötőszó mellett megjelenik az orosz megfelelő is a tagmondat elején egyazon mondatban
- *A személyes névmás használata:* az udmurtban, mivel az igén jelölve van a szám/személy, a személyes névmás használata nem kötelező, de a beszélők mégis jobbnak ítélik azokat a mondatokat, amelyekben megjelennek a személyes névmások is.

A Salánki (2007) által vizsgált mondattani interferenciák közül jelen tanulmány szempontjából a jelző és jelzett szó egyeztetése, valamint a személyes névmás használata nem releváns. Figyelemre méltó kérdés azonban a köznévi és tulajdonnévi sorrendjének megváltozása, hiszen ez lehet az első lépése az adjunktumokat érintő bővítmény-fej paraméter megváltozásának. Az oroszral megegyező fej-bővítmény sorrend megjelenése egybe vág a feltételezett, általános tendenciával, hogy az udmurt a fejezőség felől halad a fejkezdetőség felé.

A nem-véges alárendelések mellett megjelenő véges alárendelések, amelyek orosz hatásra alakultak ki, egyértelműen hozták magukkal az orosz kötőszókat is. Ezeknek a kölcsönzött kötőszóknak a tagmondatkezdő pozíciója szintén látható bizonyítéka az OV-VO paraméter megváltozásának. A továbbiakban ennek a mondattani interferenciának a tárgyalására térünk rá.

2.3 Kettős kötőszók

A véges alárendeléseknek, valamint az orosz kötőszóknak a megjelenése után az orosz–udmurt nyelvi együttélésnek egyik további következménye lehet a kettős kötőszók használatának kialakulása az udmurtban⁹. Ezekben a mondatokban az eredeti udmurt alárendelő kötőszó mellett megjelenik az azonos jelentésű orosz kötőszó is egy tagmondaton belül (5):

- (5) *Mon malpaško, čto ton bertod šujša.*
 én.NOM gondol.JELEN.1SG hogy(o) te.NOM hazaér.İÖVŐ.1SG hogy(ud.)
 'Én azt gondolom, hogy te hazaérsz.'

során nem tér ki ezekre a pragmatikai és szemantikai tényezőkre. Egy jelenleg is folyamatban lévő, az udmurt nyelv alapszórendjére irányuló kutatás eredményei alapján azonban azt lehet mondani, hogy az információs szerkezettől függetlenül is feltételeznünk kell a mai udmurtban egy SOV-SVO szórendi alternációt, ami a neutrális mondatokban jelentkezik.

⁸ Az „európai” terminológiát Salánki (2007) használja munkájában, természetesen ez alatt a véges alárendeléseket kell érteni.

⁹ Nem teljesen világos, hogy mikor kerültek ezek a kettős kötőszói szerkezetek a finnugor nyelvekbe. Az udmurtban az 1940–50-es évekből találunk példákat (Sutov 2000), de a komi esetében már a 19. századi bibliafordításoknál is előfordulnak fejkezdetű és fejező kötőszók egy tagmondaton belül (Leinonen 2002).

Mint ahogy az (5) példából is látható, ezekben a mondatokban a tagmondat elején helyezkedik el az orosz kötőszó az orosz szórendi szabályoknak megfelelően, és a tagmondat végén az udmurt kötőszó az udmurt szórendi szabályoknak megfelelően (Sutov 1999). Ilyen kötőszópárok az udmurtban például a *čto ... šuiša* 'hogy', *jesli ... ke* 'amikor, ha', *čoťa ... ke no* 'habár' (Winkler 2011) vagy a *raz ... bere* 'egyszer, után' (Salánki 2007)¹⁰.

A kettős kötőszók nem csak az udmurtban találhatók meg a finnugor nyelvek közül. A komi nyelv egyik dialektusában, az izmai komiban is megfigyelhető a kötőszók együttes megjelenése, például a fent említett *jesli ... ke* 'amikor, ha' kötőszó-pár esetében (6)¹¹:

(6) *Jes'li vaj-annyid ke* (Leionen 2002)
 ha (o.) hoz-jelen.2pl ha (k.)
 'ha hoztok'

De ez a kettős kötőszói használat nem korlátozódik a permi nyelvekre, mert a mari nyelvben is megtalálható az (5) példához hasonló 'hogy'...'hogy' szerkezet (Efremova 2011)¹² (7).

(7) *Nu hot'a šonet,*
 PRTK PRTK gondol.JELEN.SG2

što ruš ulât manân.
 hogy (o.) orosz.NOM van.JELEN.3PL hogy (m.)
 'Bár azt hiszed, hogy ők oroszok'

Itt is, mint ahogy az (5) példában láttuk, tagmondatkezdő pozícióban helyezkedik el az orosz *što*, és a mari szintaktikai szabályoknak megfelelően, a tagmondat végén az eredeti *manân*¹³.

3. A 'čto ... šuiša' kötőszó-pár használata az udmurtban

A 'hogy' jelentésű kettős kötőszók előfordulási környezete jelenleg még vizsgálat alatt áll, nem teljesen világos, hogy van-e tényleges szemantikai vagy szintaktikai oka annak, hogy hol jelenhet meg a *čto* és hol az udmurt *šuiša*.

¹⁰ Jelen dolgozatban egyedül a *čto ... šuiša* kötőszó-pár szintaktikai viselkedésével foglalkozunk, a többi kötőszó-pár tulajdonságainak feltérképezését egy átfogóbb kutatás tudja majd elvégezni.

¹¹ Érdekes, hogy az izmai komiban, amelyre ma már azt mondják, hogy inkább SVO szórendet mutat, mint SOV-t (Leionen 2009), a kötőszók még mindig tartják eredeti, fejező pozíciókat is.

¹² Kettős kötőszók használata az udmurtban hasonlóan megfigyelhető még a mari feltételes mondatokban is, ahol két feltételes kötőszó áll együtt a szerkezetben: a tagmondat elején az orosz, a tagmondat végén a mari. (Efremova 2011).

¹³ A mari az udmurttal megegyező, SOV alapszórendet mutató finnugor nyelv.

Véges alárendelést tartalmazó mondatokat vizsgáló tesztek alapján azonban a következő következtetéseket lehet levonni¹⁴:

3.1 Általános környezet

Az anyanyelvi beszélőkkel folytatott tesztelések alapján azt lehet elmondani, hogy kettős kötőszók használatát a leggyakrabban argumentum szerepű, azon belül is tárgyi alárendelő mondatok esetében fogadják el (8):

(8)

- a) *Mon todis 'ko, čto so liktoz šujša*
 én.NOM tud.JELEN.1SG hogy (o.) ő.NOM elmegy.JÖVŐ.3SG hogy (ud.)
- b) *Mon todis 'ko, so liktoz šujša*
- c) *Mon todis 'ko, čto so liktoz*
 'Én tudom, hogy ő el fog menni.'

A (8a–c) mondatok mindegyik egyformán grammatikus, az elfogadási skálán nincs jelentős különbség a négy variáció között.

A másik mondattípus, ahol a beszélők egyformán helyesnek fogadta el a négy variációt, az a 'fontos', 'kell' típusú főmondati predikátumok mellett (9)¹⁵:

(9)

- a) *Mijnim kule, čto(by) so zemze med todoz šujša*
 én.DAT kell hogy (o.) ő.NOM igaz.ACC PRT tud.JÖVŐ.3SG hogy (ud.)
- b) *Mijnim kule, so zemze med todoz šujša*
- c) *Mijnim kule, čto(bj) so zemze med todoz*
 'Nekem fontos, hogy ő tudja az igazat.'

Jelen dolgozatomban nem foglalkozom a kötőszó elhagyásának feltételeivel az udmurtban, de azért azt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a fenti példamondatok esetében természetesen jólformált mondatot adnak ki azok a variációk is, amelyekben nem szerepel kötőszó sem a tagmondat elején, sem a végén (10a–b):

(10)

- a) *Mijnim kule, so zemze med todoz*
- b) *Mon todisko, so liktoz*

¹⁴ A teszteseteket két udmurt-domináns anyanyelvi beszélővel végeztem el 2012 őszén. A tesztesetelések alkalmával az anyanyelvi beszélőknek a négy lehetséges variáció közül (kötőszó nélküli, csak az udmurt, csak orosz, mindkettő) kellett kiválasztaniuk a számukra jól-formált variációkat, és azokat egy 1-5-ig terjedő skálán értékelték.

¹⁵ Az (5) példához hasonló célhatározói alárendelésnél nagyon gyakori, hogy a *čto* helyett az oroszban szintén célhatározói mellékmondatot bevezető *čto(bj)* található, de a két kötőszó használatának különbsége nem témája ennek a tanulmánynak.

3.2 A *čto*-val álló mondatok

Ellentétben a 3.1-es részben bemutatott mondatokkal, vannak olyan mondattípusok is, ahol csak a *čto*-val kezdődő mondatok helyesek, vagy nagyobb százalékban tartják a beszélők grammatikusnak az udmurt variánssal szemben. Ilyenek például a következményes mellékmondatok (11):

- (11) *Mi sįće tros_kuzja val mašinajn, čto mįnjm*
 mi.NOM annyi sokan volt autó.INESS hogy én.DAT
- omįr ik öz tįrmį*
 levegő.NOM sem nem.MÚLT.3SG jut
- ’Olyan sokan voltunk az autóban, hogy alig kaptam levegőt.’

A (11) példamondathoz hasonló, következményes mellékmondatokban előforduló orosz variáns gyakoriságának az lehet az oka, hogy ezek a mondattípusok már nagy valószínűséggel orosz hatásra alakultak ki a nyelvben, és elképzelhető, hogy a mondattípussal együtt ’érkezett’ az orosz kötőszó is.

Szívesebben használják, és helyesebbnek fogadják el az anyanyelvi beszélők azokat a *čto*-val kapcsolódó véges alárendeléseket, ahol a főmondati predikátum a ’mond’ vagy annak szemantikai tartalmával azonos ige. Ilyenkor vagy az orosz változatot vagy a kötőszó nélküli változatot preferálják (12a–b).

- (12)
- a) *Mon šuiško, čto so lįktoz.*
- b) *Mon šuiško, so lįktoz.*
- ’Én azt mondom, hogy meg fog érkezni.’

Ennek szemantikai okai lehetnek, hiszen a *šuisa* a mond ige gerundiumi alakja (*šuisa* = mondva).

3.3 Preverbális beágyazott mondatok

Fejvégű nyelvek esetében gyakran előfordul, hogy az alárendelt tagmondat beékelődik a főmondat alanya és predikátuma közé (Greenberg 1963, Kuno 1976). Ez az udmurtban is gyakori szerkezet (13):

- (13)
- Saša tolon [co kinoje vetliz šuisa] malpaz.*
 Szása.NOM tegnap ő.NOM mozi.ILL megy.MÚLT.3SG hogy gondol.MÚLT.3SG
- ’Szása tegnap azt gondolta, hogy moziba megy.’

A (13) példamondat jólformált mondatot eredményez akkor is, ha csak az orosz *čto* vagy ha a kötőszó-pár jelentkezik a mondatban (14a–b)¹⁶.

(14)

a) *Saša tolon [čto co kinoje vetliz] malpaz.*

b) *Saša tolon [čto co kinoje vetliz šujša] malpaz*

A (14a–b) mondatok meglepők, mert fejkezdetű nyelvek esetében az ilyen jellegű mondatbeékelődés nem megszokott, általában rosszul formált mondatot eredményez.

3.4 Összegzés

A 3.1–3.3 fejezetben bemutatott környezeti különbségek átfogóbb jellegű vizsgálatának hiányában mélyebb következtetéseket nem szeretnék levonni ebben a tanulmányban, de az mindenképpen kirajzolódni látszik, hogy a variációk használatát szemantikai és nem szintaktikai okokra lehet inkább visszavezetni. Összességében azonban fontos azt megjegyezni, hogy a kettős kötőszói szerkezetek elfogadási százaléka az anyanyelvi beszélők között megközelítőleg 50% (Salánki 2007). Ez változhat kor, műveltségi fok és terület szerint. Saját tapasztalatom azonban azt mutatja, hogy élőbeszédben sokkal gyakoribbak a *čto*-t tartalmazó mondatok, mint a kettős szerkezetet vagy az eredeti udmurt kötőszót tartalmazó mondatok.

4. Elemkölsönzés kiváltotta szintaktikai változások

4.1 Funkcionális elemek kölsönzése

Longobardi (2001) óta a történeti generatív mondattani kutatások arra engednek következtetni, hogy a szintaxisban bekövetkezett változások egy része a nyelv lexikonában bekövetkezett változásra vezethető vissza¹⁷. A *tehetetlenségi elmélet* szerint a szintaxis önmagában nem kiindulópontja a változásoknak, hanem a nyelv egy másik szintjén bekövetkezett változás „elszenvedője”. Vagyis a szintaktikai változások mindig okozottak.

Egy lexikonban történő változás lehet belső fejlődés eredménye, mint például a francia *chez* esetében történt, ahol a *chez* névszóban bekövetkezett hangváltozások miatt az prepozícióként értelmeződött újra, ezzel szintaktikai változásokat okozva a nyelvben (további részletekért: Longobardi 2001).

A másik lehetséges oka egy lexikonban történő változásnak a kölsönzés (Bowern 2008). A lexikont érintő interferenciás jelenségek két nyelv szoros

¹⁶ A (13a-b) példamondatok ellentmondanak a fejező-vegyező megszorításnak (Final-Over-Final Constraint, továbbiakban FOFC; Biberauer, Holmberg & Roberts 2010). Az FOFC megszorítás általánosítása alapján azt feltételezzük, hogy OV nyelvek esetében a beágyazott CP-k vagy posztverbálisak, vagy ha preverbális helyzetben vannak, akkor nominalizáltak. Fejkezdetű C-vel bevezetett CP nem állhat preverbális helyzetben.

¹⁷ Az egyik lehetséges, de nem az egyetlen oka (lásd: Walkden 2012).

kapcsolatából keletkeznek, és a két nyelv szoros együttélése során nem csak deskriptív tartalmú szavak, hanem funkcionális elemek is átkerülnek egyik nyelvből a másikba. Tehát a funkcionális elemek kölcsönzése két nyelv hosszabb együttélésének következménye (Bower 2008). Thomason & Kaufman (1988) kölcsönzési skálája szerint a kötőszók kölcsönzése a skála két fokán is megjelenhet: a) a kissé szoros együttélés fokán, de ilyenkor még nem beszélhetünk komolyabb szerkezeti változásokról; b) a mérsékelt szerkezeti kölcsönzések fokán, amikor a kölcsönzés már szintaktikai változásokat idéz elő a kölcsönző nyelvben. A b) típusba tartoznak tehát azok a nyelvek, mint például az üzbég, ahol nem csak szimpla kölcsönzésről beszélhetünk, hanem a kötőszók okozta komolyabb szerkezeti változásokról: az OV-VO paraméter átállításáról.

Az üzbég fejevű nyelv, és a fejevű nyelvek egyik sajátossága, hogy az alárendelő elemek a tagmondat végén helyezkednek el (Greenberg 1963)¹⁸. Az üzbég kötőszók mellett megjelent néhány, a perzsából átvett kötőszó is, amelyek a tagmondat elején állnak (15) (Bower 2008).

(15)

- a) [Гулсум Опа бу ўйўлардан қутулиши учун] жўрттага
Gulsum Opa bu o'ylardan qutulish uchun zho'rttaga
 G. O. ez gondolatok megszabadul.3sg hogy szándékosan

Қиличин ўйўлаи бошлади.
Qilichin o'ylay boshladi.
 Q. gondolni kezd.3sg

'Azért, hogy megszabaduljon ezektől a gondolatoktól, Gulsum Opa szándékosan el kezdett Qilichre gondolni.'

- b) Мен ишонман [ки сиз тилагингизга етасиз].
Men ishonman ki siz tilagingizga yetasiz.
 én hiszem hogy ti vágyaitok eléritek
 'Én hiszem, hogy eléritek a vágyaitokat.'

A kölcsönzött elem – ha funkcionális – a kölcsönzés során magával hozhatja szintaktikai tulajdonságait (Bower 2008), és a felszíni szerkezet újraértelmezés során a nyelv parametrikus beállításai megváltoznak (Feraresi & Goldbach 2008, Vance 1997) – mint ahogy ez az üzbégben is megfigyelhető, hiszen a (15b)

¹⁸ A japánban, amely az egyik legismertebb SOV nyelv, az alárendelő és mellérendelő partikulák posztpozíciós helyzetben vannak. A *koto*, *no* és *to* kötőszók minden esetben az alárendelt tagmondat végén helyezkednek el, a mondatban pedig csak a főmondat igéje követi őket (Kuno 1976):

Watakusi wa [John ga Mary o butu no] o mita.
 Én top.PART John nom.PART Mary acc.PART üt hogy acc.PART láttam

példából is jól látható, hogy a *ki* megőrizte a perzsából magával hozott frázisszerkezeti tulajdonságát, vagyis azt, hogy a tagmondat elején helyezkedik el. A változást követő újraértelmezésnek köszönhetően így az általános S + kötőszó szerkezetek mellett megjelentek az üzbégben a kötőszó + S szerkezetek is, amelyek eredendően idegenek voltak a nyelvben (Bowerman 2008). Általános érvényű tendenciának tűnik – néhány afrikai nyelvtől eltekintve –, hogy fejkötő nyelvek kölcsönöznek fejkezdetű nyelvekből alárendelő elemeket, és nem fordítva¹⁹.

4.2 Hibrid nyelvek

A nyelvek szerkezetüket tekintve ritkán mutatnak tiszta állapotot, vagyis kevés olyan nyelv van a világban, amely tisztán fejkezdetű vagy fejkötő. Egyik esete ezeknek a kevert fejkötő, hibrid nyelvek, amikor egy nyelv fejkezdetű és fejkötő alárendelő elemeket egyaránt tartalmaz (Bayer 1999, 2001)²⁰. Az ezzel foglalkozó irodalomban eltérnek a vélemények arról, hogy vajon valóban mindkét esetben – mind a fejkezdetű mind a fejkötő elemeknél – egyaránt tényleges alárendelő elemekről beszélhetünk-e, vagy pedig valamelyikről inkább azt kell állítanunk, hogy partikulaként viselkedik a mondatban (Koopman 1984).

Bayer (1999, 2001) azonban amellett érvel, hogy a hibrid nyelvekben ezek az elemek egyformán fejnek tekinthetők, de semmiképpen nem kezelhetők egy lexikai osztályként. OV nyelvekben, mint amilyen az udmurt is, a fejkezdetű kötőszók általában kölcsönözött elemek, az eredeti fejkötők pedig valamilyen grammatikalizálódott formái a *verba dicendi*-nek (Bayer 1999) (16).

(16)

a) chele-Ta [[or baba aS-be] **bole**] Sune-che
 fiú övé apa jön-FUT.3SG hogy hall-PTS.3SG

b) chele-Ta Sune-che [**je** [or baba aS-be]]
 fiú hall-PTS.3SG hogy övé apa jön-FUT.3SG

'A fiú meghallotta, hogy az apja megérkezett.' (Bengáli; Bayer 1999)

A (16a–b) példamondatokban a mondatok jelentése teljesen azonos, egyetlen különbség a két alárendelő elemben van, az a) mondat tartalmazza az eredeti kötőszót, amely a 'mond' ige grammatikalizálódott formája, míg a b) mondatban a *je* egy kölcsönözött elem.

Bayer (1999) alapján az udmurt is hibrid nyelvnek tekinthető, hiszen az eredeti kötőszó, az udmurt *šuisa* is *verba dicendi*, etimológiája szerint a *šujni*

¹⁹ Köszönet Anders Holmbergnek az afrikai nyelvekre vonatkozó információért.

²⁰ Haider (2012) ezeket a vegyes szerkezetek mutató nyelveket 'III. típusú' nyelveknek nevezte el.

'mondani' ige gerundiumi formája²¹, és mellette megtalálható a nyelvben a már korábban bemutatott *čto* kölcsönzött elem is. Fontosnak tartom itt megjegyezni, hogy az eddig vizsgált hibrid nyelvek egyikében sem jelentkezik a fejkezdetű és a fejevű alarendelő elemek egyszerre a tagmondatban, ezért azt kell gondolnunk, hogy az udmurt – és a hozzá hasonló, itt is bemutatott finnugor nyelvek – egy új típusa a hibrid nyelveknek.

A hibrid nyelvekben jelentkező fejevű és fejkezdetű alarendelő elemek szerkezeti tulajdonsága a FOFC (lásd 17. lábjegyzet) szempontjából is érdekes. Az FOFC (Biberauer, Holmberg & Roberts 2007, 2010) kimondja, hogy csak fejevű frázis felé kerülhet egy újabb fejevű frázis, illetve ha egy fejkezdetű frázis található a mondat szerkezetben, akkor azt már csak egy másik fejkezdetű szerkezet követheti. Ennek alapján a következő szerkezet nem állhat elő a nyelvekben:

(17) * [_{βP} [_{αP} α γP] β]

Ha igaznak fogadjuk el a FOFC általánosítását, azt kell feltételeznünk, hogy a kettős kötőszót tartalmazó szerkezetekben a fejkezdetű CP áll magasabban, így nem sérül meg a FOFC, és nem állnak elő a (17)-hez hasonló szerkezetek.

4.3 Megőrzött és elvesztett tulajdonságok

Ahogy az üzbég (15) és az udmurt (5) példából is látható, a kölcsönzött funkcionális elemek megtartják legfőbb szerkezeti tulajdonságukat (fejkezdetűségüket). De vajon igaz-e ez minden szerkezeti tulajdonságukra? Erre a kérdésre a *čto* disztribúciós környezetek megvizsgálása adhat választ az orosz és az udmurt véges alárendelésekben.

4.3.1 *čto* – *pa russki*

Az orosz a legtöbb tekintetben jobbra elágazó nyelv (Leinonen 2009), a neutrális szórend tranzitív igék esetében SVO, intranszitiv igék esetében pedig VS (Baylin 2011). Az orosz nyelvben a fejek jobbról veszik fel a bővítményeiket, például prepozíciók esetében csak a P-DP sorrend ad jólformált szerkezetet (18).

(18) *mimo* [*otkrytyx dverej*]
 mellett_P [*nyitott ajtó*]_{DP}
 **[otkrytyx dverej] mimo*

Ugyanígy a mondatbevezetők is jobbról veszik fel a tagmondatukat, vagyis mindig megelőzik a tagmondatukat. Minden más szórendi variáció rosszul formált mondatot eredményez (19):

²¹ A *šujša* ige névi használata is teljesen általános a mai udmurtban.

Mon gurtjš užme kvaraen šujša dšetski.

'Hangosan mondva tanultam a házi feladatomat.'

- (19) *èto [Saša napisal pesnju]*
 hogyc [Szása írt dalt]_s
 *[Saša napisal pesnju] èto

A *čto* mondatbevezetőhöz Baylint (2011) követve a következő szintaktikai tulajdonságokat lehet hozzárendelni:

1. tipikusan a beágyazott deklaratív, indikatív mondatok bevezető (20):

- (20) *Ja dumaju, [čto [Ivan smotrit televizor]].*
 'Én azt gondolom, hogy Iván tévét néz.'

2. nem jelenhet meg kérdő környezetben, vagyis nem állhat együtt főmondati kérdő predikátummal (21):

- (21) **Ja sprosíl, [čto [Ivan smotrit televizor]].*
 'Én azt kérdeztem, hogy Iván tévét néz-e'

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az oroszban a *čto* [+ ind], [-q] jegyekkel rendelkezik (Baylin 2011).

4.3.2 *čto* – *udmurt samen*

Ha megnézzük, hogy milyen környezetekben fordulhat elő a *čto* az udmurtban, azt találjuk, hogy ellentétben az oroszsal, a *čto* nem csak deklaratív, indikatív mondatokban fordulhat elő, hanem például főmondati kérdő predikátumok mellett is (22).

- (22) *Mon juaj, čto Ivan televizor učke-a (šujsa)?*
 'Én megkérdeztem, hogy Iván tévét néz-e.'

Ez azt jelenti, hogy a *čto* megtartja ugyan legfőbb szerkezeti tulajdonságát, de elveszti egyéb szintaktikai és szemantikai jegyét, és az udmurtban már csak [+ind] jegyű lesz, mint az eredeti udmurt *šujsa*.

Mivel a két mondatbevezető szintaktikai viselkedése azonos a főmondati predikátumot tekintve, vagyis az udmurtban nincs olyan jellegű megszorítás a *čto* esetében mint az oroszban, azt kell feltételezni, hogy ugyanazokkal a szintaktika jegyekkel rendelkeznek. Az egyetlen eltérés a két alárendelő elem fejkezdetű és a fejevű parametrikus beállítása között van.

5. Szintaktikai szerkezet

5.1 Fejevű és fejkezdetű CP-k

A szintaktikai változások során a kiinduló és a végállapot között feltételeznünk kell egy közbülső állapotot, amikor az új és a régi szintaktikai tulajdonság egyszerre van jelen az adott nyelvben. Az udmurt látható bizonyítékot szolgáltat

a közbülső állapotra, hiszen a mai udmurtban a véges alárendeléseknek négy típusa él együtt: i) csak az udmurt *šuiša* 'hogymint' kötőszót tartalmazó mondatok, ii) mind az orosz *čto*, mind az udmurt *šuiša* párhuzamosan jelentkezik egy mondatban, iii) csak az orosz kötőszó jelenik meg a tagmondatban és iv) kötőszó nélküli véges alárendelések²².

Egyszerű a fenti bekezdés i) és iii) alatt említett mondatípusok ábrázolása, hiszen az i) esetben egy teljesen egységes fejező szerkezeti ábra mutatja meg a mondat szerkezetet (23):

(23) [CP IP C]

Az iii) esetben pedig ennek a szerkezetnek az ellentéte (24):

(24) [CP C IP]

Milyen szerkezettel rendelkeznek a kettős kötőszót tartalmazó mondatok? A kérdés megválaszolásához van Riemsdijknak (1990) a német és holland nyelvekben megfigyelhető PP frázisok dupla PP-t feltételező elemzését érdemes megvizsgálni.

5.2. Kiterjesztett CP réteg

Rizzi (1997, 2001) óta tudjuk, hogy a CP réteg a VP-hez vagy a TP rétegekhez hasonlóan lehet kiterjesztett is, vagyis a CP réteg tartalmazhat akár topikot vagy fókuszot (25).

(25) Force (Top*) Int (Top*) Foc (Top*) Fin IP (Rizzi 2001)

De a nyelvek eltérnek abban, hogy rendelkeznek-e kiterjesztett CP réteggel. A hollandban (26a) vagy az óangolban (26b) lehetséges, hogy két kötőszó jelenjen meg a tagmondatban, és ilyenkor kiterjesztett CP réteget feltételezünk (van Gelderen 2005)²³, ahol a két C^o egyszerre van kitöltve, de a két CP projekció között nem jelenik meg más projekció.

(26)

a) *Ze gedraagt zich of dat ze hier de baas is*
 ő viseli magát mintha hogy ő itt az főnök van
 'Úgy viselkedik, mintha ő lenne itt a főnök.'

²² A kötőszó elhagyásának feltételei még nem tisztázottak az udmurt nyelvben, de minden bizonnyal hasonló szintaktikai szabályok határozzák meg, mint pl. a magyar esetében (pl. a teljes kormányozottság feltétele, modalitási feltétel, stb.)

²³ A hollandban csak bizonyos igékkel állhatnak együtt a kettős kötőszói szerkezetek (pl. *vergeten* 'elfelejteni', *betwijfelen* 'kétkedni' vagy *afvragen* 'csodálni').

- b) *and forþi we clepeð him fader for þat he us feide here*
 'and therefore we ... him father because he...'

A walesi nyelvben is megjelenik két testes kötőszói elem a tagmondat bal periferiáján (Roberts 2005), de, ellentétben a hollanddal és az óangollal, a walesiben a két kötőszó között megjelennek más elemek is (27):

- (27) *Dywedais, i mai 'r dynion*
 mond én hogy az férfi
- fel arfer a werthith y ci.*
 mint általában hogy elad a kutya

'Azt mondtam, hogy ez az a férfi, aki általában eladja a kutyát.'

A fenti nyelvek kettős kötőszót tartalmazó rendszere azonban eltér a jelen dolgozatban tárgyalt jelenségtől több szempontból is. A holland és az óangol is fejkezdetű nyelvek, így a kiterjesztett CP réteg esetében is a két C⁰-ben elhelyezkedő kötőszók egységesen jobbról veszik fel a tagmondatukat. Ezzel ellentétben az udmurtban a C⁰-ben elhelyezkedő kötőszói nem egységesen balról vagy jobbról veszik fel a tagmondatot, hanem a kettős CP szerkezetben az udmurt C balról, míg az orosz C jobbról.

5.3. Többszörös PP réteg

A német és a holland nyelvekben található cirkumpozíciók jellemzője, hogy a névszó előtt és a névszó után is megjelenik egy-egy adpozíciós elem (28).

- (28) *auf den Berg hinauf* (van Riemsdijk 1990)
 'fel a hegyre'

A (28) példamondatban található cirkumpozíciókra alkalmazott elméletében van Riemsdijk (1990, 1998) egy többrétegű PP-t feltételez. A kettős VP-héjakhoz hasonlóan van Riemsdijk (1990) úgy elemzi ezeket, hogy mind a két adpozíció egy többrétegű PP-hez tartozik, ahol az a külső PP fej pozíciójában a p helyezkedik el, a belső PP fejében pedig a P (29).

- (29) [PP [PP P NP] p]

Ebben a többrétegű PP-ben a p funkcionális fejként viselkedik, mert a névszói csoport esetét a p határozza meg, a P pedig a lexikai fej. Például a (28) példamondatban a *hinauf* osztja ki az esetet az NP-nek, így az a funkcionális fej. Fejvégű nyelv esetében – mint amilyen a német is – így megmarad a fejkétség is a szerkezetben. Fejkezdetű nyelveknél, mint a magyar, ahol szintén találhatók

cirkumpozíciók, a funkcionális fej jobbra veszi fel a bővítményét, és a (29) szerkezetnek a tükörszerkezete található (van Riemsdijk 1990):

- (30) a mellett a ház mellett
 (31) [PP p [PP NP P]]

5.4 Kevert fejű, kettős CP

Ahogy az 5.1 részben látható, azokban a mondatokban, amelyekben csak az udmurt vagy csak az orosz alárendelő elem jelenik meg, egy CP frázist feltételezünk, amelynek a C fejében helyezkedik el a kötőszó. A különbség a két szerkezet között abban áll, hogy a C fej jobbról vagy balról veszi-e fel bővítményét (32a–b).

- (32) a) [CP IP C]
 b) [CP C IP]

A kettős kötőszót tartalmazó mondatok szerkezetének elemzéséhez van Riemsdijk (1990, 1998) kettős PP elméletét veszem alapul, és azt feltételezem, hogy az udmurtban jelentkező kötőszó-párok esetében egy kettős CP réteg jelentkezik²⁴. Az adpozíciós és a kötőszói szerkezetek kategóriájukat tekintve egy csoportba tartoznak (Emonds 1985, van Riemsdijk 1998), így szintaktikai viselkedésük sokszor megegyezik. Mindkét típus [-V] [-N] jegyekkel rendelkezik, vagyis sem igei, sem névszói tulajdonságuk nincs (Emonds 1985).

A kettős kötőszói szerkezetben az eredeti kötőszó a kettős CP réteg alsóbb frázisának C fejében helyezkedik el, és erre balról ráépül egy újabb CP, amelynek C feje az orosz *čto* pozíciója.

- (33) [CP C *čto* [CP IP C *šuisa*]]

A *čto* fejpozíciója melletti érvként szolgál az, hogy a Baylin (2011) alapján a *čto* az oroszban is fejpozíciót foglal el (34). Semmilyen empirikus bizonyíték nem szól az ellen, hogy a *čto* az udmurtban ne fejpozícióban legyen.

- (34) [VP V [CP C *čto* TP]...]

Visszatérve a (33) szerkezetre, a kettős kötőszót tartalmazó mondatoknál az feltételezem, hogy az orosz eredetű kötőszó foglalja el a magasabb C^o pozíciót. Szemben az udmurt alárendelő elemmel, funkcionálisan csak annyi szerepe van, hogy jelölje a beágyazást. Van Riemsdijk (1990) elméletét alapul véve így azt feltételezem, hogy a dupla CP szerkezetben a *čto* a funkcionális fej, vagyis a c. Az udmurt kötőszó a belső CP réteg lexikai feje, C, mert rendelkezik a

²⁴ Hasonló elemzést vet fel van Riemsdijk (2012) az olyan német szerkezetekre, ahol két kérdőszó jelentkezik egy tagmondaton belül.

[+indikatív] jeggyel. A két kötőszó közül az udmurt az, amelyik meghatározza, milyen disztribúcióban jelenhetnek meg együtt és külön-külön is. Ennek alapján a (33)-as szerkezetet a következőképpen kell módosítani:

(35) [_{CP} c *čto* [_{CP} IP C *šujša*]]

6. Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott, kettős kötőszót tartalmazó adatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a *čto* kölcsönzése és az udmurt lexikonba bekerülése szintaktikai változásokat indukál. Ennek a változásnak köszönhetően az udmurtban az S + kötőszó szerkezetek mellett megjelennek a kötőszó + S szerkezetek is, amelyek egyértelműen a nyelv OV-VO paraméterének megváltozása felé mutatnak. Ennek a változásnak egy köztes, átmeneti állapota az, amikor a kölcsönzött *čto* és az eredeti *šujša* kötőszók nem csak felváltva jelentkezhetnek ugyanabban a mondatípusban, hanem egyszerre is megjelenhetnek. A kettős kötőszót tartalmazó mondatok szerkezeti ábrázolásakor két CP-t kell feltételeznünk a CP rétegen belül, azaz, egy kevert fejű kettős CP réteget.

Hivatkozások

- Bayer, Josef. 1999. Final complementizers in hybrid languages. *Journal of Linguistics* 35. 233–271.
- Bayer, Josef. 2001. Two grammars in one: Sentential complements and complementizers in Bengali and other South Asian languages. In: P. Bhaskarorao & K.V. Subbarao (szerk.) *The Yearbook of South Asian Languages: Tokyo Symposium on South Asian Languages – Contact, Convergence and Typology*. Sage Publications, New Delhi. 11–36.
- Baylin, John Frederick. 2011. *The syntax of Russian*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Bowern, Claire. 2008. Syntactic change and syntactic borrowing in generative grammar. In: G. Ferraresi & M. Goldbach (szerk.) *Principles of Syntactic Reconstruction*. John Benjamins Publishing. Amsterdam/Philadelphia.
- Collinder, Björn. 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Language*. Stockholm. Almqvist & Wiksell.
- Efremova, Tatiana. 2012. (megjelenés alatt) *Mondattani kontaktusjelenségek megítélése és előfordulása a városi marik által beszélt nyelvben*. Grammatika és kontextológia. In: *Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. Budapest.
- Emonds, J.E. 1985. *A Unified Theory of Syntactic Categories*. Foris. Dordrecht.
- Ferraresi, Gisella & Goldbach, Maria. 2008. Syntactic reconstruction. In: G. Ferraresi & M. Goldbach (szerk.) *Principles of Syntactic Reconstruction*. John Benjamins Publishing. Amsterdam/Philadelphia.
- Greenberg, Joseph, 1963. *Universals of Languages*, Cambridge, MA: MIT Press.

- Haider, Hubert, 2012. (ms) *Type III. – theoretical and typological modelling – an invitation to empirical assessment*. 2013. május 30.
<http://www.unisalzburg.at/pls/portal/docs/1/1873238.PDF>
- Kayne, Richard. 1994. *The Antisymmetry of Syntax*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Leinonen, Marja. 2002. Influence of Russian on the syntax of Komi. *Finnisch-Ugrischen Forschungen Band 57. Heft 1–3*. Helsinki.
- Leinonen, Marja. 2009. Russian influence on the Ižma Komi dialect. *International Journal of Bilingualism* 13(3): 309–329.
- Longobardi, G. 2001. Formal syntax, diachronic Minimalism, and etymology: the history of French *chez*. *Linguistic Inquiry* 32: 275–302.
- Riemsdijk, Henk van. 1990. Functional prepositions. In: Harm Pinkster and Inge Genee, (szerk.), *Unity in diversity: papers presented to Simon C. Dik on his 50th birthday*. Dordrecht: Foris Publications.
- Riemsdijk, Henk van. 1998. Categorical feature magnetism: The endocentricity and distribution of projections. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 2: 1–48.
- Riemsdijk, Henk van. 2012. (ms). *Doubling Trouble*.
- Rizzi, Luigi. 1997. The fine structure of the left periphery, in Liliane Haegeman (szerk.) *Elements of Grammar*. Dordrecht: Kluwer, 281–337.
- Rizzi, Luigi. 2001. On the position „Int(errogative)” in the left periphery of the clause, in Guglielmo Cinque et al. (szerk.). *Current Studies in Italian Syntax*. Amsterdam: Elsevier, 287–296.
- Roberts, Ian. 2005. *Principles and Parameters in a VSO Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Salánki Zsuzsa. 2007. (ms). *Az udmurt nyelv mai helyzete*.
- Sutov, A. F. [Шутов, А.Ф.] 1999. *Гипотаксис в удмуртском языке*. Ижевск.
- Tánczos, Orsolya. 2010–2011. Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107. 218–228.
- Thomason, Sarah Grey & Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley–Los Angeles–Oxford.
- van Gelderen, Elly. 2005. The CP and Split CP cross-linguistically. *WORD* 55:3. 369–403.
- Walkden, George. 2012. Against Inertia. *Lingua* 122: 891–901.
- Winkler, Ederhard. 2001. *Udmurt, Languages of the World/Materials* 212, LINCOM EUROPA.

Tánczos Orsolya
MTA Nyelvtudományi Intézet
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
orsolyatan@gmail.com

A nyelvkontaktus hatása amerikai emigráns nyelvek inflexiós rendszereire: különbségek a főnévi és igei rendszerek változása között

Fenyvesi Anna

1. Bevezetés*

Az USA-ban az európai emigránsok és leszármazottaik nyelvhasználata, azaz az amerikai emigráns nyelvek kutatása megközelítőleg egyidős a kétnyelvűség modern nyelvészeti kutatásával – az 1950-es évekre nyúlik vissza. Ez a nyelvhasználat nyelvkontaktus által nagyban befolyásolt nyelvváltozatokat, azaz kontaktusváltozatokat eredményez, amelyek az érintett nyelvek óhazai, vagyis Európában beszélt változataihoz képest szókincsükben, de struktúrájukban is az amerikai angol hatását viselik magukon.

Az angol hatása mellett az emigránsok és leszármazottaik örökségi nyelvbéli (*heritage language*) nyelvhasználatára hat természetesen a kisebbségi helyzet maga (hiszen a beszélők csak a nyelvhasználati szinterek egy részén, leginkább a privát szintereken használják nyelvüket), valamint kétnyelvűségük is. Ezeknek a hatásoknak a szétválasztása ebben a dolgozatban nem célom, csak eredményüket, az emigráns nyelvekben (azon belül is az inflexiós rendszerekben) feljegyzett változásokat tekintem át és próbálom rendszerezni.

Amellett, hogy kontaktushelyzetek széles tárházát nyújtják, az amerikai emigráns nyelvek egy további érdekességgel szolgálnak. Az angol mint többségi nyelv mellett kisebbségi nyelvekként beszélt emigráns nyelvek nyelvi rendszereinek változása egyedi és kiemelkedő szakmai érdeklődést generáló

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 113–136.

* Itt szeretnék köszönetet mondani dolgozatom két anonim bírálójának, akik kritikájukkal és visszajelzéseikkel nagy mértékben segítettek a dolgozat jobbá tételét. Külön köszönettel tartozom Lanstyák Istvánnak, hogy megosztotta velem meglátásait és felhívta figyelmemet a példákban maradt hibákra. A dolgozat minden esetlegesen megmaradt hiányossága kizárólag az én felelősségem.

kontaktusnyelvészeti problémakört hoz létre: áttekintésükkel beleláthatunk „kontaktusnyelvészeti laboratóriumi” kérdésekbe, ti. mi történik, ha ugyanaz a nyelv hat nyelvek egész sorára; ez a hatás milyen hasonló és eltérő változásokat produkál; és ezeket a hasonlóságokat és eltéréseket hogyan lehet megmagyarázni.

E hatalmas kérdéskörnek egy apróbb szeletére irányul a jelen tanulmány: a szakirodalom rövid áttekintése után az Egyesült Államokban beszélt, európai eredetű emigráns nyelvek inflexiós rendszereit tekinti át kilenc nyelv (magyar, finn, lengyel, szlovák, cseh, orosz, szerbhorvát,¹ holland és görög) vizsgálatán keresztül, ezen nyelvek részletes leírásainak alapján. A fenti problémafelvetésből kiindulva a tanulmányban arra keresem a választ, hogy milyen hasonlóságok és eltérések találhatók a kilenc nyelvben fellelhető változások terén, és ezekre milyen magyarázatot lehet találni.

A vizsgálat a főnévi inflexiós rendszer (az esetragok, főnévi viszonyragozás) és az igei inflexiós rendszer (azon belül is az igei személyragozás) változásait katalogizálva azt találja, hogy a főnévi inflexiós rendszerekben minden vizsgált emigráns nyelv esetében mélyreható változások találhatók: (1) a használt esetek vagy viszonyragok száma lecsökken, (2) prepozíciók nominatívuszi alakot is elkezdnek vonzani, (3) az esetek/viszonyragok használatában nagyfokú variabilitás alakul ki, és (4) relatív ritkán használt esetek elvesznek. Ezzel szemben az igei személyragozás teljesen változatlanul megőrződik a vizsgált nyelvek nagy részében (görög, lengyel, cseh, szlovák, szerbhorvát, és orosz), minimális változáson megy át az amerikai finnben és magyarban, és csak a hollandban változik jelentősen.

A tanulmány választ keres és talál arra, hogy mi az oka az amerikai hollandnak a többi vizsgált emigráns nyelvtől eltérő viselkedésére, valamint igyekszik megválaszolni azt a kérdést is, hogy mi okozhatja az emigráns főnévi és igei inflexiós rendszerek változásának jelentős különbségét.

2. Az emigráns nyelvek leírásának irodalma

Az Egyesült Államokban beszélt európai emigráns nyelvek leírása az 1950-es évben Einar Haugen amerikai norvég nyelvész *The Norwegian language in America* („A norvég nyelv Amerikában”, 1952) című, az amerikai norvégok kétnyelvűségét és nyelvhasználatát feltáró, úttörő jellegű és mára klasszikussá vált munkáját követően, az 1950-es évek végén és az 1960-as években kezdődött. A kontaktusnyelvészeti elemzések mellett a tárgyalt emigráns csoportok kétnyelvűségének szociolingvisztikai leírása – sokszor ugyanazon szerzők tollából, akik a csoport nyelvhasználatát nyelvileg is elemezték – még bőségebb szakirodalmat eredményezett, ezzel a szociolingvisztikai csapásiránnyal azonban a jelen tanulmányban nem foglalkozom.

¹ Mivel a szerző, akinek munkájára leginkább támaszkodom, azaz Jutronic, 1971-ben írt dolgozatában még *szerbhorvát* nyelvről beszél, ebben én is követem őt, bár természetesen ma már *szerb és horvát* nyelvekről beszélünk.

Az emigráns nyelvhasználat kontaktusnyelvészeti leírásának folyama az Újvilágba szakadt európai nyelvészek PhD disszertációival kezdődött (Meyerstein 1959, szlovák; Hasselmo 1961, svéd; Lyra 1962, lengyel; Lehtinen 1966, finn; Jutronic 1971, szerbhorvát), amelyekben a szerzők saját anyanyelvüknek az az USA-ban beszélt nyelvváltozatát írták le egy emigráns közösség nyelvhasználatára alapján.

E munkák sora sporadikusan később is folytatódott, s mára a kontaktusnyelvészet esetét újabb és újabb átfogó munkák (Seaman 1972: görög; Albin–Alexander 1972: szerbhorvát; Henzl 1975: cseh; Sahlman–Karlsson 1976: finn; Jutronic–Tihomirović 1985: horvát; Arnbjornsdottir 1991: izlandi; Justman 1984 és Kučera 1990: cseh; Hammerová–Ripka 1994: szlovák; Andrews 1989, 1998 és Polinsky 1997: orosz; Smits 1996: holland stb.), rövidebb áttekintések (Benson 1957 és 1960: orosz; Lewis 1973: svájci német; Correa-Zoli 1981: olasz; Clausing 1986: német és izlandi stb.), és nyelvi részletek kérdéseivel foglalkozó dolgozatok széles köre (Gilbert 1965: kölcsönszavak a németben; Benson 1967: kölcsönszavak a szerbhorvátban; Meyerstein 1969: szlovák prepozíció-használat; Larmouth 1974: esethasználat a finnben; Correa-Zoli 1973, 1974: kölcsönszavak neme, lexikai interferencia az olaszban; Karttunen 1977: egy nemzedéken belül lezajló nyelvi változás a finnben; Juričić–Kess 1978: megszólítás a horvátban; Henzl 1982: cseh emigráns nyelvhasználat és gyereknyelv; Filipović 1982 és 1984: horvát dialektusok; Preston–Turner 1984, és Preston 1986: esethasználat a lengyelben; Bauer 1984: horvát szintaxis; Rakusan 1985 és 1988: kölcsönszavak szemantikája a csehben; Salmons 1988, 1990, 1991: a német szókészlet kérdései; Schatz 1989: szókölcsonzés a hollandban; Haller 1981 és 1987: kreol jegyek az olaszban; van Marle–Smits 1989, 1993, 1995: morfológiai erózió a hollandban, 1997: kölcsönszavak a hollandban; Cohen 1989: nyelvvesztés a portugálban; Andrews 1990 és 1993: kölcsönszavak szemantikai kategorizációja, intonáció az oroszban; Martin 1990: kölcsönzött igék a finnben; Jönsson–Korhola 1990: finn szintaxis; Hirvonen 1992 és 1995: magánhangzó és mássalhangzó oppozíciók, morfológiai változás a finnben; Lauttamus 1990, 1991 és Lauttamus–Hirvonen 1995: szókölcsonzés a finnben; Moen 1988 és 1991: norvég kiejtés; Dumitrescu 1993: kontaktusjelenségek a románban; Hatzidaki 1994: szókölcsonzés a görögben; Hjelde 1996: kölcsönszavak neme a norvégban; Rabeno–Repetti 1997: kölcsönszavak neme az olaszban stb.) gazdagítja.

Az elmúlt bő két évtizedben az emigráns nyelvek feltérképezése az európai eredetűeken túli amerikai emigráns nyelvekre is kiterjedt (pl. Blair 1991: iráni nevek változása Los Angelesben; Daher 1992: libanoni arab Clevelandben; Rouchdy 1992: kölcsönzés az arabban stb.). Az 1960-as évektől kezdődően az emigráns nyelvek nyelvészeti szakirodalma más országok emigráns nyelvhasználatával foglalkozó munkák felé is kiszélesedett (Clyne 1967, 1972, 1978, 1997: ausztráliai német; Clyne 1991: ausztráliai német és holland; De Bot–Clyne 1994: nyelvvesztés az ausztráliai hollandban; Erdődy 1971:

ausztráliai német és magyar; Dearmont 1971: a kanadai ukrán fonológiája; Surdučki 1978: szerbhorvát Kanadában; Sussex 1982: az ausztráliai lengyel fonetikája; Kouzmin 1982: nyelvtani hatások az ausztráliai oroszban; Stoffel 1983: megszólítások az új-zélandi németben; Clivio 1986: kölcsönszavak a torontói olaszban; Bettoni 1986, 1989, 1990 és 1991: olasz nyelvvesztés Ausztráliában; Tamis 1991: a görög Ausztráliában; Kinder 1993: mellé- és alárendelés az ausztráliai olaszban; Papademetre 1994: diskurzus jelölés az ausztráliai görögben; Watson 1995, 1996, 1999: ausztráliai finn; Søndergaard 1997: az ausztráliai dán mondattana; Backus–Boeschoten 1998: nyelvi változás emigráns török nyelvhasználatban Európában stb.). E felsorolás messze nem teljeskörű, és egyáltalán nem tartalmazza az USA-beli spanyol nyelvhasználat irodalmát, mivel annak szociolingvisztikai helyzete elüt a tipikus emigráns nyelvekétől. (E nyelvváltozat kontaktusnyelvészeti kérdéseivel kapcsolatban legátfogóbban, ld. Silva-Corvalán 1994a, 1994b, 1998, 2004.)

Érdekes módon elenyésző azonban az emigráns beszélők angol nyelvhasználatával foglalkozó tanulmányok száma – én magam kevesebb mint féltucatnyiról tudok (Hirvonen 1982, Lauttamus 1990, Linn 2006: amerikai finnek angolja; Moen 1988: amerikai norvégoké; Watson 1990: ausztráliai finneké).

Az amerikai magyarok magyar nyelvhasználatának leírásához, annak korai, kuriózumokra kiterjedő, szemelvény-jellegű bemutatása (Spissák 1906, Rubinyi 1921, Balassa 1928 és 1936, Reményi 1934, 1937, Zsoldos 1938) után, modern nyelvészeti igényességgel először Bakó (1961a és 1961b) és Kálmán (1970) nyúlt. Bár mindketten nagy mennyiségű hangfelvételt készítettek (Bakó 124 adatközlővel 70 órányi interjút készített, Kálmán 78 adatközlővel 16 órányit, vö. Kálmán 1970: 381–382) – ezeket szisztematikusan egyikőjük sem dolgozta fel.

Az amerikai magyar nyelvhasználat első átfogó vizsgálatát Kontra Miklós végezte 1980–81-ben az Indiana állambeli South Bendben, s a 40 adatközlővel 80 órányi magyar nyelvű hangfelvétel elemzésének eredményeit 1990-ben megjelent könyvében publikálta. Bartha Csilla detroiti (Illinois állam) magyarok körében végzett felmérésének lexikális anyagát 15 órányi hanganyagra alapozva összegezte kandidátusi disszertációjában (Bartha 1993). Az összefoglaló munkáikon kívül mindkét szerző számos tanulmányban publikált további elemzéseket (vö. Bartha 1992, 1993a, 1993b, 1995; Kontra 1984, 1984–85, 1985, 1986, 1988a, 1988b, 1989, 1990–1995, 1993a, 1993b; Kontra–Gósy 1988; Kontra–Nehler 1981a, 1981b). A harmadik terjedelmes szociolingvisztikai és kontaktusnyelvészeti felmérés, amelynek eredményei átfogó munkában lettek publikálva, 1993-as McKeesportban (Pennsylvania állam) végzett, 20 adatközlővel készült saját interjúm, kb. 12 órányi hangfelvétel átiratát elemzi részletesen a nyelvkontaktus és nyelvvesztés szempontjából (Fenyvesi 1995). Ezen anyagon alapuló további közleményeim Fenyvesi 1995, 1995/1996, 1998a, 1998b, 2000. Egy 2005-ben megjelent könyvfejezetben (Fenyvesi 2005a), Kontra (1990), Bartha (1993) és Fenyvesi (1995) alapján

mutatom be az amerikai magyar nyelvhasználat jellegzetességeit. További, amerikai magyarral kapcsolatos egyéni és társszerzős elemzéseim Fenyvesi (2005b, 2006), és Fenyvesi–Zsigri (2006, 2007, 2010, 2011). Az ausztráliai magyar (és ausztráliai finn) nyelvhasználattal Kovács Magdolna foglalkozott disszertációjában (Kovács 2001a) és több másik publikációjában is (Kovács 1996, 1997, 2001b, 2001c, 2002, 2005). A nagy-britanniai magyarok nyelvhasználatát vizsgálta Benkő (2000), míg a kanadai magyarokét Molnár–Huber (2013).

Az amerikai emigráns nyelveknek két szótára van: egy amerikai finn (Virtaranta 1992), és egy amerikai magyar (Vázsonyi 1995, amelyet Vázsonyi Endre anyagából Kontra Miklós állított össze).

3. A források

A jelen tanulmányban tehát kilenc, az USA-ban beszélt európai emigráns nyelvben vizsgálom a főnévi és igei inflexiós rendszer változását. A vizsgálathoz azokat a nyelveket választottam, amelyek leírásai részletesen foglalkoznak az inflexiós rendszerek változásával. Ezek a következők: amerikai magyar – Bartha (1993), Fenyvesi (1995 és 1995/1996), Kontra (1990); amerikai finn – Hirvonen (1995), Jönsson-Korhola (1990), Larmouth (1974), Lehtinen (1996); amerikai lengyel – Lyra (1962), Preston (1986); amerikai szlovák – Hammerová–Ripka (1994), Meyerstein (1959); amerikai cseh – Henzl (1982), Justman (1984), Kučera (1990); amerikai orosz – Polinsky (1997); amerikai szerbhorvát – Albin–Alexander (1972), Jutronić (1971); amerikai holland – Smits (1990); és amerikai görög – Seaman (1972).

A források által használt módszertani hasonlóságok és különbségek részletes tárgyalása túlmutat e dolgozat terjedelmi keretein – összességében azonban megállapítható, hogy olyan aktív kétnyelvűektől származó beszélt nyelvi empirikus adatokat elemeznek, amelyeket a kutatók szociolingvisztikai igényességgel gyűjtöttek össze magnóra felvett interjúk során. A források tipikusan két csoportba sorolható kétnyelvű beszélők nyelvi produktumait elemzik: első generációs, azaz bevándorló és emigráns nyelvi domináns, és második generációs, azaz emigránsok leszármazottjaként az USA-ban született és angol-domináns kétnyelvű beszélőkét.

4. Az emigráns nyelvek inflexiós rendszerei

A vizsgált nyelvek főnévi inflexiós rendszereit, azon belül is az esetrendszert vagy viszonyragozást megvizsgálva azt látjuk, hogy az nagymértékben változik: az esetragok törlése és felcserélése jellemző az emigráns nyelvhasználatra.

a) Az esetrendszer – A vizsgált emigráns nyelvekben használt esetek száma a nyelv óhazai változatához képest kisebb.

Az amerikai oroszban (AO) két eset, a nominatívusz és akkuzatívusz marad meg, és a kettő közül a nominatívusz a gyakoribb, s ez igaz az igék vonzataira (1–3) (Polinsky 1997: 378, 380), valamint a határozókra (Polinsky 1997: 378) is (a tanulmányban a példákat az eredeti, angol nyelvű forrásokban

megtalálható alakjukban adom meg, jelentésüket a saját magyar fordításomban; a példa változás érintette részét aláhúzással jelölöm):

(1) akkuzatívusz helyett nominatívusz

AO *i eta žensčina ona imela sekretnaja žizn'* 'és ennek a nőnek titkos élete volt' (vö. O *sekretnuju žizn'*, akkuzatívusz)

(2) datívusz helyett akkuzatívusz, akkuzatívusz helyett nominatívusz

AO *rasskazal devočku istorija* 'elmesélt a lánynak egy történetet' (vö. O *devočke*, datívusz; *istoriju*, akkuzatívusz)

(3) genitívusz helyett nominatívusz

AO *ja ne čitaju ruszkaja kniga* 'én nem olvasok orosz könyveket' (vö. O *ruszkix knig*, genitívusz)

Az amerikai csehben (ACs) minden eset erodálódik, kivéve a nominatívuszt és akkuzatívuszt, amelyek a nyelv óhazai változatában (Cs) is gyakran zéró morfémaként realizálódnak:

(4) ACs *používá vydličku* (Acc) 'a villát használja' (vö. Cs *vidličky*, genitívusz; Justman 1984:127)

(5) ACs *podobá se muž* 'hasonlít a férfirá' (vö. Cs *muži*, datívusz; Justman 1984:127)

(6) ACs *toužil po dívka* 'a lány után vágyódott' (vö. Cs *dívě*, lokatívusz; Justman 1984:128)

(7) ACs *volal chlapci* 'behívta a fiúkat' (vö. Cs *chlapce*, akkuzatívusz; Justman 1984:128)

Justman (1984: 139) adatai szerint, az ACs-ben két eset helyett csak egy használatos, ha ugyanaz a prepozíció két esetet is vonzhat (különböző jelentést generálva):

(8) ACs *na* + lokatívusz (vö. Cs *na* + akkuzatívusz [hova?], *na* + lokatívusz [mikor?])

na stole 'az asztalra' (vö. Cs *na stol*, akkuzatívusz)

Az amerikai szlovákban (ASz) a nominatívusz jelenik meg más esetek helyén:

(9) ASz *chcela pes* 'akart egy kutyát' (vö. Szl *psa*, akkuzatívusz; Hammerová–Ripka 1994:73)

(10) ASz *o deň* 'a napról' (vö. Szl *dni*, lokatívusz; Meyerstein 1959:95)

(11) ASz *od jednich ludé* 'egyes emberektől' (vö. Szl *ludí*, genitívusz; Meyerstein 1959:98)

Az amerikai lengyelben (AL) a lengyel (L) hat esete mindegyikének helyébe a nominatívusz vagy akkuzatívusz (ritkán a genitívusz) lép (Lyra 1962:151–170):

- (12) AL *gram tenis* 'teniszt játszom' (=teniszezem) (nominatívusz, vö. L *tenisa*, akkuzatívusz; Lyra 1962:151)
- (13) AL *znac innego jezyka* 'ismer egy másik nyelvet' (akkuzatívusz, vö. L *jezyk*, genitívusz; Lyra 1962:152)
- (14) AL *on nie wierzy moje slowo* 'nem hisz a szavamnak' (nominatívusz, vö. L *mojemu slowu*, datívusz; Lyra 1962: 153)
- (15) AL *o tych ludzi* 'azokról az emberekről' (nominatívusz/akkuzatívusz, vö. L *ludziach*, lokatívusz; Lyra 1962:156)
- (16) AL *nie mog wierzyć swoich oczów* 'nem hittem a szememnek' (genitívusz, vö. L *oczom*, datívusz; Lyra 1962: 155)

Ugyancsak az amerikai lengyelben a datívusz mint ritkán használt eset kiveszéséről ír Preston (1984) és Lyra (1962:195) is.

Az amerikai szerbhorvátban (ASzH) a nem-nominatívuszi alakok helyébe a nominatívusz lép:

- (17) ASzH *pokupiti janci* 'összegyűjteni a bárányokat' (vö. SzH *jance*, akkuzatívusz; Jutronic 1971:67)
- (18) ASzH *on je saranio pokojnego muž moj* 'eltemette az elhunyt férjemet' (vö. SzH *muža moja*, genitívusz; Albin–Alexander 1972: 63)
- (19) ASzH *kolovoz jedanastog augusztus 11* 'vö. SzH *kolovoza*, genitívusz; Jutronic 1971: 66)
- (20) ASzH *pomoc klanovci* 'segít a tagoknak' (vö. SzH *klanovcima*, datívusz/lokatívusz; Jutronic 1971:68)
- (21) ASzH *imali hrvatski učitelice* 'volt nekünk horvát tanárunk' (vö. SzH *hrvatske*, akkuzatívusz; Jutronic 1971:78)
- (22) ASzH *u naši knjigi* 'a mi könyvünkben' (vö. SzH *našoj*, datívusz/lokatívusz; Jutronic 1971:79)

Levine (1995) közlése szerint az amerikai jiddisben határozott névelő csak nominatívuszban fordul elő (erről az emigráns nyelvről, sajnálatos módon, nem találtam összefoglaló munkát).

Több szerző egybehangzó közlése (Jönsson-Korhola 1990:74; Lehtinen 1966:33) szerint az amerikai finnben (AF) a partitívuszi alanyi alakok nominatívuszban állnak (23), és a birtoklást kifejező ige alanya nominatívusz (és nem adesszívusz, mint az óhazai finnben) (24):

- (23) AF *tämä kaupunki enään ole* 'ez a város nem létezik többé' (vö. F *tätä kaupunkia*, partitívusz; Jönsson-Korhola 1990:74)
- (24) AF *isä oli seitsämän lasta apának* 'apának 7 gyereke volt' (vö. F *isällä*; Jönsson-Korhola 1990:74)

Az amerikai finnben a nominatívuszi alakok átveszik egyéb esetek helyét is:

- (25) AF *me tultii Itämeri ja Pohjanmeri* 'eljöttünk a Balti tengerhez és az Északi tengerhez' (vö. F *Itämerelle ja Pohjanmerelle*, allatívisz; Jönsson-Korhola 1990:74)
- (26) AF *muistan poika jonka nimi oli Billy* 'emlékszem egy fiúra, akinek Billy volt a neve' (vö. F *pojan*, akkuzatívisz; Hirvonen 1995:188)

Az amerikai magyarra (AM) különféle névszói ragok elveszése jellemző (Fenyvesi 1995/1996):

- (27) AM *tudja Goldie Szarka?* (vö. M *Ismeri Goldie Szarkát?*)
- (28) AM *akkor talákoztam a férjem* (vö. M *férjemmel*)
- (29) AM *azt hívtuk a magyar negyed* (vö. M *negyednek*)
- (30) AM *elmentünk a liget* (vö. M *ligetbe*)
- (31) AM *egyszer egy hónap* (vö. M *hónapban*)

b) Az esetek vonzatokban – Az emigráns nyelvekben a prepozíciók/névtutók nominatíviszt vonzanak.

Az amerikai oroszban a prepozíciók előljárós eset, akkuzatívisz és datívisz helyett nominatíviszt vonzanak:

- (32) AO *v kitajskij restoran* 'a kínai étteremben' (vö. O *v kitajskom restorane*, előljárós eset; Polinsky 1997: 380)
- (33) AO *bez vrač* 'orvos nélkül' (vö. O *bez vrača*, akkuzatívisz; Polinsky 1997:380)
- (34) AO *na mirovaja vojna* 'a világháborúban' (vö. O *na mirovoj vojne*, datívisz eset; Polinsky 1997:379)

Az amerikai szerbhorvátban ugyanígy nominatíviszt vonzanak a prepozíciók akkuzatívisz, genitívisz, datívisz/lokatívisz és insztrumentális helyett:

- (35) ASzH *u Jugoslavija* 'Jugoszláviába' (vö. SzH *u Jugoslaviju*, akkuzatívisz; Jutronic 1971:66)
- (36) ASzH *do leto* 'nyárra' (vö. SzH *do leta*, genitívisz; Jutronic 1971:66)
- (37) ASzH *po noč* 'éjjel' (vö. SzH *po noči*, datívisz/lokatívisz; Jutronic 1971:66)

Az amerikai szlovákban szintén nominatívisz áll a prepozíciók vonzataként akkuzatívisz, genitívisz és lokatívisz helyett (38–40), az amerikai csehben pedig genitívisz, lokatívisz és insztrumentális helyett (41–43):

- (38) ASz *na policija* 'a rendőrségre' (vö. Sz *policiju*, akkuzatívisz; Meyerstein 1959:94)

- (39) ASz *v male mestečko* 'egy kis városban' (vö. Sz *v malom mestečku*, lokatívusz; Hammerová–Ripka 1994:74)
 (40) ASz *okolo krk* 'a nyaka körül' (vö. Sz *krku* genitívusz; Hammerová–Ripka 1994: 74)
 (41) ACs *okolo to dítě* 'a körül a gyerek körül' (vö. Cs *toho dítěte*, genitívusz; Henzl 1982:43)
 (42) ACs *v lednice* 'a hűtőben' (vö. Cs *v lednici*, lokatívusz; Henzl 1982:43)
 (43) ACs *se Československo* 'Csehszlovákiával' (vö. Cs *se Československem*, insztrumentális; Henzl 1982:43)

Az amerikai lengyelben a genitívusz (44), az amerikai görögben (AG) az akkuzatívusz (45) helyett áll nominatívusz prepozíció vonzatában:

- (44) AL *do szkola* 'iskolába' (vö. L *szkoły*, genitívusz; Lyra 1962:152)
 (45) AG *ména ánthropos* 'egy férfival' (vö. G *ánthropo*, akkuzatívusz; Seaman 1972:149)

Az amerikai finnben genitívusz és partitívusz helyett fordul elő nominatívusz névutó vonzataként:

- (46) AF *ikkuna läpi ~ läpi ikkuna* 'az ablakon keresztül' (vö. F *ikkunan*, genitívusz; Larmouth 1974:359)
 (47) AF *tauni kohti ~ kohti tauni* 'a város felé' (vö. F *taunia*, partitívusz; Larmouth 1974:360)

Az amerikai magyarban szintén ragtalan főnév áll névutó vonzataként:

- (48) AM *harmincöt év ezelőtt* (vö. M *évvel*)

c) Variabilitás az esetrendszerben – Az esetragok kiveszése és nominatívusszal való helyettesítése mellett nagyfokú variabilitás alakul ki az emigráns nyelvekben az esethasználatban ott, ahol az esetragok megmaradnak.

Amerikai görög példák:

- (49) AG *eθo éxome énas ierefs* 'itt van egy papunk' nominatívusz (vö. G *éna ieréa*, akkuzatívusz; Seaman 1972: 149)
 (50) AG *íne just tu driver mésa* 'csak a sofőr van bent' genitívusz (vö. G *to*, akkuzatívusz; Seaman 1972: 150)
 (51) AG *ke metaksí ta θío speakers* 'a két beszélő között' akkuzatívusz (vö. G *ton*, genitívusz; Seaman 1972: 150)

Az amerikai szlovákban (Meyerstein 1959: 86–103) prepozíciós csoportokban az esetek különféleképpen lépnek egymás helyébe: az óhazai lokatívusz helyébe

gyakran nominatívusz vagy akkuzatívusz kerül, a genitívusz helyébe akkuzatívusz vagy lokatívusz.

Az amerikai finnben Jönsson-Korhola (1990: 77) nagy variabilitásról számol be az esetek felcserélődésében.

Az amerikai magyarban gyakori a lokatívuszi ragok felcserélődése úgy, hogy az irányultság megmarad (52–53), de olyan cserék is vannak, ahol erről nincs szó (54–56) (Fenyvesi 1995/1996):

(52) AM *mindenki a tükörbe akart egyszerre menni* (vö. M *tükörhöz*; allatívusz helyett illatívusz)

(53) AM *nem messze New York-ból* (vö. M *New York-tól*; ablatívusz helyett elatívusz)

(54) AM *a magyar istentiszteleten járok* (vö. M *istentiszteletre*; szublatívusz helyett szuperesszívusz)

(55) AM *angol templomban járnak* (vö. M *templomba*; illatívusz helyett inesszívusz)

(56) AM *jól tudta a szlovákon* (vö. M *szlovákul*; esszívusz helyett szuperesszívusz)

5. Az igei inflexiók rendszere

Az igei inflexiók rendszerrel (azon belül is, annak talán legfontosabb aspektusával, az ige alanya számának és személyének jelölésével) kapcsolatban az eddig tárgyalt jelenségekhez képest az emigráns nyelvekben azt találjuk, hogy a szerzők a jelölés változásának hiányáról számolnak be (egyetlen kivételt az amerikai holland képez csak – erről részletesen ld. alább), vagyis arról, hogy a nyelvekben az igei inflexiók nem változnak.

A jelen elemzés szempontjából sajnálatos módon, mindössze két szerző tesz explicit kijelentést arra nézve, hogy a szám/személy jelölése változatlan: Seaman (1972: 165) az amerikai göröggel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy a szám/személy jelölésében „a hibák [sic!] ritkák” (*errors [sic!] are rare*); Polinsky (1997: 381) pedig azt írja, hogy az egyeztetés szabályai megmaradnak, s csak a visszaható *-sja* orosz igei végződés vész el (Polinsky 1997: 382).

S bár mindegyik nyelv esetében terjedelmes és részletes leírásokról van szó, a szám/személy jelölésben változást egyáltalán nem említenek a szerzők az amerikai lengyel (Lyra 1962), az amerikai cseh (Henzl 1982, Kučera 1990), az amerikai szlovák (Meyerstein 1959), az amerikai finn (Jönsson-Korhola 1990, Hirvonen 1995), és az amerikai szerbhorvát esetében, legalábbis Albin–Alexander (1972) munkájában. Jutronić (1971:100–101) az igei inflexiók „összekeveredésének” mindössze 2 példáját említi: egy esetet említ, ahol többes szám harmadik személyű alak helyett egyes számút használt a beszélő, és egy olyan másikat, ahol többes szám első személyű alak helyett harmadik személyűt. Az amerikai finnben, Hirvontól származó információ szerint (személyes közlés 1999) helyenként előfordul egyes szám harmadik személyű alak helyett többes számú, illetve passzív alak helyett többes szám első személyű, de a

köznyelvi finnországi finnben is található ilyen variabilitás, tehát ez a nyelvi jegy nem tudható be amerikai finn vonásnak.

Az amerikai magyarban a szám/személy jelölésének a magyarországitól való eltérésére nem találtam példát sem a saját, mckeesporti anyagomban, sem Kontra interjúiban (amelyeknek szövegét velem megosztotta elektronikus formában), sem pedig Bartha (1993) példáiban. Nincs ilyen példa Benkő (2000) munkájában sem, amely a nagy-britanniai magyarok nyelvhasználatát elemzi.

A mckeesporti interjúkban számos előfordulása található azonban annak, hogy a beszélők a megfelelő szám/személy jelölés megtartása mellett az alanyi–tárgyas oppozíciót tekintve a magyarországi magyarnak nem megfelelő alakot használják, az alanyi helyett a tárgyasat (57–58), vagy fordítva (59–60):

- (57) AM *de nem érted mindent* (MM: *értesz*)
 (58) AM *az öregek meghalták* (MM: *meghaltak*)
 (59) AM *bezártak a gyárt* (MM: *bezárták*)
 (60) AM *egymást ütöttünk* (MM: *ütöttük*)

Az amerikai holland azonban egészen más képet mutat az igék szám/személy jelölésében: van Marle-lal közösen folytatott, kiterjedt kutatása alapján Smits (2000) nagy variabilitásról számol be e tekintetben. Az 1. táblázat tartalmazza eredményeit, amelyek százalékosan mutatják, hogy mely alakok helyett mely alakokat használták interjúalanyai – az óhazai holland egyszótagú igék paradigmája a következő (61):

(61) hollandiai holland egyszótagú igék jelen idejű alakjai:

<i>zwemm-en</i> 'úszik'	E/1: <i>zwem</i>	T/1: <i>zwemm-en</i>
	E/2: <i>zwem-t</i>	T/2: <i>zwemm-en</i>
	E/3: <i>zwem-t</i>	T/3: <i>zwemm-en</i>

1. táblázat

Iowai holland, 1966 (beszélgetés): A standard hollandtól való eltérések egyszótagú igék jelen idejű alakjaiban (Smits, 2000)

	összes	tő %	tő+t %	tő+en %	svá betoldás %
E/1	22	59,1	40,9	0	n.a.
E/2	26	3,8	88,5	7,7	n.a.
E/3	110	0,9	99,1	0	n.a.
T/1	40	12,5	0	57,5	30,0
T/3	59	1,7	0	89,8	8,5

6. A főnévi és igei inflexiós rendszerek összehasonlítása

A fentieket összefoglalva, azt látjuk tehát, hogy míg az esetrendszerek használatában nagyfokú variabilitás és óhazai esetek kiveszése jellemzi az emigráns nyelvek inflexiós rendszerét, a szám/személy jelölésének változására – az amerikai holland kivételével – nincs példa.

Habár elméleti keretek között megfogalmazható magyarázatot nem sikerült találnom, a továbbiakban empirikus meglátásaimra hagyatkozom az amerikai emigráns nyelvek főnévi és igei inflexiók rendszereinek változásában meglévő különbségek okának körvonalazásában.

Amint tudjuk, az esetrendszer egyes esetei nem bírnak egyetlen jelentéssel és így egy másik nyelvben fellelhető egyetlen megfelelővel sem. Bár például az akkuzatívusz/tárgyrag elsődleges jelentése, hogy a cselekvés tárgyát jelöli (pl. *könyvet olvas*), a magyarban mértékhatározói szerepet is kifejezhet (*ezer métert úszik*), szláv nyelvekben pedig *hova?* kérdésre felelő latívuszi szerepet is jelölhet (vö. szlovák *na policiju* 'a rendőrségre', ld. a 38-as példát fent). Az angolban az akkuzatívusz jelöletlen, s más nyelvek akkuzatívuszi jelentését különbözőképpen fejezi ki, prepozíció nélkül (*read a book* 'könyvet olvas', *swim one thousand meters* 'ezer métert úszik') vagy prepozícióval (*look at John* 'Jánost nézi'). Itt tehát nem találunk sem a vizsgált emigráns nyelveken belül, de az angollal való összevetésükben sem egy az egyben megfelelést alak és jelentés között – hanem nagyfokú a nyelveken belüli és nyelvek közötti (azaz intra- és interlingvális) variabilitás.

Ezzel szemben az igei szám/személy jelölés kérdésében azt találjuk, hogy a vizsgált nyelvekben hasonló szám/személy rendszerek vannak (egyes- és többesszám, első, második és harmadik személy). E nyelvek körében – a szláv nyelvekben, a magyarban, finnben, görögben – a meglévő hat szám/személynek megfelelő inflexió egyértelműen, egy az egyben megfeleléssel fejezi ki az adott személyre való utalást, ld. például az oroszban (62) vagy a magyarban (63) – egy inflexió egyértelműen csak egy szám/személyt fejez ki:

(62) orosz: *čítát'* 'olvas'

E/1: <i>čítáju</i>	T/1: <i>čítájem</i>
E/2: <i>čítáješ'</i>	T/2: <i>čítájete</i>
E/3: <i>čítájet</i>	T/3: <i>čítájut</i>

(63) magyar: *olvas*

alanyi ragozás:

E/1: <i>olvasok</i>	T/1: <i>olvasunk</i>
E/2: <i>olvasol</i>	T/2: <i>olvasatok</i>
E/3: <i>olvas</i>	T/3: <i>olvasnak</i>

tárgyas ragozás:

E/1: <i>olvasom</i>	T/1: <i>olvassuk</i>
E/2: <i>olvasod</i>	T/2: <i>olvassátok</i>
E/3: <i>olvassa</i>	T/3: <i>olvassák</i>

Még az angol nyelvben is, ahol látszólag, a standard nyelvváltozatban, csak 5 szám/személy létezik (hiszen a *you* a modern angolban mind egyes-, mind többesszámot kifejezhet a *thou* 'te' 14–16. századi kiveszése óta), a nem

standard, regionális nyelvváltozatok között számosban van megkülönböztetés az egyes- és a többesszámú névmás között úgy, hogy az utóbbi valamilyen módon „többsítve” van: vö. például a kollokvialis amerikai *you guys*, déli USA-beli *you all* és *y'all*, a Pittsburgh környéki *you'uns* és *yinz*, egyes amerikai regionális *yous(e) guys*, brit kollokvialis *you lot*, ír, skót (és egyes angliai regionális) angol *yous(e)*, és egyes brit regionális *yees* alakokat a *ti* kifejezésére.

A hat szám/személy „cellának” megfelelő névmások tehát megvannak az angolban is és mindegyik vizsgált másik nyelvben, úgy, hogy az utóbbiakban (a holland kivételével) egy az egyben megfeleléssel társíthatók hozzájuk igei inflexiók (legalábbis a jelen idejű igei paradigmában). A hollandban azonban, ahogy láttuk, három alak oszlik el a hat cella között – itt tehát nincs egy az egyben megfelelés szám/személy és inflexió között, hanem szintén nagyfokú variabilitás alakul ki (ld. Smits táblázatát fentebb).

A magyar igei inflexiók között, mint láttuk, megmaradt a szám/személy kifejezése az amerikai angolban is, de valamiért – valószínűleg jelöltsége miatt és/vagy az angolban ekvivalens grammatikai kategória meg nem léte miatt – kiveszett az alanyi–tárgyas oppozíció. Campbell és Muntzel (1989) szerint mind a jelöltség, mind pedig az ekvivalens kategória hiánya vezethet egy adott nyelvi jellemző kiveszéséhez nyelvi kontaktushelyzetben.

Véleményem szerint tehát variabilitás akkor alakul ki a vizsgált nyelvek inflexiók rendszereiben, ha nincs egy az egyben megfelelés alak és jelentés között – a vizsgált nyelvek főnévi deklinációs rendszereiben, valamint a holland szám/személy igei kifejezésében. Ahol pedig megtalálható az egy az egyben megfelelés, ott nem is alakul ki variabilitás.

7. Következtetések

Ahogy a tanulmányban felsorakoztatott példákon keresztül láthatjuk, a vizsgált kontaktusváltozatokban, azaz a vizsgált amerikai emigráns nyelvekben a főnévi inflexiók rendszer (tkp. az esetrendszer) és az igei inflexiók rendszer (tkp. a szám/személyt kifejező inflexiók rendszere) nem egyformán, nem is hasonlóan változik az angollal való nyelvi kontaktus hatására. E különbségek magyarázatára egyelőre csak észrevételeim vannak, elméletileg megalapozott magyarázatukat további kutatás céljával tűzöm ki.

Hivatkozások

- Aertsen, Henk – Jeffers, Robert J. szerk. 1993. Historical linguistics 1989 Papers from the 9th International Conference on Historical Linguistics, Rutgers University, 14–18 August 1989. John Benjamins, Amsterdam.
- Albin, Alexander – Alexander, Ronelle 1972. The speech of Yugoslav immigrants in San Pedro, California. Nijhoff, The Hague.
- Andrews, David R. 1998. Sociocultural perspectives on language change in diaspora. Soviet immigrants in the United States. Benjamins, Amsterdam.
- Andrews, David 1989. The how and why of some borrowings from English in third-wave emigré Russian. Georgetown University disszertáció,

- Washington DC.
- Andrews, David 1990. A semantic categorization of some borrowings from English in third-wave emigré Russian. In: Mills szerk. 1990: 157–174.
- Andrews, David 1993. American intonational interference in emigré Russian: A comparative analysis of elicited speech samples. *Slavic and East European Journal* 37:162–77.
- Antonsen, Elmer H. – Hock, H. H. szerk. 1988. *German linguistics II*. Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- Arnbjornsdottir, Birna 1991. North American Icelandic. The linguistic and social context of vowel mergers. University of Texas disszertáció, Austin.
- Backus, Ad – Boeschoten, Hendrik 1998. Language change in immigrant Turkish. In: Extra – Maartens, szerk. 1989: 221–37.
- Bako, Elemer 1961. American Hungarian dialect notes. Goals and methods of Hungarian dialectology in America. Rutgers University, New Brunswick.
- Bako, Elemer 1961. Hungarian dialectology in the USA. *Hungarian Quarterly* 1:48–53.
- Balassa József 1928. Az amerikai magyarok nyelve. *Nyelvőr* 57: 62–63.
- Balassa József 1936. A magyar és a finn nyelv Amerikában. *Nyelvőr* 65:103–106.
- Bartha Csilla 1992. A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi (Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez). In: Kozocs–Laczkó, szerk. 1992: 19–28.
- Bartha Csilla 1993. "Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME" – Magyaroknak lenni "túl a Kecegárdán". *Magyar nyelvőr* 117: 491–495.
- Bartha Csilla 1993. Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Bartha Csilla 1995. A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptomája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó szerk. 1995: 34–44.
- Bauer, Ivan 1984. Syntactic deviations in an American Croatian newspaper: An approach to the phenomena of linguistic borrowing. *Folia Slavica* 6:253–263.
- Benkő, Annamária 2000. An analysis of British Hungarian. Some morphological features of Hungarian as used by Hungarian immigrants and their descendants in London. Szegedi Tudományegyetem szakdolgozat, Szeged.
- Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk. 2007. *Nyelvek és nyelvvaltozatok: Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár.
- Benson, Morton 1957. American influence on the immigrant Russian press. *American Speech* 32: 257–263.
- Benson, Morton 1960. American-Russian speech. *American Speech* 35:163–174.
- Benson, Morton 1967. English loanwords in Serbo-Croatian. *American Speech* 42:178–189.
- Bettoni, Camilla szerk. 1986. *Altro Polo: Italian abroad – Studies on language contact in English-speaking countries*. Frederick May Foundation, Sydney.

- Bettoni, Camilla 1986. Italian language attrition in Sydney. The role of birth order. In: Bettoni szerk. 1986: 61–86.
- Bettoni, Camilla 1989. Language loss among Italians in Australia: A summary of current research. *ITL: Review of Applied Linguistics* 83–84: 37–50.
- Bettoni, Camilla 1990. Italian language attrition in Sydney. The role of dialect. In: Halliday–Gibbons–Howard szerk. 1990, 2. kötet, 75–89.
- Bettoni, Camilla 1991. Language shift and morphological attrition among second generation Italo-Australians. *Rivista di Linguistica* 3:369–387.
- Blair, Betty A. 1991. Iranian immigrant name changes in Los Angeles. In: Stern–Cicala szerk. 1991: 122–136.
- Blount, Ben G. – Sanchez, Mary szerk. 1977. *Sociocultural dimensions of language change*. Academic Press, New York.
- Boretzky, Norbert, szerk. 1989. *Viefalt der Kontakte*. Brockmeyer, Bochum.
- Borsányi, László – Szőke, Edit szerk. 1997. *International Conference of PhD Students: University of Miskolc, Hungary, August 11–17, 1997. Section Proceedings*. Humanities. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- Browne, Wayles – Dornsich, Ewa – Kondrashova, Natasha – Zec, Draga szerk. 1997. *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Cornell Meeting 1995*. Michigan Slavic Publications, Ann Arbor.
- Campbell, Lyle and Martha C. Muntzel 1989. The structural consequences of language death. In: Dorian szerk. 1989: 181–196.
- Clausing, Stephen 1986. *English influence on American German and American Icelandic*. Peter Lang, New York.
- Clivio, Gianrenzo P. 1986. Competing loanwords and loanshifts in Toronto's italiese. In: Bettoni szerk. 1986: 129–146.
- Clyne, Michael 1978. Some (German–English) language contact phenomena at the discourse level. In: Fishman szerk. 1987: 114–128.
- Clyne, Michael 1967. *Transference and triggering. Observations on the language assimilation of postwar German-speaking migrants in Australia*. Nijhoff, The Hague.
- Clyne, Michael 1972. *Perspectives on language contact. Based on a study of German in Australia*. The Hawthorn Press, Melbourne.
- Clyne, Michael 1991. German and Dutch in Australia. Structures and use. In: Romaine szerk. 1991: 241–248.
- Clyne, Michael 1997. The German of 3rd generation German–English bilinguals in Australia. In: Wölck–de Houwer szerk. 1997: 36–44.
- Cohen, Andrew D. 1989. Attrition in the productive lexicon of two Portuguese third language speakers. *Studies in Second Language Acquisition* 11:135–149.
- Correa-Zoli, Yole 1973. Assignment of gender in American Italian. *Glossa* 7:123–128.
- Correa-Zoli, Yole 1974. Language contact in San Francisco: Lexical interference in American Italian. *Italica* 51:177–192.
- Correa-Zoli, Yole 1981. The language of Italian-Americans. In: Ferguson–Heath

- szerk. 1981: 239–256.
- Daher, Nazih Y. 1992. A Lebanese dialect in Cleveland. Language attrition in progress. In: Rouchdy szerk. 1992: 25–35.
- Darnell, Regna szerk. 1971. Linguistic diversity in Canadian society. Linguistic Research Inc., Edmonton.
- De Bot, Kees – Clyne, Michael 1994. A 16-year longitudinal study of language attrition in Dutch immigrants in Australia. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 15:17–28.
- de Groot, Casper – Kenesei, István szerk. 1998. Papers from the Amsterdam conference. *Approaches to Hungarian 6*. JATE Press, Szeged.
- Dearmond, Richard C. 1971. The phonology of Canadian Ukrainian. In: Darnell szerk. 1971: 291–307.
- Dorian, Nancy C. szerk. 1989. Investigating obsolescence. *Studies in language contraction and death*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dumitrescu, Domnita 1993. A preliminary approach to the contact phenomena found in the Romanian spoken by Romanian-Americans of the first generation. *Journal of the American Romanian Academy of Sciences* 18:161–186.
- Endrődy, Tibor 1971. "Prepositional" interference and deviation in migrant German and migrant Hungarian in Australia. Monash University M. A. szakdolgozat, Clayton.
- Extra, Guus – Maartens, Jeanne, szerk. 1998. *Multilingualism in a multicultural context. Case studies on South Africa and Western Europe*. Tilburg University Press, Tilburg.
- Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó – Csernicsekó István, szerk. 2010. *Utazás a magyar nyelv körül*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Fenyvesi, Anna 1995. How assimilation affects assimilations. The loss of some phonological processes in American Hungarian. *Előadás: Symposium on Language Loss and Public Policy, University of New Mexico, Albuquerque*, 1995. június 30 – július 2.
- Fenyvesi, Anna 1995. Language contact and language death in an immigrant language: The case of Hungarian. *University of Pittsburgh Working Papers in Linguistics* 3:1–117.
- Fenyvesi, Anna 1995/1996. The case of American Hungarian case. *Morphological change in McKeesport, Pennsylvania*. *Acta Linguistica Hungarica* 43(3–4):381–404.
- Fenyvesi, Anna 1998. Patterns of borrowing and language attrition. *American Hungarian in McKeesport, Pennsylvania*. In: de Groot–Kenesei szerk. 1998: 229–249.
- Fenyvesi Anna 1998. Nyelvkontaktus és nyelvvesztés az amerikai magyarban. A hasonulások sorsa a McKeesporti beszélők nyelvében. In: Sándor szerk. 1998: 89–102.
- Fenyvesi, Anna 2000. The affectedness of the verbal complex in American Hungarian. In: Fenyvesi–Sándor szerk. 2000: 94–107.

- Fenyvesi, Anna 2005a. Hungarian in the United States. In: Fenyvesi szerk. 2005: 265–318.
- Fenyvesi Anna 2005b. A toledo-i magyarok nyelve: Nonstandard nyelvhasználat vagy a nyelvkontaktus hatása? In: Kovács szerk. 2005: 58–73.
- Fenyvesi, Anna 2006. Contact effects in Toledo Hungarian: Quantitative findings. In: Watson–Hirvonen szerk. 2006: 157–177.
- Fenyvesi, Anna, szerk. 2005. Hungarian language contact outside Hungary. *Studies in Hungarian as a minority language*. Benjamins, Amsterdam.
- Fenyvesi, Anna – Sándor, Klára szerk. 2000. Language contact and the verbal complex of Dutch and Hungarian. Working papers from the 1st Bilingual Language Use Theme Meeting of the Study Centre on Language Contact, November 11–13, 1999, Szeged, Hungary. JGyTF Press, Szeged.
- Fenyvesi, Anna – Zsigri, Gyula 2006. The role of perception in loanword adaptation. The fate of initial unstressed syllables in American Finnish and American Hungarian, *SKY Journal of Linguistics* 19:131–146.
- Fenyvesi Anna – Zsigri Gyula 2007. A percepció szerepe az angol kölcsönszavak hangsúlytalan szókezdő szótagjainak fonológiai adaptációjában az amerikai magyarban. In: Benő–Fazakas–Szilágyi N. szerk. 2007: I. kötet 315–324.
- Fenyvesi Anna – Zsigri Gyula 2010. Hangsúlytalan szó eleji szótagok adaptációja amerikai magyar kölcsönszavakban. Elméleti vonatkozások. In: Fedinec–Tarnóczy–Vančóné Kremmer–Cserniczkó szerk. 2010: 254–267.
- Fenyvesi, Anna – Zsigri, Gyula 2011. The adaptation of English initial unstressed syllables in American Hungarian loans. Theoretical implications. *Americana (e-journal)*, 7. évfolyam különszám, <http://americanajournal.hu/vol7ling/fenyvesi-zsigri>.
- Ferguson, Charles – Heath, Shirley Brice, szerk. 1981. *Language in the USA*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Filipović, Rudolf 1982. Serbo-Croatian in the United States: Croatian dialects in contact with American English. In: Sussex szerk. 1982: 23–32.
- Filipović, Rudolf 1984. Croatian dialects in the United States. Sociolinguistic aspects. *Folia Slavica*, 6: 278–292.
- Finegan, Edward – Rickford, John R. szerk. 2004. *Language in the USA. Themes for the twenty-first century*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Fishman, Joshua, szerk. 1987. *Advances in the study of societal multilingualism*. Mouton, The Hague.
- Fisiak, Jacek szerk. 1995. *Linguistic change under contact conditions*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Folejewski, Zbigniew szerk. 1978. *Canadian contributions to the 8th International Congress of Slavists*. Carleton University, Ottawa.
- Fretheim, Thorstein – Hellan, Lars szerk. 1982. *Papers from the 6th Scandinavian Conference on Linguistics*. Tapir, Trondheim.
- Gilbert, Glenn G. 1965. *English loanwords in the German of Fredericksburg*.

- Texas. *American Speech* 40: 102–112.
- Haller, Hermann W. 1981. Between Standard Italian and creole: An interim report on language patterns in an Italian-American community. *Word* 32: 181–191.
- Haller, Hermann W. 1987. Italian speech varieties in the United States and the Italian-American lingua franca. *Italica* 64: 193–209.
- Halliday, M. A. K. – Gibbons, John – Howard, Nicholas szerk. 1990. Learning, keeping, and using language. Selected papers from the 8th World Congress of Applied Linguistics, Sydney, 16–21 August, 1987. Benjamins, Amsterdam.
- Hammerová, Louise – Ripka, Ivor 1994. Speech of American Slovaks – Jazykové prejavy amerických Slovákov. Veda, Bratislava.
- Hasselmo, Nils 1961. American Swedish. A study in bilingualism. Harvard University disszertáció, Cambridge, MA.
- Hatzidaki, Aspasia 1994. Lexical borrowing in immigrant varieties of Greek. In: Philippaki-Warbuton–Nicolaidis–Sifianou szerk. 1994: 365–372.
- Haugen, Einar 1953. The Norwegian language in America, I–II. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Helleland, Botolv szerk. 1991. Norsk språk i Amerika/Norwegian language in America. Novus, Oslo.
- Henzl, Vera 1975. The cultivation and maintenance of literary Czech by American speakers. Stanford University disszertáció, Stanford.
- Henzl, Vera 1982. American Czech. A comparative study of linguistic modifications in immigrant and young children speech. In: Sussex szerk. 1982: 33–46.
- Hirvonen, Pekka 1982. Aspects of a fossilized interlanguage. The English of Finnish Americans. In: Fretheim–Hellan szerk. 1982: 260–268.
- Hirvonen, Pekka 1992. Vowel and consonant length opposition in American Finnish. An example of language attrition. In: Niemi szerk. 1992: 21–38.
- Hirvonen, Pekka 1995. Phonological and morphological aspects of Finnish language attrition in the United States. In: Viereck szerk. 1995: 181–193.
- Hjelde, Arnstein 1996. The gender of English nouns used in American Norwegian. In: Ureland–Clarkson szerk. 1996: 297–312.
- Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk. 2002. Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Debrecen/Jyväskylä.
- Jakab, László – Keresztes, László – Kiss, Antal – Maticsák, Sándor szerk. 1990. *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Debrecen, 27 August – 2 September, 1990, *Linguistica*. Debrecen.
- Jönsson-Korhola, Hannele 1990. American Finnish syntax. Some observations on the use of cases in second generation speech. In: Jakab–Keresztes–Kiss–Maticsák szerk. 1990: 72–77.
- Juričić, Ž. B. – Kess, J. F. 1978. Sociolinguistic dimensions of respectful address. A comparative study of native and immigrant Croatian. In:

- Folejewski szerk. 1978: 103–116.
- Justman, Zuzana 1984. Changes in the word order and the case system of fifteen Czech speakers in the United States. Columbia University disszertáció, New York.
- Jutronic, Dunja 1971. Serbo-Croatian and American English in contact. A sociolinguistic study of the Serbo-Croatian community in Steelton, Pennsylvania. Pennsylvania State University disszertáció, State College.
- Jutronic-Tihomirović, Dunja 1985. Hrvatski jezik v SAD. Logos, Split.
- Kálmán Béla 1970. Amerikai magyarok. Magyar Nyelvőr 94: 377–385.
- Karttunen, Frances 1977. Finnish in America. A case study in monogenerational language change. In: Blount–Sanchez szerk. 1977: 173–184.
- Kastovsky, Dieter – Szwedek, Aleksander szerk. 1986. Linguistics across historical and geographical boundaries. In honor of Jacek Fisiak on the occasion of his fiftieth birthday. Volume 2 – descriptive, contrastive and applied linguistics. Mouton de Gruyter, New York.
- Kinder, John C. 1993. Coordination and subordination in second generation Australian Italian. A case study. Rivista di Linguistica 5: 31–53.
- Kiss Jenő – Szűcs László szerk. 1988. A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1984. Virág Roza jött Amerikába. Magyar Nyelv 80: 344–349.
- Kontra Miklós 1984–85. Egy – amerikai magyarok körében használt – kérdőívről. Magyar Nyelvjárások 36–37: 57–67.
- Kontra, Miklós 1985. Hungarian-American bilingualism. A bibliographic essay. Hungarian Studies 1: 257–282.
- Kontra Miklós 1986. Az amerikai-magyar kétnyelvűség kutatásának áttekintése (1906–1984). Magyar Nyelvőr 110: 237–255.
- Kontra Miklós 1988a. Az amerikai magyar nyelv néhány hangtani kérdéséről. In: Kiss–Szűcs szerk. 1988: 573–583.
- Kontra Miklós 1988b. Névtani megjegyzések a South Bend-i (Indiana, USA) magyarokról. Magyar Nyelv 84: 58–93.
- Kontra Miklós 1989. Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban? Magyar Nyelvőr 113: 204–211.
- Kontra Miklós 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kontra, Miklós 1990–1995. Changing names. Onomastic remarks on Hungarian-Americans. Journal of English linguistics 23: 114–122.
- Kontra, Miklós 1993. Communicative interference and failure. A classification with examples from Hungarian Americans. Review of Applied Linguistics 101–102: 79–88.
- Kontra, Miklós 1993. The messy phonology of Hungarians in South Bend. A contribution to the study of near-mergers. Language Variation and Change 5: 225–231.
- Kontra, Miklós – Gósy, Mária 1988. Approximation of the standard. A form of variability in bilingual speech. In: Thomas szerk. 1988: 442–455.

- Kontra, Miklós – Nehler, Gregory L. 1981. Language usage. An interview with a Hungarian American. *Hungarian Studies Review* 8: 99–117.
- Kontra, Miklós – Nehler, Gregory 1981. Ethnic designations used by Hungarian-Americans in South Bend, Indiana. *Ural-Altische Jahrbücher* 53: 105–111.
- Kouzmin, Ludmilla 1982. Grammatical interference in Australian Russian. In: Sussex szerk. 1982: 73–88.
- Kovács Magdolna 1996. Tulajdonnevek használata az ausztráliai magyar nyelvben. In: Mészáros szerk. 1996: 198–201.
- Kovács, Magdolna 1997. Language attrition in Australian Hungarian. A case study. In: Borsányi–Szőke szerk. 1997: 114–121.
- Kovács, Magdolna 2001a. Code-switching and language shift in Australian Finnish in comparison with Australian Hungarian. Åbo Akademi Förlag, Åbo.
- Kovács, Magdolna 2001b. Code-switching and case marking in Australian Finnish and Australian Hungarian. In: Seilenthal–Nurk–Palo szerk. 2001: 139–144.
- Kovács Magdolna 2001c. “A szókincs az nekem nem annyira bő”. Az ausztráliai magyarság nyelvének néhány lexikai sajátossága a nyelvfenntartás szempontjából *Néprajz és Nyelvtudomány* 41: 135–148.
- Kovács Magdolna 2002. Hatalom és nyelv: Fokozatos nyelv váltás az ausztráliai magyarok körében. In: Hoffmann–Juhász–Péntek szerk. 2002: 339–349.
- Kovács Nóra szerk. 2005. Tanulmányok a diaszpóráról. Gondolat és MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kovács, Magdolna 2005. Hungarian in Australia. In: Fenyvesi szerk. 2005: 319–350.
- Kozocs Sándor Géza – Laczkó Krisztina, szerk. 1992. Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Kučera, Karel 1990. *Česky jazyk v USA*. Univerzita Karlova, Praha.
- Laczkó Krisztina, szerk. 1995. Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Larmouth, Donald W. 1974. Differential interference in American Finnish cases. *Language*, 50: 356–366.
- Lauttamus, Timo – Hirvonen, Pekka 1995. English interference in the lexis of American Finnish. *The New Courant* 3: 55–65.
- Lauttamus, Timo 1990. Code-switching and borrowing in the English of Finnish Americans in an interview setting. *Studies in Languages* 20: 1–56.
- Lauttamus, Timo 1991. Borrowing, code-switching, and shift in language contact. Evidence from Finnish-English bilingualism. In: Ojanen–Palander szerk. 1991: 32–53.
- Lehtinen, Meri 1966. An analysis of a Finnish-English bilingual corpus. Indiana University disszertáció, Bloomington.
- Levine, Glenn 1995. Elderly second-generation speakers of Yiddish. Toward a model of L1 loss, incomplete acquisition, competence and control. Előadás: Symposium on Language Loss and Public Policy, University of New

- Mexico, Albuquerque, 1995. június 30 – július 2.
- Lewis, Brian A. 1973. Swiss German in Wisconsin. The impact of English. *American Speech* 48: 211–228.
- Linn, Michael 2006. Language change in the English of three generations of American Finns on the Iron Range of Minnesota. In: Watson–Hirvonen szerk. 2006: 27–38.
- Lontos, Sotiris 1926. American Greek. *American Speech* 1: 307–310.
- Lyra, Franciszek 1962. English and Polish in contact. Indiana University disszertáció, Bloomington.
- Martin, Maisa 1990. On the morphological distribution of English loan verbs in American Finnish. In: Jakab–Keresztes–Kiss–Maticsák szerk. 1990: 68–71.
- Martin, Maisa 1994. American Finnish – a degenerate or creative language? Interpretation of linguistic changes as reflections of social attitudes. *Finnish Americana*, 10: 18–24.
- Mészáros Edit szerk. 1996. Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. JATE, Szeged.
- Meyerstein, Goldie Piroch 1959. Selected problems of bilingualism among immigrant Slovaks. University of Michigan disszertáció, Ann Arbor.
- Mills, Margaret, szerk. 1990. Topics in colloquial Russian. Peter Lang, New York.
- Moen, Per 1988. The English pronunciation of Norwegian-Americans in four Midwestern states. *American Studies in Scandinavia* 20: 105–121.
- Moen, Per 1991. The influence of a Norwegian substratum on the pronunciation of Norwegian-Americans in Upper Midwest. In: Helleland szerk. 1991: 97–115.
- Molnár Tímea és Huber Máté 2013. Hungarian in Canada: A macro-sociolinguistic analysis. In: Muhr–Negre–Juncal–Zimmermann–Prieto–Hernández szerk. 2013: 303–318.
- Muhr, Rudolf – Carla Amorós Negre – Carmen Fernández Juncal – Klaus Zimmermann – Emilio Prieto – Natividad Hernández szerk. 2013. Exploring linguistic standards in non-dominant varieties of pluricentric languages. Peter Lang, Wien.
- Muikku-Werner, P. – Julkunen, J. szerk. 1995. Kielten välistet kontaktit. AFinLAn vuosikirja 1995. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistysten (AFinLA) julkaisuja no. 53. AFinLA, Jyväskylä.
- Niemi, Jussi szerk. 1992. *Studia Linguistica Careliana*. A festschrift for Kalevi Wiik on the occasion of his 60th birthday. University of Joensuu, Joensuu.
- Ojanen, Muusa – Palander, Marjatta szerk. 1991. Language contacts east and west. Joensuun yliopiston monistuskeskus, Joensuu.
- Papademetre, Leo 1994. Discourse marking in Australian Greek. Code interaction and communicative resourcing. In: Philippaki-Warbuton–Nicolaidis–Sifianou szerk. 1994: 349–356.
- Philippaki-Warbuton, Irene – Nicolaidis, Katerina – Sifianou, Maria szerk. 1993. Themes in Greek linguistics. Papers from the first international

- conference on Greek linguistics, Reading, September 1993. Benjamins, Amsterdam.
- Polinsky, Maria 1997. American Russian: Language loss meets language acquisition. In: Browe–Dornsich–Kondrashova–Zec szerk. 1997: 370–406.
- Preston, Dennis R – Turner, Michael 1984. The Polish of Western New York. Case. *Melbourne Slavonic Studies* 18: 135–154.
- Preston, Dennis R. 1986. The case of American Polish. In: Kastovsky–Szwedek szerk. 1986: 1015–1023.
- Rabeno, Angela – Repetti, Lori 1997. Gender assignment of English loan words in American varieties of Italian. *American Speech* 72: 373–380.
- Rakusan, Jaromira 1985. The function of English loanwords in Canadian Czech. *Canadian Slavonic Papers* 27: 178–187.
- Rakusan, Jaromira 1988. Sociosemantics of ethnic lexicon. Evidence from American Czech. *American Speech* 63: 99–111.
- Reményi József 1934. Rokontalan magyarok Amerikában. *Magyar Szemle*, 20: 187–191.
- Reményi József 1937. Az amerikai magyar nyelv. *Nyugat* 30: 184–188.
- Romaine, Suzanne szerk. 1991. *Language in Australia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rouchdy, Aleya szerk. 1992. *The Arabic language in America*. Detroit: Wayne State University Press.
- Rouchdy, Aleya 1992. Borrowing in Arab-American speech. In: Rouchdy szerk. 1992: 35–49.
- Rubinyi Mózes 1921. Amerikai magyarság. *Magyar Nyelvőr*, 50: 11–13.
- Sahlman-Karlsson, Siiri 1976. *Specimens of American Finnish. A field study of linguistic behavior*. University of Umeå disszertáció, Umeå.
- Salmons, Joe 1988. The question of a German-American vocabulary. In: Antonsen–Hock szerk. 1988: 102–111.
- Salmons, Joe 1990. Bilingual discourse marking. Code switching, borrowing, and convergence in some German-American dialects. *Linguistics* 28: 453–480.
- Salmons, Joe 1991. Register evolution in an immigrant language. The case of some Indiana German dialects. *Word* 42: 31–57.
- Sándor Klára szerk. 1998. *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGyTF Kiadó, Szeged.
- Schwegler, Armin – Bernard Tranel – Uribe-Etxebarria, Uribe szerk. 1998. *Romance linguistics. Theoretical perspectives*. Benjamins, Amsterdam.
- Seaman, David P. 1972. *Modern Greek and American English in contact*. Mouton, The Hague.
- Seilenthal, Tõnu – Nurk, Anu – Palo, Triinu szerk. 2001. *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, 7.–13.8.2000 Tartu. Pars V. Eesti Fennougristide Komitee, Tartu*.
- Silva-Corvalán, Carmen 1994a. *Language contact and change. Spanish in Los Angeles*. Clarendon, Oxford.

- Silva-Corvalán, Carmen 1994b. The gradual loss of mood distinctions in Los Angeles Spanish. *Language Variation and Change* 6: 255–272.
- Silva-Corvalán, Carmen 1998. On borrowing as a mechanism of syntactic change. In: Schwegler–Tranel–Uribe-Etxebarria szerk. 1998: 225–246.
- Silva-Corvalán, Carmen 2004. Spanish in the Southwest. In: Finegan–Rickford szerk. 2004: 205–229.
- Smits, Caroline 1996. Disintegration of inflection. The case of Iowa Dutch. North Holland Graphics, The Hague.
- Smits, Caroline 2000. On the efficacy of ‘surface regularity’ in disintegrating languages: The shape of verb forms in Iowa Dutch. In: Fenyvesi–Sándor szerk. 2000: 164–176.
- Søndergaard, Bent 1997. Syntactic interference in Australian Danish. In: Wölck–de Houwer szerk. 1997: 349–355.
- Spissák Ferenc 1906. Az amerikai magyarság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 2: 259–263.
- Stern, Stephen – Cicala, John Allan szerk. 1991. Creative ethnicity. Symbols and strategies of contemporary ethnic life. Utah State University Press, Logan.
- Stoffel, G. M. 1983. Forms of address amongst German-English bilinguals in New Zealand. *General Linguistics* 23: 79–93.
- Surdučki, Milan 1978. Srphrvatski i engleski u kontaktu: Rečnik i morfoložska analiza engleskih pozajmljenica u standardnom srphrvatskom jeziku srba i hrvata iseljenika u kanadi. Matice Srpska, Novi Sad.
- Sussex, Roland szerk. 1982. The Slavic languages in emigré communities. Linguistic Research Inc., Edmonton.
- Sussex, Roland 1982. The phonetic interference of Australian English in Australian Polish. In: Sussex szerk. 1982: 141–153.
- Tamis, Anastosis 1991. Modern Greek in Australia. In: Romaine szerk. 1991: 249–263.
- Thomas, Alan R. szerk. 1988. Methods in dialectology. Multilingual Matters Ltd., Philadelphia.
- Ureland, P. Sture – Clarkson, Iain szerk. 1996. Language contact across the North Atlantic. Niemeyer, Tübingen.
- van Marle, Jaap – Smits, Caroline 1989. Morphological erosion in American Dutch. In: Boretzky szerk. 1989: 37–65.
- van Marle, Jaap – Smits, Caroline 1993. The inflectional systems of Overseas Dutch. In: Aertsen–Jeffers szerk. 1993: 313–328.
- van Marle, Jaap – Smits, Caroline 1995. On the impact of language contact on inflectional systems. The reduction of verb inflection in American Dutch and American Frisian. In: Fisiak szerk. 1995: 179–206.
- Vázsonyi Endre 1995. Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Viereck, Wolfgang szerk. 1995. ZDL-Beihefte 77. Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses Bamberg 1990. Franz Steiner, Stuttgart.

- Virtaranta, Pertti 1992. *Americansuomen sanakirja. A dictionary of American Finnish.* Institute of Migration, Turku.
- Watson, Gregory John 1995. A corpus of Finnish-Australian English. A preliminary report. In: Muikku-Werner–Julkunen szerk. 1995: 227–246.
- Watson, Gregory John 1996. The Finnish-Australian English corpus. *ICAME Journal* 20: 41–70.
- Watson, Greg 1999. Sveitsi's ja Tenoris. Code-switching and borrowing in the English of first generation, non-fluent bilingual Finnish-Australians. *SKY Journal of Linguistics* 12: 195–217.
- Watson, Greg – Hirvonen, Pekka szerk. 2006. *Finno-Ugric language contacts.* Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Wölck, Wolfgang – de Houwer, Annick szerk. 1997. *Recent studies in contact linguistics.* Dümmler, Bonn.
- Zsoldos Benő 1938. Az amerikai magyarok nyelve. *Magyarosan* 7: 135–136.

Fenyvesi Anna
Szegedi Tudományegyetem
Angol-Amerikai Intézet
fenyvesi@lit.u-szeged.hu

A skandináv nyelvkontaktus szerepe az angol perfektív segédigék használatában

Vadász Gábor és Eitler Tamás

1. Bevezetés¹

Jelen tanulmány két célt tűzött ki maga elé. Egyrészt megkísérli kimutatni a mutatív igetípus használatában jelentkező nyelvjárási különbségeket a középangolban. Ezzel megpróbálja alátámasztani azt a hipotézist, mely szerint a skandináv kontaktus hatására alakulhatott ideiglenesen skandináv jellegűként a perfektív segédigék használata. Másrészt pedig a tanulmány célja a valós idejű változások időbeni lefolyásának kimutatása a *have* és *be* használatában az ideáltipikusnak tartott S-görbéhez képest.

2. A probléma

A befejezettség kifejezése az óangolban háromféleképpen történhetett:

1. egyszerű múlt idejű igelakok használata perfektív jelentésű határozószókkal kombinálva: pl. *fullice* ('teljesen'), *gefyrn* ('távolban, eltávolodva'), *æf* ('korábban') Hogg (1994: 190);
2. szintetikus alakok használata (Fischer és van der Wurff (2006)): az óangol *ge-* a múlt idejű befejezett melléknévi igenevek prefixuma (Lass 1994);
3. analitikus alakok használata: *have* vagy *be* segédige + befejezett melléknévi igenév együttes használata (Fischer és van der Wurff 2006).

Az óangolban a *habban*: (1) tipikusan tárgyias igékkel, (2) marginálisan tárgyatlan igékkel is volt használatos, míg ezzel szemben a *beon* ~ *bion* vagy *wesan* tárgyatlan igékkel, segédigékkel; hely- vagy állapotváltozást kifejező ún. mutatív igékkel: pl. *faran* 'to go', *cuman* 'to come', *wexan* 'to grow' (Hogg

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 137–153.

¹ Jelen tanulmány Vadász (2009) adatainak felhasználásával, a dolgozat részleges átdolgozásával, egyes módszertani és elméleti aspektusainak jelentős továbbgondolásával készült. Hasznos megjegyzéseikért, javaslataikért köszönet illeti két anonim bírálónkat.

1994, Fischer és van der Wurff 2006: 141). A modern angol felé fokozatosan a *have* segédige térnyerését láthatjuk (Fischer és van der Wurff 2006: 141).

(1) it was no nede / I **had** neuertheles **comen** to court (*The History of Reynard the Fox*, 13)

’bár nem volt szükség rá, mégis eljöttem a királyi udvarba’

(2) he **is** not **ronne** away fro his maister (*The History of Reynard the Fox*, 13)

’nem szökött el a mesterétől’

A BE használata a modern angolban a következőképp alakult: míg 1500 körül a *come*, *become*, *arrive*, *enter*, *run*, *grow* igékkel is használatos volt, addig használatának köre Rydén & Brorström (1987: 200) szerint 1800 környékén már jelentősen beszűkült. Ezt jelzi, hogy a *have* és *be* nagyjából megegyező mértékben állt ezen igékkel, egészen addig, míg legvégül 2000 környékén a BE egyedül a *go* igével állhat együtt, ám csak egyetlen, már megkövesedett szerkezetben: *is gone* (McWhorter 2002).

Lass (1999) az alábbi módon sorra veszi a segédigehasználatot befolyásoló tényezőket. A *have* segédigét akkor találjuk, amikor a cselekvésen van a hangsúly (3). Amikor azonban az állapotot vagy az eredményt fontos hangsúlyozni, a *be* igét találjuk (4):

(3) Some **have fallen** from being Princes of this land (*Annals of the first four years of the reign of Queen Elisabeth*, p. 10); (idézi Lass 1999)

’néhányan az országunk hercegei közül elbuktak’

(4) who **were** no sooner **gone**, that the Arabs sent their Fleet to do this Mischief here... (*A New Account of East India and Persia*, vol. I, p. 193); (idézi Lass 1999)

’nem sokkal azután távoztak, hogy az arabok ideküldték volna a flottájukat kárt okozni’

Az előljárószó nélkül kifejezett határozó mutatív igével és *have* segédigével jár együtt (5):

(5) There were 3 clothiers at one tyme, thus namid, Style, Kent and Chapman, by whom the toun [town] of Bath then flourishid. Syns [since] the death of them it **hath** somewhat **decayed**. (*The Itinerary of John Leland*, vol. I, p. 143); (idézi Lass 1999)

’három rőfösmester dolgozott egyszerre abban az időben, Style, Kent és Chapman, akik által Bath városának gazdasága virágzott, haláluk óta azonban valamelyest romlott’

A hipotetikus kontextusokban szintén a *have* használatos; így például a feltételes mondatokban, amikor nem az állapotra vagy az eredményre esik a hangsúly (6):

- (6) The Portugals [...], were put to such stress, that **had** not their Armado **come** to their relief, they must have desisted their Enterprize (*A New Account of East India and Persia, vol. I, p. 193*); (idézi Lass 1999)
 'a portugálokat olyan erősen szorongatták, hogy ha az armadájuk nem jött volna a segítségükre, lemondtak volna a vállalkozásukról'

A *have* használatának jelentős bővülése ellenére a *be* present perfecttel tovább maradt használatban, mint a pluperfecttel (past perfecttel). Ez valószínűleg azért történhetett, mert a *be* szemantikailag a jelen idejű állapothoz erősebben kapcsolódhatott. Így míg a *have* használatos a jelenre való utalás nélküli cselekvéseknél (7), addig a jelenre utaló állapot miatt a *be* segédigét találjuk (8):

- (7) And there came one that **had escaped**
 (*The Old Testament (Authorised version), chap. XIV, Genesis 1*)
 'és volt olyan valaki is, aki el tudott menekülni'; (idézi Lass 1999)
 (8) for there **is** wrath **gone** out from the LORD; the plague **is begun**.
 (*The Old Testament (Authorised version), chap. XVI, Numbers 40*);
 (idézi Lass 1999)
 'mivel a romlás is az Úrtól származik, a pestis elindult'

McWhorter (2002) szerint a legtöbb más germán és az összes újlatin nyelvben a BE-szerkezet használata növekedett, miközben az angol nyelvben a BE-szerkezet használata csökkent az idők folyamán. A HAVE-szerkezet térnyerésének egyik lehetséges okaként a BE funkcionális terheltsége említhető, mely a szenvedő szerkezetek megjelenésével kikényszeríthette a funkcionális munkamegosztást. Erre a lehetséges forgatókönyvre hozható példaként a svédből a BE angolhoz hasonló szűkült használatának és a BE-szenvedő szerkezetnek az együttes jelenléte. Azonban az izlandiban nincs meg ez a konfiguráció.

Az ún. „skandináv nyelvi kontaktus hipotézis” (McWhorter 2002) szerint a BE-szerkezet az óészakiban kizárólag rezultatív (állapotváltozást kifejező) igékkel és passzív szemléletben volt használatos (Heusler 1950: 136) – a nyelvkontaktus során ez egyfajta használatsszűkítő triggernek tekinthető. Az angollal több évszázadon át tartó nyelvi kontaktusba lépő skandináv nyelvekben (dán és norvég) a BE a perfektív nyelvi kontextusban eleve rendkívül szűk körű használata eliminációt eredményezhetett az angolban. Lightfoot (1999) elmélete szerint „katasztrofális”, azonnali eliminációnak kellett történnie, ugyanakkor McWhorter azt feltételezi – ám kellően robusztus adatokkal eddig nem támasztotta alá –, hogy fokozatos gyengülés (McWhorter 2002: 263) történt. A jelen kutatás egyik céljaként épp ezért azt tűztük ki, hogy megnézzük, hirtelen, katasztrofálisan vagy pedig fokozatosan történt-e meg a trigger következtében a használatsszűkülés.

3. Módszertan

A kutatási célok tehát a következők voltak:

- i. a mutatív ige típus használatában jelentkező nyelvjárási különbségek kimutatása a középangolban – a skandináv kontaktus hipotézisének alátámasztásához;
- ii. valós idejű változások kimutatása a *have* és *be* használatában, az ideáltípusos S-görbe vonalához való illeszthetőség vizsgálata a fokozatos változás kimutatására.

A kutatás a Helsinki Corpus (rövidítve HC, Kytö et al. 1996) kései óangol, középangol és korai újangol alkorpuszában szereplő szövegekben vizsgálta a perfektív aspektusban használt segédigék és a velük együttálló igék nyelvjárásonkénti és időbeni megoszlását. Az 1. függelékben található a HC különféle alperiódusainak, az abban található szövegek hosszúságának felsorolása. A 2. függelékben pedig az egyes alperiódusokból a kutatás körébe bevont releváns, pl. nyelvjárási megoszláshoz vizsgálandó szövegek felsorolása szöveghosszúsággal, stb. látható.

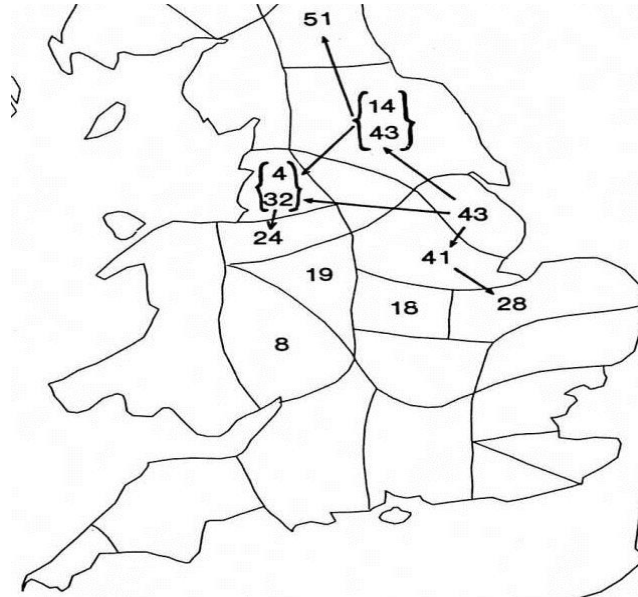
A vizsgált nyelvi adatok között a következő három ige típusot vettük figyelembe: (1) tárgyias igék (explicit vagy nem explicit közvetlen tárgy: kizárólag *have* segédigével az adatokban), (2) nem-mutatív tárgyatlan igék (nincs közvetlen tárgy; változás vagy hely sosem jelölt: általában *have* segédigével) és (3) mutatív tárgyatlan igék (változás vagy hely kifejezésére: *have* és *be* egyaránt lehet).

Az elektronikus korpuszban a kereséseknél a következő szóalakok előfordulását vizsgáltuk:

- óangol 4: *habban: ha-, he-, hæ-, næ;*
- óangol 4: *beon ~ bion, wesian : wa-, we-, wæ-, wur-/wor-, be-/bi-, ær-, sind-, synd-, is, ys;*
- középangol: *was, were, is/ys, am/ham, ar-, be-, ha-, hæ-;*
- korai újangol: *was, were, is, be, (h)am, are.*

Fontosnak tartottuk nagyobb korpuszon azt is megnézni a későbbiekben, hogy az ún. Norsification Package (a.m. Norszifikációs Csomag – Thomason és Kaufman 1988: 283–284; rövidítve: NP), amely skandináv eredetű fonológiai és morfológiai elemek és folyamatok összessége, összesen 57 elemmel, hogyan használható fel a skandináv hatás mértékének értékeléséhez. Azt feltételezzük, hogy a teljes NP-ből az adott nyelvjárásban vagy adott szövegen belül megtalálható elemek száma a skandináv hatás mértékét mutatja. Az így generált hipotézis a későbbi vizsgálathoz a következőképp szól:

- (10) Minél magasabb az NP elemeinek száma (=minél nagyobb a skandináv hatás), annál nagyobb a perfektív HAVE szerkezetek használata mutatív intranszitiv igékkel.

1. ábra: Az NP skandináv jegyei és terjedési útvonalai (Thomason és Kaufman 1988: 339)

A feltételezés teszteléséhez majd egyszerű lineáris korrelációs elemzést készítünk, ami egyfelől a skandináv hatás mértéke (= elemszám az NP-ben) mint független folyamatos változót használja, másfelől a HAVE szerkezet mutatív intranszitiv igékkel való használatának mértékét mint függő folyamatos változót alkalmazza.

4. Eredmények

A kései óangol korból csak olyan területekről rendelkezünk a Helsinki Corpusba is felvett folyamatos szöveggel, amelyek nem kerültek skandináv fennhatóság alá, illetve ahol semmilyen skandináv betelepülés nem történt – így a nyelvkontaktus hatását a hasonlítási alap hiánya miatt nem vizsgálhatjuk. Ugyanakkor a rendelkezésre álló adatokból mégis levonhatunk néhány tentatív következtetést, illetve megfigyeléseket tehetünk a BE és a HAVE használati frekvenciájára vonatkozóan, és ezt majd később kiindulási pontként használhatjuk. Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a legnagyobb presztízsű nyugati szász nyelvjárásban a mutatív igékkel járó BE aránya igen magas, 80%, ám nem ismeretlen a HAVE hasonló kontextusban való használata sem – tehát már ekkor

is ingadozásról beszélhetünk. Ezt a tényt azért fontos rögzíteni, mert számos nyelvtörténeti példa mutatja, hogy a skandináv hatás az angolban nem feltétlenül csak új elemek és szerkezetek átvételével érvényesült, hanem már meglévő endogén folyamatok felerősítésén keresztül is (pl. Eitler 2012).

Szöveg	Nyelvjárás	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
Saxon Chronicles	West Saxon	2	4	6
Dialogues (Gregory the Great)	West Saxon	0	4	4
Összesen		2	8	10

1. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megoszlása a Helsinki Corpus óangol 4. alkorszakában

Néhány példa a mutatív igékkel járó perfektív segédigéknél tapasztalható ingadozásra:

(9) *hi swa feor **gegan hæfdon** (Saxon Chronicles, p. 141)*
'olyan messzire mentek'

(10) *ælc mann þe feor **wære** forð **gewende** (Saxon Chronicles, p. 147)*
'mikor mindenki olyan messzire ment'

A korai közéangol (a helsinki Corpusban közéangol 1. korszak) során azt láthatjuk, hogy mind a skandináv hatásnak kitett (Danelaw), mind pedig a skandináv hatást nem mutató területeken egyaránt BE segédige áll a mutatív igék mellett.

Szöveg	Nyelvjárás	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
The Ormulum	East Midland	0	10	10
History of the Holy Rood-Tree	Southern	0	7	7
Katherine	West Midland	0	2	2
Összesen		0	19	19

2. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megoszlása a Helsinki Corpus középanyol 1-es alkorszakában

(11) Ða ða þreo Ʒear *ifyllede wæron* (*History of the Holy Rood-Tree*, p. 34)
 'három év múltával'

A korai középanyol 2. korszakában hasonló kizárólagosságról beszélhetünk: mind a skandináv hatásnak kitett (Danelaw), mind pedig a skandináv hatást nem mutató területeken egyaránt BE segédige áll a mutatív igék mellett.

Szöveg	Nyelvjárás	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
Historical Poems	West Midland	0	1	1
The Metrical Chronicle	Southern	0	3	3
The Earliest Complete English Prose Psalter	East Midland	0	2	2
Összesen		0	6	6

3. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megoszlása a Helsinki Corpus középanyol 2. alkorszakában

(12) Þe sonne ys *risen* (*Prose Psalter*, p. 126)
 the sun is risen
 'a nap felkelt'

(13) Þo hii *were* alle *icome* (*The Metrical Chronicle*, p. 746)
 'mindenki eljött hozzá'

Az érett középfangol (Helsinki Corpusban középfangol 3. szakasza) korszakában azonban érdekes dichotómiára lehetünk figyelmesek. Míg a skandináv nyelvkontaktusnak kitett nyelvjárásokban a BE mellett a HAVE is segédigeként használatos (60%, illetve 40%), addig a skandináv hatás által nem érintett nyelvjárásokban a BE kizárólagos használatát találjuk. Az elvégzett ká-négyzet próba alapján a különbség a két terület nyelvi jellege között statisztikailag szignifikánsan erős ($p < 0.05$, ám a minta elemszáma nagyon csekély).

Szöveg	Nyelvjárás	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
English Wycliffite Sermons	East Midland	2	7	9
The Old Testament	East Midland	5	5	10
The Brut Chronicle	West Midland	0	11	11
Polychronicon	Southern	0	4	4
Handling Synne	Southern	0	7	7
Összesen		7	34	41

4. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megszólása a Helsinki Corpus középfangol 3-as alkorszakában

Néhány példa ebből a korból:

(14) þat Crist **hadde comen** wiþ Ioseph
(*English Wycliffite Sermons, vol. I, p. 355*)
'hogy Krisztus Józseffel jött'

(15) þei **weren wente** fro Crist (*English Wycliffite Sermons, vol. I, p. 337*)
'elhagyták Krisztust'

A kései középfangol szakaszban (Helsinki Korpuszban a középfangol 4. szakasza) azt találjuk, hogy a skandináv nyelvi kontaktus által érintett nyelvjárásokban számottevően nagyobb a HAVE használatának mértéke, mint a Danelaw-n kívüli területeken. A különbség itt is statisztikailag szignifikáns (ká-négyzet próba alapján erős a hatás, $p < 0,05$, de a minta elemszáma csekély).

Szöveg	Nyelvjárás	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
Middle English Sermons	Southern	0	3	3
Morte D'Arthur	West Midland	1	4	5
Cely Letters	East Midland	1	2	3
The History of Reynard the Fox	East Midland	12	7	19
Összesen		14	16	30

5. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megoszlása a Helsinki Corpus középanyol 4-es alkorszakában

Következzék néhány példa ebből a korból:

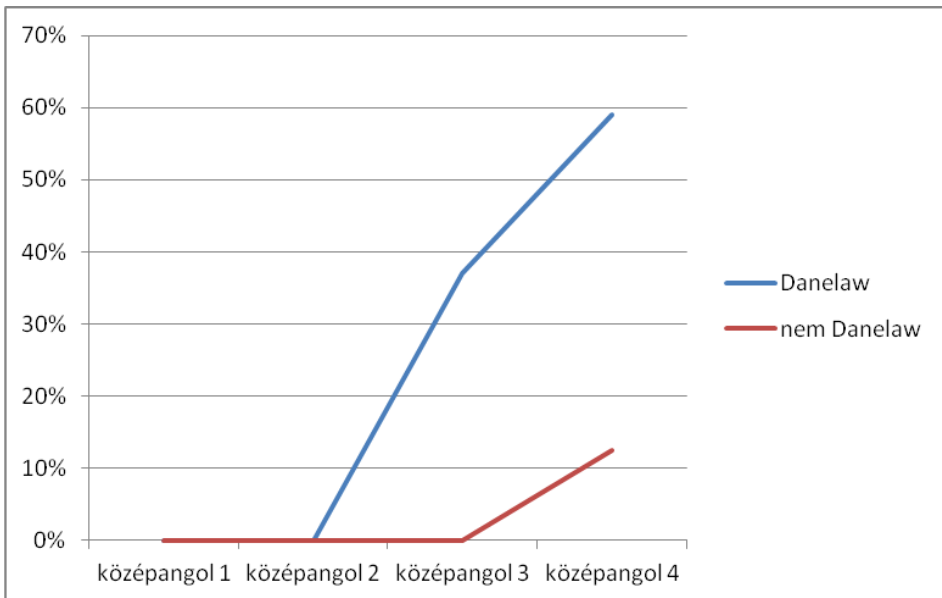
(16) I **haue goon** to scole (*The History of Reynard the Fox*, p. 59)
'iskolába mentem'

(17) thay **had cwm** a myle a fote that mornyng...
(*Cely Letters*, letter 165, p. 152)
'egy mérföldet jöttek gyalog azon a reggelen'

(18) þan þe frenshippe **is gone** (*Middle English Sermons*, p. 16)
'akkor a barátság elmúlt'

(19) I **am com** frome the courte of kynge Arthure (*Morte D'Arthur*, p. 51)
'Artúr király udvarából jöttem'

A középanyol fejlemények bemutatását követően most már meg tudjuk válaszolni azt a kérdést, hogy a skandináv hatásnak milyen szerepe van a HAVE segédige használatában a vizsgált nyelvi kontextusban. A 2. ábrán jól láthatjuk, hogy a mintegy 400 évet átfogó középanyol korszakon belül a skandináv hatás alatt álló egykori Danelaw területén használt nyelvjárásokban a vizsgált nyelvi kontextusban HAVE ige rendkívül erőteljes mértékben szorítja ki a BE igét. Ezzel szemben a skandináv hatás által nem érintett déli nyelvjárássterületeken a HAVE használatában csak az utolsó alkorszakban, meglehetősen késéssel történik egy kevésbé robusztus növekedés. Megállapítható tehát, hogy mivel a HAVE előretörése először az északi, korábban skandináv hatás alatt állt területeken történik meg, valószínűnek tűnik a skandináv nyelvi kontaktus változást közvetlenül indukáló szerepe.

2. ábra: A perfektív HAVE segédige használati aránya (%) mutatív igékkel a BE segédigéhez képest a Danelaw-ban és a Danelaw-n kívüli nyelvjárási területeken (N= 95)

A korai újangol első szakaszában a nyelvjárási különbségek egyre kevésbé jelentősek, így magában a Helsinki Corpusban sem található ettől a korszaktól kezdve nyelvjárási csoportosítás. Így itt csak a fokozatos változás előrehaladását lehet vizsgálni.

Szöveg	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
The New Chronicles of England	0	3	3
The Itinerary of John Leland	1	1	2
The Autobiography of Thomas Mowntayne	2	7	9
The Old Testament (Tyndale)	6	8	14
Összesen	9	19	28

6. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megoszlása a Helsinki Corpus korai újangol 1-es alkorszakában

Következzék egy példa ebből a korszakból. Láthatjuk, hogy az állapotváltozást, illetve mozgást kifejező *departyd* mellett a segédige még mindig a BE.

(20) as soon as they **were departyd**
 (*The New Chronicles of England, p. 169R.C1*)
 'amint elváltak'

A korai újangol második alperiódusában a mutatív HAVE használatának mértéke nem mutat értékelhető növekedést, ahogy a táblázatban is megfigyelhetjük.

Szöveg	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
The Chronicles of England	1	7	8
Annals of the First Four Years of the Reign of Queen Elisabeth	1	2	3
The Old Testament	6	7	13
Összesen	8	16	24

7. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megoszlása a Helsinki Corpus korai újangol 2-es alkorszakában

Következzék néhány példa ebből a korból. Itt jól látható, hogy a *fallen* és a *becomen* igék mind mutatívek, állapotváltozást fejeznek ki, ám míg a *fallen* mellett a fokozatosan előretörő HAVE áll, addig a *become* mellett a fokozatosan kiszorulóban lévő BE-t találhatjuk még mindig.

(21) Some **have fallen** from being Princes of this land
 (*Annals of the first four years of the reign of Queen Elisabeth, p. 10*)
 'néhányan az országunk hercegei közül elbuktak'

(22) the man **is become** as one of us (*The Old Testament, chap. III, Genesis 1*)
 'az a férfi csatlakozott hozzánk'

A korábbi időszakban tapasztalható stagnálás után a korai újangol utolsó fázisában azonban a HAVE használata a mutatív igékkel jelentős mértékben megugrik, 33%-ról 56%-ra, ami statisztikailag is szignifikáns növekedés (8. táblázat).

Szöveg	Mutatív ige + HAVE	Mutatív ige + BE	Összesen
Burnet, Hlstory of My Own Time	5	1	6
Milton, The History of Britain	2	0	2
Fryer, A New Account of East India and Persia	3	0	4
Pepys, The Diary of Samuel Pepys	0	6	6
Összesen	10	8	18

8. táblázat: Mutatív igékkel együtt használt perfektív funkciójú HAVE és BE megszólása a Helsinki Corpus korai újangol 3-as alkorszakában

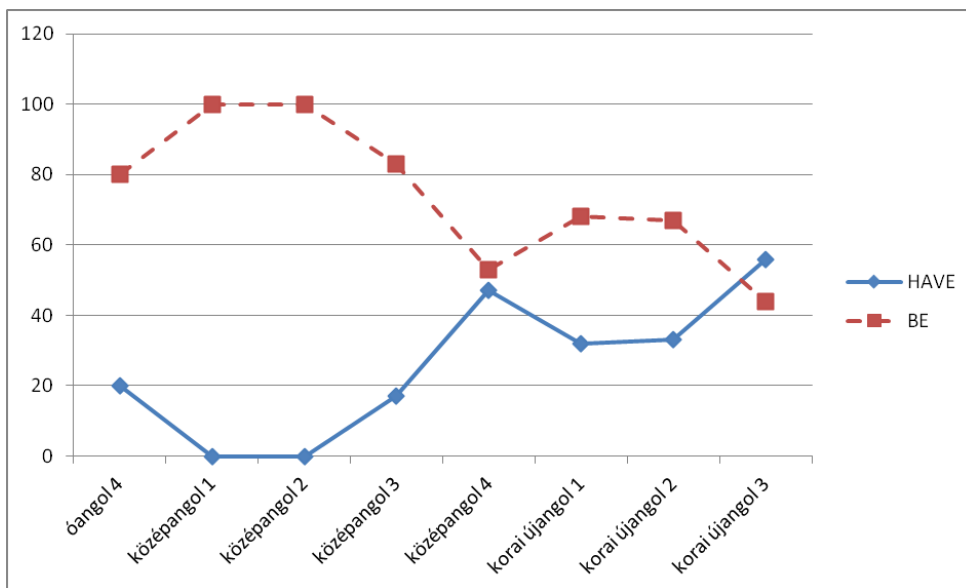
Következzék néhány példa ebből a korból is. Itt a *come* ige feltételes mellékmondatban áll, és ekkor a korábbiakhoz hasonlóan a HAVE ige használatos, függetlenül attól, hogy a *come* egyúttal mutatív ige is. A versengést, illetve ingadozást mutató, itt vizsgált nyelvi kontextusban a *gone* ige a BE-vel képez összetett perfekt igeidőt.

(23) *had* not their Armado *come* to their relief
(*A New Account of East India and Persia, I, 193*)
'ha az armadájuk nem sietett volna segítségükre'

(24) and the Duke of Albemarle *is gone* with some forces
(*The Diary of Samuel Pepys, VII, 416*)
'és Albermarle hercege elindult seregével'

Végül az óangol, középagol és korai újangol korszakok adatait összegezve és idősorba állítva a második kutatási célkitűzést is sikerült teljesíteni. A nyelvi változások időbeni lefolyásának ideáltipikus S-görbe alakú előrehaladási alakzata részlegesen illeszthetőnek tűnik a megközelítően 800 évet átfogó idősorhoz. A kezdeti ingadozást (óangol 4. alkorszak, középagol 1. és 2. alkorszak) követően az exponenciálisan gyorsuló növekedés fázisa (középagol 3. és 4. alkorszak) jól kirajzolódik. Azonban pontosan a szigmoid logisztikus függvény inflexiós pontját jelentő, az 50%-os használati gyakoriságot mutató negyedik középagol alkorszak után nem a várt exponenciálisan csökkenő emelkedési szakasz rajzolódik ki. Helyette először egy kisebb visszaesés (korai újangol 1. alkorszak) történik, majd stagnálás (korai újangol 2. alkorszak), végül ismételt közepesen erős, a 60%-os használati arányt közelítő lendületnyerés (korai újangol 3. alkorszak) látszik. Ebből az utolsó momentumból ítélve – bár a későbbi időszakot nem vizsgáltuk – csak feltételezni tudjuk, hogy a korai

újangol korszaka után a szigmoid alakzat exponenciálisan gyengülő terjedési ütemet mutató fázisa következik. Ennek vizsgálata azonban valóban túlmutat jelen tanulmány keretein.

3. ábra: a HAVE és BE segédigék használata mutatív igékkel

5. Összegzés

Az elektronikus Helsinki Corpus több alkorpuszán elvégzett longitudinális kvantitatív vizsgálatunk azt állapította meg, hogy mivel a korábbi ún. Danelaw nyelvjárási területein a nem mutatív kontextusokban a HAVE segédigének statisztikailag szignifikáns mértékben nagyobb használati frekvenciája volt kimutatható, skandináv kontaktus hatása valószínűsíthető. Ezen kívül az is bebizonyosodott, hogy a skandináv eredetű trigger érvényesülése fokozatosan történt, nem katasztrófaszerűen, hanem szigmoid alakot követve.

Források

Kytö (1996) alapján

Óangol

DIALOGUES

Hecht, Hans (szerk.) (1900) *Bischofs Waerferth von Worchester Uebersetzung der Dialoge Gregors der Grossen. Bibliothek der Angelsaechsischen Prosa, V. Leipzig: Georg H. Wigand's Verlag.*

SAXON CHRONICLES

Plummer, Charles (szerk.) (1965) *Two of the Saxon Chronicles Parallel. Vol. I. Oxford: Clarendon.*

Középagol

CELY LETTERS

Hanham, Alison (szerk.) (1975) *The Cely Letters. EETS O.S. 273. London: [publisher unknown].*

ENGLISH WYCLIFFITE SERMONS

Hudson, Anne (szerk.) (1983) *English Wycliffe Sermons. Vol. I. Oxford: Clarendon.*

HANDLYNG SYNNE

Furnivall, Frederick J. (szerk.) (1901) *Robert of Brunne's "Handlyng Synne". Part I. EETS O. S. 119. London: [publisher unknown].*

HISTORICAL POEMS

Robbins, Russell H. (szerk.) (1959) *Historical Poems of the XIVth and XVth Centuries. New York: Columbia University Press. 73*

HISTORY OF THE HOLY ROOD-TREE

Napier, Arthur S. (szerk.) (1894) *History of the Holy Rood-Tree. EETS O.S. 103. London: [publisher unknown].*

KATHERINE

D'Ardenne, S.R.T.O. (szerk.) (1977) *The Katherine Group edited from ms. Bodley 34. Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège fasc. 215. Paris: Société d'Édition Les Belles Lettres.*

MIDDLE ENGLISH SERMONS

Ross, Woodburn. O. (szerk.). (1940). (for 1938). *Middle English sermons edited, from British Museum ms. Royal 18 B. xxiii. EETS O.S. 209. London: Oxford University Press.*

MORTE D'ARTHUR

Vinaver, Eugène (szerk.) (1954) *The works of Thomas Malory. London: Oxford University Press.*

POLYCHRONICON

Lumby, Joseph. R. (szerk.) (1876, 1882) *Polychronicon Ranulphi Higden, monachi cestrensis, Vols. VI, VIII, English translations of John Trevisa and of*

an unknown writer of the fifteenth century. Rolls Series 41. London: [publisher unknown].

THE BRUT OR THE CHRONICLES OF ENGLAND

Brie, Friedrich W.D. (szerk.) (1906) *The Brut or the Chronicles of England. Part I. EETS O.S. 131. London: K. Paul, Trench, Trübner & Co.*

THE EARLIEST COMPLETE ENGLISH PROSE PSALTER

Buelbring, Karl D. (szerk.) (1891) *The Earliest Complete English Prose Psalter. EETS O.S. 97. London: K. Paul, Trench, Truebner & Co.*

THE HISTORY OF REYNARD THE FOX

Blake, N. F. (szerk.) (1970) *The History of Reynard the fox. Translated from the Dutch original by William Caxton. EETS O.S. 263. London: Oxford University Press. 74*

THE METRICAL CHRONICLE OF ROBERT OF GLOUCESTER

Wright, William A. (szerk.) (1887) *The Metrical Chronicle of Robert of Gloucester. Part II. Rolls Series 86. London: [publisher unknown].*

THE OLD TESTAMENT (WYCLIFFITE)

Forshall, Josiah and Madden, Frederic (szerk.) (1850) *The Holy Bible, containing the Old and New Testaments, with the apocraphal books, in the earliest English versions made from the Latin Vulgate by John Wycliffe and his followers. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.*

THE ORMULUM

Holt, Robert (szerk.) (1878) *The Ormulum, with the notes and glossary of Dr. R.M. White. Vols. I–II. Oxford: Clarendon.*

Korai Újjangol

A NEW ACCOUNT OF EAST INDIA AND PERSIA

Crooke, William (szerk.) (1909, 1912) *A New account of East India and Persia, Being Nine Years' Travels, 1672–1681. Vols. I–II. London: Hakluyt Society. Reprinted 1967 (Nendeln, Liechtenstein, Kraus).*

ANNALS OF THE FIRST FOUR YEARS OF THE REIGN OF QUEEN ELISABETH

Bruce, John (szerk.) (1840) *Sir John Hayward. Annals of the first four years of the reign of Queen Elizabeth. Camden Society, 7. London: Nichols.*

HISTORY OF MY OWN TIME

Airy, Osmund (szerk.) (1897, 1900) *Burnet's History of my own time. Part I: The reign of Charles the Second. Vols. I–II.* Oxford: Clarendon. 75

THE AUTOBIOGRAPHY OF THOMAS MOWNTAYNE

Nichols, John G. (szerk.) (1859) *The Autobiography of Thomas Mowntayne. Narratives of the days of the reformation, chiefly from the manuscripts of John Foxe the martyrologist; with two contemporary biographies of Archbishop Cranmer.* Camden Society, 77. London: [publisher unknown]. Reprinted by the AMS Press (New York and London).

THE CHRONICLES OF ENGLAND

Stow, John (1580) *The Chronicles of England from Brute unto this present years of Christ.* London: Ralphe Newberie.

THE DIARY OF SAMUEL PEPYS

Latham, Robert and Matthews, William (szerk.) (1974) *The diary of Samuel Pepys. Vol. 7 (1666); Vol. 8 (1667).* Berkeley, CA: University of California Press.

THE HISTORY OF BRITAIN

Krapp, George P. (szerk.) (1932) *The history of Britain, that part especially now call'd England. The works of John Milton. Vol. X.* New York: Columbia University Press.

THE ITINERARY OF JOHN LELAND

Smith, Lucy T. (szerk.) (1964) *The Itinerary of John Leland in or about the Years 1535–1543. Parts I to III. With a foreword by Thomas Kendrick. Volume I.* Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.

THE NEW CHRONICLES OF ENGLAND

Fabyan, Robert (1516) *The new chronicles of England and France.* London: Pynson. Reprinted 1811 (London: F.C. & J. Rivington).

THE OLD TESTAMENT (AUTHORISED VERSION)

The Holy Bible. 1911. An exact reprint in Roman type, page for page of the Authorized Version published in the year 1611. With an introduction by Alfred William Pollard. Oxford and London: Oxford University Press and Henry Frowde. 76

Hivatkozások

- Eitler Tamás 2012. Egy rendhagyó skandináv kontaktusjelenség az északi angol nyelvjárásban. In: Katalin É. Kiss–Attila Hegedűs (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE Kiadó: Piliscsaba.
- Fischer, Olga– van der Wurff, Wim (szerk.) 2006. Syntax. In: Richard M. Hogg–David Denison (szerk.) *A History of the English Language*. Cambridge University Press: Cambridge. 109–198.
- Heusler, Andreas. 1950. *Altislandisches Elementarbuch*. Carl Winter: Heidelberg.
- Hogg, Richard M. (szerk.) 1992. *The Cambridge History of the English Language. Vol. I. (The Beginnings to 1066)*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Kytö, Merja 1996. *Manual to the diachronic part of the Helsinki Corpus of English texts. Coding conventions and lists of source texts*. Helsinki University Printing House: Helsinki.
- Lass, Roger 1999. Phonology and morphology. In: Roger Lass (szerk.) *The Cambridge History of the English Language. Vol. III. (1476–1776)*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Lightfoot, David 1999. *The Development of Language: Acquisition, Change, and Evolution*. Blackwell: Malden, Mass.
- McWorther, John H. 2002. What happened to English? *Diachronica* 19: 217–272.
- Thomason, Sarah Grey–Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press: Berkeley.
- Vadász Gábor 2009. The evolution of perfect verbal forms through the history of the English language. Szakdolgozat. ELTE: Budapest.

Vadász Gábor
ELTE Angol-Amerikai Intézet
Türr István Gimnázium
vagabo85@gmail.com

Eitler Tamás
ELTE Angol-Amerikai Intézet
Konstanzi Egyetem
eitler.tamas@btk.elte.hu

II. Korai török–magyar kapcsolatok

Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára

Agyagási Klára

A magyar nyelv török jövevényszavainak legújabb feldolgozása (Róna-Tas-Berta 2011) szemléletében különbözik a témát tárgyaló korábbi munkáktól. Addig, míg minden korábbi megközelítés fő célja a magyar szókészlet török elemeinek a feltárása és etimológiai elemzése volt, e mű szerzői a monográfia címében a Nyugati ótörök nyelvet (West Old Turkic) jelölik meg a kutatás tárgyaként, és csak az alcím (Turkic Loanwords in Hungarian) utal arra, hogy a nyugati ótörök nyelv bemutatása a magyar nyelv török jövevényszavai alapján fog történni. Ez a különbség jelentékeny új eredményekben és számos korábbi eredmény átértékelődésében is kifejeződik, ezért egyrészt – mintegy viszonyítási pontokként – célszerű a török–magyar nyelvi kapcsolatokra irányuló korábbi kutatások donornyelvre vonatkozó kulcsfontosságú megállapításait röviden áttekinteni. Másrészt a tanulmány végső célja annak bemutatása, hogy a magyar nyelv török jövevényszavainak a nagymonográfiában megvalósított feldolgozása hogyan módosítja ismereteinket az ótörök donor nyelvre vonatkozóan.

A kutatástörténetben a témában megjelent első monográfiáig (Gombocz 1908) Reguly, Budenz, Munkácsi és mások tevékenységén át vezetett az út, legfontosabb műveik eredményeiről ld. Dmitrieva–Agyagási 2001: 9–32. Gombocz Zoltán művének első, magyar nyelvű kiadásában a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavairól beszélt, ami időrendi alapon, méghozzá magyar történelmi eseményhez kötött időrendi alapon határozza meg a tárgyához tartozó szóállomány átvételének legfontosabb paraméterét. Ebben az első változatban Gombocz csak az ide tartozó szavak régiségére összpontosít. Munkájának előszavában a következőket írja: „E török elemek tudományos feldolgozásának legelső feltétele, hogy a különböző korokban, más-más török népek nyelvéből átkerült jövevényszócsoportokat – hangtani és tárgyi criteriumok alapján – egymástól különválasszuk. A legrégebbi rétegbe tartozik az a 222 legnagyobbbrészt közmagyar szó, amely a honfoglalás előtti bolgár-török hatás emléke” (Gombocz 1908: iii–iv). E megközelítés egyenes következménye, hogy a vizsgálat tárgyát képező szócikkekben nem jelenik meg

donor nyelvi rekonstrukció, a szavak török eredetére a főként a 20. században élő és Gombocz számára hozzáférhető török nyelvek szókészletéből származó ekvivalensek, ritkábban csagatáj és oszmán történeti adatok mutatnak rá. Az átadó nyelv sajátosságairól a könyv II., a magyar–török hangmegfeleléseket felsoroló részében történik említés, ahol a magyar hangalakok török előzményeit kísérli meg bemutatni. Itt azt írja, hogy „azt a nyelvet, amelyből e jövevényszavak valók, egykorú és terjedelmesebb nyelvemlékekből nem ismerjük”, ezért a „magyar szóalakok török előzőjéül feltételes, megcsillagozott török alakot kellett írunk” (i. m. 94. o.). Majd a III. fejezetben a következőképp folytatja: „kétségtelennek kell tartanunk, hogy az a török nép, a melylyel a magyarság a honfoglalást megelőző századokban huzamosabban érintkezett, ... a bolgár-törökség ill. a bolgár-törökség valamely ága volt” (i. m. 103–104.o.). Ezt a megállapítást a magyar hangalakokban megmutató török rotacizmus és lambdacizmus példáival támasztja alá, mely jelenségeket a volgai bulgár sírfeliratok nyelvének sajátosságaival egyeztet. E nyelv további rokonságára vonatkozóan a könyv záró mondata ezt tartalmazza: „a mai csuvas nép, e nyelvi bizonyítékok alapján, egyenes utódja a nagy bolgár birodalom lakóinak, ha nem is éppen annak a törzsnek, amelynek nyelve és műveltsége olyan nagy hatással volt a honfoglalás előtti magyarság nyelvére és műveltségére”. A mű német kiadásában (*Die bolgar-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*) már e gondolatmenetet főleg Ašmarin *Bolgary i čuvaši* című, 1902-ben megjelent műve nyomán a cím is tartalmazza. De ide vonható Budenz hatása is, aki 1876-ban a következőket írta: „e jövevényszavakat a magyar nyelv jellemző hangalakjuk miatt csak közvetlen a csuvas nyelvből vehette át, illetőleg a törökségnek azon, akkor már jó idő óta külön vált részétől, melyből a Volga mellékén ránk maradt a csuvas nép és nyelv, s melyet bár ó-csuvasnak nevezhetünk.”

Ez tehát a kezdet a monográfiák sorában, ahol a honfoglalás előtti átvételek donor nyelvének meghatározása két hangtani kritérium alapján történt, e kritériumok pedig a török nyelvcsaládból lineárisan leszármazó, az őstörökből a családfamodell alapján feltételezett ócsuvas nyelvre mutatnak. E nyelv összefüggő nyelvemlékekből nem ismerhető meg, töredékes írott emlékei a dunai bulgár nyelvváltozathoz (vö. Pritsak 1955, Beševliev 1963, 1979) maradtak fenn, a közép-török kori leszármazottjának nyelvéből a volgai bulgár sírfeliratok 78 szót és néhány grammatikai morfémát öriztek meg (összefoglalóan ld. Erdal 1993), és mindössze egy mai leszármazottja, a csuvas nyújt rá vonatkozóan széles körű referenciát.

Gombocz monográfiáit követően tehát épp e bizonytalanság miatt nem véletlenül volt érvényben több terminológiai variáns is a donor nyelv azonosítására: több évtizeden át párhuzamosan futott az „r-török nyelv” minősítés, ami az őstörök korra visszamenő fonológiai különbségére utal, a „csuvasos típusú nyelv”, ami a mai leszármazott rokonához kapcsolja és a „bolgár-török”, ami a hozzá történetileg legközelebb álló nyelvi formáció nevével definiálja.

A további kutatás a donor nyelv meghatározásának pontosítása terén nyitva hagyott, illetve addig fel sem tett kérdések irányába folytatódott. A következő generációk alaposabb vizsgálat alá vették a Gombocz és elődei által vizsgált szavakat. Az egyik legfontosabb kérdés a fonológia talaján volt megfogalmazva, nevezetesen, hogy a rotacizmus és lambdacizmus jelenségén kívül milyen más hangtani kritériumok tekinthetők a donor nyelv azonosítására alkalmasnak. A másik, hogy milyen az elterjedtsége a magyarba került szavaknak a török nyelvcsaládon belül, lehet-e a lexikális izoglosszák alapján használható nyelvföldrajzi és nyelvtörténeti információkhoz jutni a magyarba került szóra vonatkozóan? Egyáltalán, hol történt földrajzilag a magyar–török nyelvi érintkezés? Hogy lehet elhelyezni ezt a nyelvet a török nyelvcsaládon belül, mi a viszonya az altaji nyelvcsaládhoz? Milyen nyelvemlékek állnak rendelkezésre a történeti változások dokumentálására, ezek kritikailag mennyire vannak jól kiadva, a különböző írásrendszerekkel rögzített adatok hogy feleltethetők meg egymásnak? Milyen nem török nyelvek szókincse használható fel szóbeli forrásként a török szókészleti és történeti hangtani rekonstrukciókban?

A kutatásnak ebben a szakaszában Ligeti Lajosé volt a fő szerep. 1925 és 1979 között a felvetett kérdésekkel kapcsolatban cikksorozatot publikált, mely 1977-ben és 79-ben két külön kötetben összefoglaló címmel jelent meg: *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* (Ligeti 1977–1979). A cím első fele („a magyar nyelv török kapcsolatai”) magába foglalta mindazokat a szavakat, amelyek török származtatása mellett tudományos érvek szóltak (hangtani, nyelvföldrajzi, művelődéstörténeti, valószínűségi) kritériumok alapján, és amelyeket ő maga éppen ezért a történeti-összehasonlító módszer legszigorúbb alkalmazása mellett egy szellemtörténész precizitásával, a rendelkezésre álló adatok szinte teljes állományának felhasználásával alaposan megvizsgált. A cím második fele („ami körülöttük van”) tartalmazta azt a belső-ázsiai összefüggésrendszert, amibe a török szavak beilleszkedtek, és azokat a problémákat is, amelyekre gyakran csak utalt, de amelyek alapján biztosan tudott állást foglalni a magyar nyelv török jövevényszavainak etimológiai hitelességét illetően. Ligetinek e két kötetét bizvást lehet olyan részleteiben kimunkált mikrofilológiai előtanulmánynak tekinteni, amelyik alapjául szolgált az 1986-os, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* címen megjelent monográfiájának (Ligeti 1986).

Valójában ez az a monográfia, amelyikben Ligeti visszatér a donor nyelv definiálhatóságának kérdéséhez. Könyve kutatástörténeti előzményeit taglalva elmondja, hogy a „bolgár-török” megnevezés ugyan gyökeret vert mind Magyarországon, mind külföldön, de a használat nehézségei éppen nyelvi síkon jelentkeztek (Ligeti 1986: 9–11). A Gombocz által tárgyalt szavak nagyobb részéről ugyanis kiderült, hogy azoknak csak egy kisebb hányada (összesen 40!) tartalmazza az időközben feltárt ún. csuvasos jegyeket. A magyarban török eredetüként etimologizált szavak nagyobb része kritérium nélküli, Ligeti terminológiája szerint köztörök, ami annyit jelent, hogy nem csuvasos. Gombocz

ezek egy részét kun-kabar eredetűnek tartotta, másik részét az akkor még köztörök csoporthoz tartozónak vélt kazár eredetűnek gondolta.

A TESz, melynek kiadása időközben megindult, szintén küszködik a származás szerinti minősítéssel: vannak benne csuvasos jellegű ótörök jövevényszavak, ótörök eredetű jövevényszavak, és valószínűen ótörök jövevényszavak.

Itt tehát megjelenik az a probléma, hogy az etimológiailag, hangtanilag szigorú kritériumok alapján meghatározott szóanyag egy korszakon belül sem egy donor nyelvből származik. Ligeti éppen ezért áttekinti külön az ótörök kori nyelvváltozat fejlődésének csuvasos kritériumait, külön az ótörök kori oguz és kipszak nyelvváltozat kritériumait, melyek alá be akarja sorolni a magyarba került szavakat. Emellett a honfoglalás korát mint időpontot is törli a kölcsönzés felső határának jelzőjeként, minthogy bizonyos hangtani jelenségeket (melyek a magyar anyagban is jelen vannak), közép-török koriként ítél meg (i. m. 13. o.). Kutatásának célkitűzését a következőképp foglalja össze (12. o.): „Kísérjük meg előbb nyelvi szinten az eddignél jobban tisztázni a megoldatlan kérdéseket, s csak ezután próbáljuk meg az etnikai hovatartozandóság kérdését napirendre tűzni”.

A megoldatlan hangtani kérdések rendbe tételére azonban e műben sem került sor. Ehelyett végig kísért az „etnikai hovatartozandóság” meghatározásának a kényszere, ami abban nyilvánul meg, hogy a monográfia második felében részletesen áttekinti azoknak a népeknek a történetét, amelyek neveit a források az 5. század után az Uraltól nyugatra fekvő területekkel összefüggésben említenek. A vándorlás korában említi az ogurokat, bolgár-törököket, szabírokat, onogurokat, kazárokat és kabarokat, berszileket, besenyőket, kunokat és oguzokat. Ligeti eme eljárásában úgy tűnik, az eredetileg törzsnevekből keletkezett népnevek mögött álló csoportokat automatikusan külön nyelvvél rendelkező önálló etnikai csoportokként azonosítja, vagyis az Európában megjelenő törökséget nyelvileg jelentősen differenciált ótörök kori képződménynek tekinti.

Róna-Tas és Berta felfogásában a magyar nyelv török jövevényszavainak forrása a nyugati ótörök.

A nyugati ótörök fogalmát Róna-Tas először egy 1998-as cikkében fejtette ki. Ezek szerint ez nem más, mint az 5. századtól a tatárjárásig Kelet-Európában és a hozzá csatlakozó régiókban (mint például a Kaukázus előterében) beszélt, tehát területi alapon meghatározott ótörök kori nyelvváltozat, melynek hordozóit a források olyan neveken említik, minthogy onogur, bulgár, kazár, úz, pecseneg (besenyő), kun és mások. Ez nem egy homogén nyelv, hanem korábban létrejött nyelvek és nyelvjárások laza szövetsége, melynek tagjai egy tágas, de közös területen egy hosszú időintervallumon belül együtt vesznek részt különböző nyelvi változásokban. Ennek a nyelvi konglomerátumnak minden heterogenitása ellenére valószínű többségi nyelve az őstörök nyelv r-török ágának ótörök kori képviselője, amit

Róna-Tas elődeitől eltérően nem csuvasos töröknek vagy bulgár-töröknek, hanem ogurnak nevez.

Az új monográfiában (melynek részletes recenzióját ld. Agyagási–Csúcs 2012) a nyugati ótörök nyelv fonémarendszerének rekonstrukcióját találjuk (mássalhangzó-rendszer: /p/, /t/, /k/, /b/, /d/, /g/, /n/, /ŋ/, /l/, /m/, /č/, /j/, /s/, /z/, /š/, /χ/, /γ/, /v/, /y/, /l/ /r/; magánhangzórendszer. /a/, /o/, /u/, /e/, /ö/, /ü/, /i/.), melyben egyidejűleg vesznek részt az r-török nyelvi formációk 5. sz.-ra rekonstruálható primer hangállománya és ezek pozicionális vagy nemcsak pozicionális hangváltozásainak eredményeképp megjelenő szekunder fejlemények, kiegészülve a kb. 9. századtól felbukkanó kipcsek elemekkel.

A rekonstruált másssalhangzó-fonémarendszer éppen amiatt, hogy a változások kezdőpontját és a magyar adatok alapján elérhető végpontját is tartalmazza egyidejűleg, a nyugati ótörök nyelvi periódus belső korszakolhatóságára mutat rá: lehetővé teszi a nyugati ótörökön belül három alkorszak elkülönítését (a legvilágosabban a szókezdő affrikáták és a szóvégi gutturálisok változása alapján). A monográfia szerzői a donor nyelv diakrón változásainak megragadása mellett nem tekintették feladatuknak az egy-egy alkorszakban együttesen jelen lévő, szinkrón nyelvváltozatok számba vételét. Az alábbiakban a nagymonográfiában bemutatott anyag alapján megkísérlem a nyugati ótörök hangváltozások hatókörének elemzését, ami legalább részlegesen megmutathatja a nyugati ótörök nyelv belső strukturáltságát. A vizsgálathoz kiindulópontként felhasználok a Róna-Tas (Róna-Tas 1978: 82–89) és Ligeti által bemutatott csuvasos hangtani kritériumokat (Ligeti 1986: 12–44).

Ligeti tizenhárom csuvasos kritériumot nevez meg, melyek a kései őstörök, ótörök, ill. középtörök hangkészletből kiinduló (és több korszakon átívelő) olyan változások eredményei, melyek a csuvas hangkészletben képviselve vannak. Ezek a következők: *z > r; *š > (lč) > l; *s(i/i-) ~ *s(ā-) > s(īa-) > š-; q(ā-) > q(īa-) > χ(īa-) > y(a)-, t(ā-) > t(īa-) > č(a-); *y- > j- > ś-; *ya- > ī-; *q- > χ-; *-d- > -z- > -r-; *-Cγ- > -Cγ- > C; -*η > -m; *-n > -m; *o-, *ō-, *ō- > v(a), v(e); *i-, *i- > yi-, yī; *a > ī. Róna-Tas ehhez még hozzátette a szókezdő *tā- > č-, a bármilyen helyzetben végbemenő *ti/tī > či valamint a szóközépi és szóvégi helyzetben lejátszódó -*η > -g > -0 és -*η > -n változásokat.

1. A *z > r változás

Az őstörök szóközépi és szóvégi *z a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavaiban kétféle képviseletet mutat. Nagyobb részükben lejátszódott a *z > r változás, vö. k.ótör. *buzagu*, ny.ótör. **burayu* → őm. **burayu* >> *borjú* vö. csuv. *pāru*, *pārāv* (Róna-Tas–Berta 151); k.ótör. *küzän*, ny.ótör. **kürän*, **gürän* → őm. **güren* >> *görény*, (i.m.355–356); k.ótör. *yüzük*, ny.ótör. **jürüy* → őm. **jürüy* >> *gyűrű*, vö. csuv. *šērē*, *šēr* (i.m. 422); k.ótör. *ekiz*, ny.ótör. **ekir* > **ikir* → őm. *ikir* > *iker*, vö. csuv. *yěkēr* (i.m. 450); k.ótör. **kazgok*, ny.ótör. **karok* > **karoy* → őm. **karoy* >> *karó*, (i.m. 501); k.ótör. *kapurčak*, ny.ótör.

**kapurčay* → óm. **kopurčay* > *koporsó*, vö. csuv. *χup, χupă* (i.m. 562); k.ótör. *öküz*, ny.ótör. **ökür* → óm. **ükür* >> *ökör*, vö. csuv. *vākār* (i.m. 663); középtör. *saz*, ny.ótör. **sār* > **sjar* > **šar* → óm. **šar* > *sár* vö. csuv. *šur, šor* (i.m. 689); k.ótör. *siz-*, ny.ótör. **šir-* > **šir-* → óm. **šir-* > **šer-* > *sér-t*, vö. csuv. *sur-*, (i.m. 714–715); k.ótör. **sibiz* > *süvri-k*, ny.ótör. **sibir* > **šivrigey* → óm. **sevrege* > *sóreg* vö. csuv. *šěvēr, šěvērkkē* (i.m. 740); k.ótör. *sāz*, ny.ótör. **sar* → óm. *szár*, vö. csuv. *šurā* (i.m. 776); k.ótör. *süz-*, ny.ótör. **sür-* → óm. **sür-* > *szúr-*, vö. csuv. *sēr-* (i.m. 831); k.ótör. *tāz*, ny.ótör. **tar* → óm. **tar*, vö. csuv. *turā* (i.m. 856); k.ótör. *teñiz*, ny.ótör. **teñir* → óm. *teñir* > *tenger* vö. csuv. (i.m. 893); k.ótör. *tīz*, ny.ótör. **tūr* → óm. **tūr-d* > *térd*, vö. csuv. *čēr* (i.m. 898); k.ótör. *töz-*, ny.ótör. **tör-* → óm. **tūr-* > *túr-* vö. csuv. (i.m. 960).

Az esetek kisebb részében a *z megőrződött, ami annyit jelent, hogy nem származhatnak r-török nyelvből. Ezek a szavak fonetikai kritériumok és szóföldrajzi érvek miatt is kun eredetüként határozhatók meg, vö. középtör. *boza*, kun **boza* → óm. *boza*, vö. volgai bulg. **bura* (→ cser. *pura*), (i.m. 164–165); k.ótör. *buz-* > kun **buzgan* → óm. **buzgan* >> *buzogány*, (i.m. 188); k.ótör. *kolavuz*, kun. **kolavuz* → óm. *kalauz* (i.m. 481); k.ótör. *kopuz*, kun **kopuz* > *kobuz* → óm. *koboz* (i.m. 552); k.ótör. *kovuz*, kun **kowaz* → óm. *kuwaz* > *kuvasz* (i.m. 611); középtör. *özän*, kun **özän* → óm. *üzen* > *özön*, vö. csuv. *var* (i.m. 685); k.ótör. *težäk*, kun *težäk* → óm. *tözek* > *tözeg* (i.m. 947–948).

Az itt bemutatott ún. rotacizmus jelensége a nyugati ótörök nyelvvaltozatot két világosan elkülönülő komponensre osztja: dominál az r-török komponens, és jelen van a z-török.

2. Az *š > (lč) > l változás

Az őstörök szóközépi és szóvégi *š képviselői a magyarban pontosan mutatják a két lépcsős hangváltozást. A recipiens alakok egy részében -lč- ill. -lč fordul elő, vö. k.ótör. *bešik*, ny.ótör. **belčiy* → óm. *belčey* > *bölcső* (i.m. 170–171); k.ótör. *bošat-*, ny.ótör. *bolčat-* → óm. **bulčat-* >> *bocsát-* (i.m. 135); k.ótör. *bošug*, ny.ótör. **bolčuy* → óm. **bolčuy* >> *búcsú* (i.m. 179–180); k.ótör. *ärk-küč*, ny.ótör. **ärkiš* > *ärkilč* óm. **erkeč* > *erkölcs* (i.m. 330); k.ótör. *yemiš*, ny.ótör. **jemilč* → óm. **jemilč* >> *gyümölcs* vö. csuv. *šiměš* (i.m. 417); k.ótör. *yemšan*, ny.ótör. **jemilčen* → óm. **jemilčen* >> *gyümölcsény* vö. csuv. *šiměš* tévvi (i.m. 419); k.ótör. **tanuš*, ny.ótör. *tanilč* → óm. **tanilč* > *tanács* (i.m. 846).

A szavak másik csoportjában az *š képviselői l a recipiens alakokban, vö. k.ótör. *tüš*, ny.ótör. **tüli* > **tüli* ~ **düli* → óm. **töli* ~ *döli* > *dél* vö. csuv. *těl* (i.m. 291–292); k.ótör. *tüš-*, ny.ótör. **tül-* ~ *dül-* → óm. *dül-* > *döl-* (i.m. 299); k.ótör. *köšäk*, ny.ótör. **kölčäk* > **köläk* → óm. **küle* > *kölyök* (i.m. 586). Az *š > (lč) > l változás példái az r-török nyelvvaltozatot képviselik, ugyanakkor van egy más kategória, amelyikben az őstörök -š- megőrződik, és ami itt is keleti ótörök jelenség, vö. k.ótör. *yaχšī*, kun. *jakšī* → óm. *daksi* (i.m. 281).

3. A *s(ā-) > s(ja-) > š és *s(i/i-) > š- változás

Az óstörök szókezdő *sā- hangkapcsolat a nyugati ótörök donor alakokban általában már bejárta a *sā- > sja- > š változást, vö. középtör. *saz*, ny.ótör. **sār* > **šjar* > **šar* → őm. **šar* > *sár*¹ vö. csuv. *šur*, *šor* (i.m. 689); k.ótör. *sāriy*, ny.ótör. **sāri* > **šari* > **šari* → őm. **šari* > *sár*² (vö. *sárga*), vö. csuv. *šurā* (i.m. 691); k.ótör. *sāriḡ*, ny.ótör. **šariḡ* > *šarug* → őm. *šarug* > *sárga* vö. csuv. *šurā* (i.m. 691–692). Kivétel ez alól a magyar *szám* szó, vö. k.ótör. *sān*, ny.ótör. **sān* > **sām*¹ → őm. **sam* > *szám* vö. csuv. *sum* (i.m. 762), melyben azonban másik csuvasos kritérium (*-n > -m) fordul elő, ld. alább.

A szókezdő *si-/sī-* változása – az előző hangváltozás másodlagos helyzetben való realizálódása – a magyar nyelv által megőrzött nyugati ótörök szavakban az adatok többségében *š*-t eredményezett, vö. k.ótör. *sip*, ny.ótör. **sip* > *šip* → őm. **šeb* >> *sebes*, vö. csuv. *šep* (i.m. 706), k.ótör. *sipir-*, ny.ótör. **sipir-* > **šipir-* → őm. **šipir-* > *seper-*, vö. csuv. *šāpār-* (i.m. 707); k.ótör. **sipirgi*, ny.ótör. **sipir* > **šipirāḡ* v. **šipiriy* → őm. **šipiriy* > *seprő*¹, vö. csuv. *šāpār* (i.m. 710); k.ótör. *sirkā*, ny.ótör. **sirke* > **širkā* → őm. *širke* > *serke* vö. csuv. *šarka* (i.m. 720); k.ótör. *sir*, ny.ótör. **sir* > **sir* > **sirliḡ* → őm. **širliḡ* > *serleg* (i.m. 721); k.ótör. *sirt*, ny.ótör. **sirt* > **širt* → őm. **širt* > **širte* > *serte*, vö. csuv. *šart* (i.m. 723); k.ótör. *siz-*, ny.ótör. **sir-* > **šir-* → őm. **šir-* > **šer-* > *sér-t*, vö. csuv. *sur-*, (i.m. 714–715); k.ótör. *sik*, ny.ótör. **sik* > **šik* → őm. *šik* > *sik*, vö. csuv. *āšāḡ* (i.m. 725); török *siyima*, *sima*, ny.ótör. **sima*, **šima* → őm. **šima* > *sima*, vö. csuv. *šama* (i.m. 726); k.ótör. *suv*, ny.ótör. **sib* > **šiw* > **šiu* → őm. **šiu* > *sió*, vö. csuv. *šiv* (i.m. 728); k.ótör. *sira*, ny.ótör. **sire* > **šire* → őm. **šere* >> *sör* (i.m. 738); k.ótör. **sibiz* > *süvri-k*, ny.ótör. **sibir* > **šivriḡey* → őm. **sevrege* > *sőreg* vö. csuv. *ševēr*, *ševērke* (i.m. 740); k.ótör. *sigil*, *sögöl*, ny.ótör. **šigül* → őm. **šigül* >> *süly*, vö. csuv. *šēkēl*, etc. (i.m. 747); k.ótör. *siḡil*, ny.ótör. **siḡil* > **siy* → őm. **siy* >> *süv*, vö. csuv. *šallām* (i.m. 751). A *si-/sī-* > *š* változás a magyarba került jövevényszavak tanúbizonysága szerint az r-török nyelvváltozat időben hosszán elhúzódó változása volt. Erre mutat, hogy azokban a magyar szavakban, melyekben a *si-/sī-* > *š* változás mellett az ótörök szóvégi gutturálisok megfelelői is jelen vannak, a szóvégi gutturálisok változásának mind a korai átvételekben tükröződő megfelelője (-Vg > -Vγ → őm. -Vā > [V:] vö. k.ótör. **sipirgi*, ny.ótör. **sipir* > **šipirāḡ* v. **šipiriy* → őm. **šipiriy* > *seprő*, mind a kései (ahol a -Vk és -Vg a magyarban már megőrződik, hiszen ekkorra lezárult a magyar -γ vokalizációja) képviselve van, vö. k.ótör. *sik*, ny.ótör. **sik* > **šik* → őm. *šik* > *sik*, k.ótör. *sir*, ny.ótör. **sir* > **sir* > **sirliḡ* → őm. **sirliḡ* > *serleg*.

¹ Róna-Tas a donornyelvi formában hosszú magánhangzót rekonstruál, azonban a csuvas adat alapján ugyanilyen eséllyel feltehető, hogy a szó a nyugati ótöröknek olyan donor nyelvváltozatából származik, melyben ebben a szóban korábban lejátszódott a hosszú ā rövid megfelelőjével való egybeesése, ezért itt nem válthatta ki az *s* után álló *ā* diftongizálódása az *s* > *š* változást.

Nem tükröződik viszont a *si-/sī-* > *š-* változás néhány nyugati ótörök donor alakban, vö. k.ótör. *sin*, ny.ótör. **sin* → óm. **sin* > *szín* (i.m. 799.o.); k.ótör. **sīdrim*, ny.ótör. **sīdrum* > **sīyrum* → óm. *sirum* >> *szirony*, vö. csuv. *šāyār*²- (vö. i.m. 802–803); k.ótör. *sirt*, ny.ótör. **sirt* → óm. *szirt*, vö. csuv. dial. *šārt*, (i.m. 806.o.); k.ótör. *siṅek*, ny.ótör. **siṅuk* → óm. **sinuk* >> *szúnyog* vö. csuv. *šāna*. E jelenséget aligha lehet kronológiai okokkal magyarázni, nevezetesen, hogy a *si-/sī-* hangkapcsolatot megőrző szavakat az ősmagyar a nyugati ótörök kor olyan korai alkorszakában kölcsönözte, amikor e változás még nem ment végbe, hiszen az ősmagyar már azokban a szavakban is szókezdő *-š-*-t vett át, ahol az *-š* primer folyamat eredménye volt (vö. **s(ā-)* > *s(ia-)* > *š*), nem pedig szekunderé (*si-/sī-* > *š*). Az itt felsorolt szavak tehát nyilvánvalóan nem származhatnak a csuvasos nyelvváltozattól, mert a nyugati ótörökben erős tendenciaként érvényesülő *sī-* > *š-* változás nem teljesül bennük, és többségük hangalakjában nem fordul elő további csuvasos jegy. Kivétel a *szúnyog* szó. E szó történetében ugyan a rekonstrukciós levezetésben (i.m. 822.o.) Róna-Tas nyugati ótörök szóközépi *-ŋ-*-t rekonstruál a donornyelvi formában³, melyet a kései ősmagyar *-n-* ként vesz át (talán hanghelyettesítésként, minthogy a protougor **-ŋ-* a korai ősmagyar korra már eltűnik a magyar mássalhangzórendszerből, vö. i.m. 1024. o.), de ez a feltevés ellentmondásban van más, *-ŋ-*-t tartalmazó nyugati ótörök donorformák magyar képviselőivel, vö. ny.ótör. **tāŋ-* → ma. *teng-*, ny.ótör. **teŋāl* → ma. *tengely*, ny.ótör. **tāŋir* → óm. *teŋir* (sic!) > *tenger*. Kiküszöbölhető az ellentmondás, ha a *szúnyog* szóban az *ŋ* > *n* változás megtörténtét nyugati ótörök folyamatként rekonstruálja (tehát donornyelvi *-n-*-nek felel meg a magyar *-n-*, amint a mű fonológiai fejezetében már így tárgyalja, vö. i.m. 1085.o., viszont itt meg a szókezdő rekonstrukcióját értelmezi másképp, vö. k.ótör. *siṅek*, ny.ótör. **siṅuk* > **sunog* → óm. **sunog* >> *szúnyog* vö. csuv. *šāna*). Az *ŋ* > *n* változás a szókezdő *si-* fenntartása mellett is kezelhető olyan areális, sporadikusan végbement hangváltozás eredményeként, amely csuvasos karakterű nyelvváltozattól kiindulva lépte át saját érvényességi területének határait.

A fentiek értelmében mindazok a szavak, amelyekben a szókezdő *si-/sī-* megőrződik, érkezhettek kipszak nyelvváltozattól a magyarba, hiszen donornyelvi hangalakjuk ezt nem zárja ki, és mai fejleményük a kipszak nyelvekből jól adatolható. Annak az oka, hogy a monográfiában mégsem kaptak kun minősítést, az az, hogy e szavak magyarországi elterjedése nem korlátozódik a kunsági magyar nyelvjárásokra.

² E szó lehetséges nyugati ótörök donorformájának etimológiájaként Róna-Tas két lehetőséget is megjelöl. Az első – valószínűbb – változatban (ahol e főnév az ótörök *sīdir-* 'lehántol, lenyúz' ige származéka), a szó csuvas megfelelőiben végbement a *sī-* > *š-* változás, a másodikban – ny.ótör. *sīdVtur-* > csuv. *sātār-* 'dörgöl, dörzsöl' – nem.

³ A kipszak nyelvváltozatokban az *ŋ* mind szóközépi, mind szóvégi helyzetben megőrződik.

4. A *qā-* > *qia-* > *χia-* > *ya* változás

A magyarba került nyugati ótörök jövevénytiszavak között nem fordul elő eredeti *qā-* kezdetű struktúra.

5. A **t(ā-)* > *tja-* > *č-* és a **ti/ti* > *či* változás

A magyar nyelv nyugati ótörök jövevénytiszavai között nem fordul elő eredeti **tā-* kezdetű szó, csak **ti-/tī-* hangkapcsolatot tartalmazóak. Ez utóbbi hangkapcsolat a volgai bulgár sírfeliratok nyelvében és a csuvasban minden hangtani helyzetben *či*-vé vált a **t(ā-)* > *tja-* > *č* változás analógiájára, de a magyar állomány konzekvensen őrzi a kiinduló állapotot, vö. k.ótör. *til-*, tör. *tilik*, ny.ótör. **til-* > **tilök* → őm. *telük* > *telek* vö. csuv. *čěl-*, *čělě* 'kusok' (i.m. 884.o.); k.ótör. *tīz*, ny.ótör. **tīr* → őm. **tīr-d* > *térd*, vö. csuv. *čěr* (i.m. 898.o.); középtör. *tikir*, ny.ótör. **tikār*, **tükār* → őm. **tikār*, **tükār* > *tükör*, vö. csuv. *těkěr* (i.m. 959.o.); k.ótör. *takigu*, ny.ótör. **tiyuk* → őm. **tiyuk* > **tiwuk* > *tik* >> *tyúk* vö. csuv. *čāχā* (i.m. 965.o.).

6. A gutturálisok változásai

Ligeti és általában a korábbi kutatás a szókezdő **q-* > *χ-*; és szóvégi **-Cg-* > *-Cγ-* > *C* változást sorolta a csuvasos típusba a gutturálisok változásai közül. Az új monográfia a két gutturális (/k/ és /g/) változásának tekintetében lényegesen jobban árnyalja az eddig kialakult képet.

Az ótörök /k/ fonémának kétféle allofónja létezett, [q] és [k]. A szókezdő helyzetben álló /k/-nak a magyarban háromféle képviselője van. Az első esetben a *q* és *k* allofón a magyarban jelen lévő egyféle *k*-val jelenik meg 73 átvételben. Minthogy a *k*-nak ez a képviselője tükröződik mind a kun, mind a csuvasos jellegű és a kritérium nélküli szavakban, ez nem sorolható a csuvasos kritériumok közé, ezért ehelyütt csak néhány példa jelzi a típust, vö. k.ótör. *kapig*, ny.ótör. **kapuy* → őm. **kapuy* >> ma. *kapu* vö. csuv. *χapχa* (i.m. 491.o.); k.ótör. *kurun*, ny.ótör. **kurum* → őm. **kurum* > ma. *korom* vö. csuv. *χārām* (i.m. 575.o.); k.ótör. *kök*, ny.ótör. **kōk* → őm. **keyk* > ma. *kék*, vö. csuv. *kāvak* (i.m. 519.o.) k.ótör. *kāntir*, ny.ótör. **kāndir* → őm. **kāndir* > ma. *kender*, vö. csuv. *kantār* (i.m. 524.o.); k.ótör. *kāpak* > *kapak* > kun **kabak* → őm. *kābāk* > ma. *kobak*, vö. csuv. *χupax* (i.m. 550.o.).

A szókezdő nyugati ótörök /k/ fonéma másik féle magyar képviselője *h*, mely azonban e fonémának csak a hátul képzett allofónja [q] megfeleléseként fordul elő, vö. k.ótör. *kaygik* > **kayig*, ny.ótör. **χayiy* → őm. *hayiy* > ma. *hajó* (i.m. 425.o.); k.ótör. *koņragu*, ny.ótör. **koņar* > **χoņar* → őm. **hangar* > ma. *harang*, vö. csuv. *χānkārav* (i.m. 426.o.); k.ótör. *kīrguy*, ny.ótör. **kīrguy* > **χīryuy* → őm. **χīryuy* > ma. *herjó*, vö. csuv. *χěrχi* (i.m. 428.o.); k.ótör. *kum*, ny.ótör. **kumakī* > **χumakī* → őm. **χumokī* >> ma. *homok* (i.m. 430.o.). Ezt a megfelelést Ligeti csuvasos kritériumnak tartja, vö. Ligeti (1986: 26–28).

Végül a szókezdő ótörök, főleg elől képzett [k-] magyar képviselőket [g-] fordul elő öt szóban⁴, melyek között kettőben Róna-Tas a *k* > *g*- változás lejátszódását a donornyelvi változatra rekonstruálja, vö. középtör. *kutan*, ny.ótör. **kütän*, **güdän* → őm. **güden* > *gödeny* (i.m.353.o.); k.ótör. *küzän*, ny.ótör. **kürän*, **gürän* → őm. **gürän* > *göreny*⁵ (i.m. 355–356.o.). E szavakban a zöngés és zöngétlen szókezdős alakváltozatok magyarázata Róna-Tas azért nem tartja kielégítő magyarázatnak a dialektális különbségek feltevését, mert a nyugati ótörök nyelvi térségben nem mutatható ki olyan török nyelvváltozat, amelyre a szókezdő zárhang zöngésedése jellemző lenne. További két esetben⁶ (melyek közül az egyik kun eredetűnek minősített szó), a szókezdő *k* > *g*- változást Róna-Tas magyar sajátosságnak, tehát későbbi jelenségnek tartja, vö. k.ótör. *küdäü*, kun **küdäü* >> *küd'ü* > *gügyü*, vö. csuv. *kërü* (i.m. 358.o.); k.ótör. *küsü*, ny.ótör.**küsäyü* → őm. **küseyü* > *küzeyü* >> ma. *güzü* (i.m. 361.o.).

Ami a szóvégi helyzetű *-k*-t illeti, a nyugati ótörök térségben az eredeti szóvégi *-k*-t tartalmazó szavak egy része korán *-g*-vé vált, majd bekapcsolódott a *-g* spirantizálódási folyamatába és eltűnt⁷. A *-k* > *-g* változás után az ide tartozó szavak története megegyezett az eredeti *-g*-t tartalmazó szavak történetével, és minthogy a *-g* spirantizálódását és eltűnését már Ligeti is török és magyar párhuzamos változásként kezelte, ez a folyamat kikerült a csuvas hangtani kritériumok sorából. A nyugati ótörök nyelvi térség nyelvi megosztottsága szempontjából azonban említést érdemel, hogy a nyugati ótörök első alkorszakában a térség egyik részében az eredeti szóvégi *-k* zöngésült, míg a másik részében megőrződött zárhangként (vö. i.m. 1154–1156).

Összefoglalva az ótörök **k* nyugati ótörök megfelelőinek tanulságait szókezdő és szóvégi helyzetben, annyi valószínűnek látszik, hogy a nyugati ótörök nyelvi térséget kezdetben a szóvégi helyzetű *-k* > *-g* változás osztotta meg. Ennek eredményeképp a térség egyik részében megőrződött a *-k* mint zöngétlen zárhang, a másik részében viszont *-g*-vé vált, és ezt követte még ugyanebben az alkorszakban a *g* > *γ* változás is. (Megjegyzendő, hogy az eredeti szóvégi *-g* is csak a nyelvterület egyik, jelentősebb részén spirantizálódott, a másik részén viszont megőrződött, vö. i.m. 1082.) E folyamatot a *-g* > *-γ* magyar képviselőit további fejleményei alapján sorolta Róna-Tas a nyugati ótörök

⁴ Egyetlen egy példa van a hátul képzett *q*- *g*-képviseletére a magyarban, vö. k.ótör. *kagdan*, ny.ótör. **kayðu* → őm. **kayzu* > **kāz* > *gāz*, melyet Róna-Tas csak lehetséges török átvételnek tart (i.m. 348.o.), és amelyben a *k* > *g* változás a szó történetének magyar fázisában játszódott le szerinte.

⁵ Figyelemre méltó, hogy ez az ótörök szó egyidejűleg a rotacizmus kritériumát is hordozza.

⁶ A fonológiai fejezetben a szókezdő *g*- esetei között még a magyar archaikus *görhö* szót is felsorolja, (i.m. 1079.o.), de a hivatkozott szócikkben (*körő*, i.m. 601.o.) erről az alakról nem esik említés.

⁷ A szóvégi *-k* másodlagos zöngésülésének lehetőségét először Róna-Tas említette a csuvas nyelvtörténet folyamatoként (Róna-Tas 1978: 82). Ebbe a kategóriába a magyar nyelv 31 ótörök jövevényszava tartozik, felsorolásukat ld. az 1076. oldalon.

első alkorszakába, mely a második alkorszakban is érvényben volt. A harmadik alkorszakra egyfelől eltűntek a szóvégi zöngés spiránsok, másfelől jelen voltak a megőrzött zárhangok (-*k* és -*g*).

A nyugati ótörök nyelv harmadik alkorszakában viszont az addig egységesen megőrzött szókezdő *k*- indult változásnak. Indokolt feltenni, hogy három párhuzamosan létező alrendszer jött létre. Az első a konzervatív változat, melyben a *k*- megőrződött *k*-ként, a *q* *q*-ként, és mindkét alfonny magyar képviselője *k*-ként jelenik meg. Ebbe a csoportba a kun szavak tartoznak, mint pl. k.ótör. *kidiz* > kun **kiyiz* → őm. **kiyiz* >> ma. *kijc* (i.m. 543.o.); k.ótör. *kāpak* > *kapak* > kun **kabak* → őm. *kábák* > ma. *kobak*, vö. csuv. *χupaχ* (i.m. 550.o.). Amellett, hogy a kun nyelvváltozatban a **k*- mindkét alfonnya megőrződött, a nyugati ótörök nem kun térségeiben viszont megindult a hátul képzett alfonny spirantizálódása (*q*- > *χ*-), ami az r-török nyelvjárások (dunai bulgár, volgai bulgár, csuvas) általános jellemzője. A *q*- > *χ*- lejátszódása szempontjából egységes térség viszont az előképzett *k*- fonetikai realizálódása tekintetében kétfelé vált: a terület egy részén fennmaradt a zöngétlen elő képzett zárhang (*k*), másik részén viszont a *k*- *g*-vé vált. Ezt a jelenséget, minthogy rotacizmust felmutató szóban is előfordul, tekinthetjük az r-török ági nyelvváltozat egyik periferiális folyamatának, melynek belső oka is lehet. Nevezetesen, hogy a *k*- > *g*- változás az alrendszerben meglévő szóvégi -*g* hatására történt, és a szókezdő helyzetben szintén látszólag ok nélkül lezajlott *t*- > *d*- változással együtt⁸ rendszerkiegyenlítő szerepet játszott: a *k*- > *g*- és *t*- > *d*- változással ebben a nyelvváltozatban a meglévő zöngés *b*- mellett zöngésség szempontjából egységesültek a szókezdő zárhangok.

7. A **y*- > *ǰ*- > *ś* változás

Az új monográfia magyar fonológiai fejezetében Róna-Tas rekonstruálta a finnugor alapnyelvből elkülönült ősz-ugor nyelv fonémakészletét, és bemutatta azokat a hangtörténeti folyamatokat, amelyek az ugor egység felbomlása után zajlottak a korai ősmagyar és kései ősmagyar korszakon át az Árpád-korig (i.m. 1011–1069.o.). E rekonstrukció lehetővé teszi a két különböző eredetű rendszer változási mechanizmusai kölcsönhatásának bemutatását három alkorszakban. Az ótörök és ősmagyar affrikáták viszonyát illetően Róna-Tas arra az új eredményre jutott, hogy az őstörök **y*- helyén előforduló magyar *sz*- nem török (csuvasos) fejlemény, hanem annak a következménye, hogy az ótörök kor második szakaszában a nyugati ótörök egyik területi változatában a *ǰ*- *č*-vé változott (i.m. 1149–1150.o.). A *č*- kezdetű szavak az affrikáta palatalizált jellege miatt – nem az ősmagyar rendszerben egyébként létező – *č*- kezdetű szavak sorába kerültek, hanem a protougor kortól meglévő *ś*- kezdetűek közé, ahol az *ś* a későbbiekben elvesztette palatalizált jellegét, és *s*-szé változott, vö. ny.ótör. **ǰeley* > **čeley* →

⁸ Ld. a *dara*, *dél*, *dől*, *dug*- szavakat.

öm. *śeley* >> *szőlő* 'grape'. Ezért az őstörök *y- sz- képviselője a magyarban már nem tartozik a csuvasos kritériumok közé. Ami pedig a *y- > j- változást illeti, az egyaránt lezajlott a nyugati ótörök nyelvi térség r-török és kun nyelvvaltozatában, ezért nem tekinthető csuvasos kritériumnak.

8. A *ya- > i- változás

E hangváltozás csuvasos kritériumként való meghatározását Ligeti Gombocz nyomán mindössze két szó etimológiájára (ma. *ír-*, csuv. *šir-*, köztörök *yaz-*; ma. *író* 'tejtermék', köztörök *yaz-* < *yad-*) alapozta (Ligeti 1986: 24). Minthogy e két magyar szó történetének török előzményét az új monográfia egészen más etimonra vezeti vissza (vö. k.ótör. *ir-*, ny.ótör. **ir-* → öm. *ir-* > *ír-* vö. i.m. 459. o.; k.ótör. *ayran*, ny.ótör. **ayir-* > **ayray* > **iray* → öm. **iray* > *író*, vö. i.m. 464.o.), e hangváltozás feltevésének, és így csuvasos kritériumként való kezelésének megszűnt a nyelvi alapja.

9. Az *a > i változás

A korábbi kutatások evidenciaként kezelték, hogy a csuvasban nagyobb számú szóban kimutatható *a > i változás korán, az ótörök-magyar érintkezések vége felé indult meg a bulgár-török nyelvben, és a magyar nyelv török jövevényszavai közül e változás eredményét mutatja a *dió* ~ *gyió* < **ǰiyaq*, vö. köztör. *yayaq*; *tiló* ~ csuv. *tīla*⁹ vö. köztör. *talqī*; *tinó* ~ csuv. *tīna*, vö. köztör. *tāna*; *tyúk* ~ csuv. *čǰǰǰ*, ótör. *taqagu*, vö. Ligeti 1986: 43–44. A csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavainak a kutatása (Róna-Tas 1982) azonban annak a következtetésnek a levonását tette lehetővé, hogy a csuvasban az a > i változás a középtörök korban, a tatárjárás után játszódott le. A csuvas nyelv ótörök kori előzményében az ótörök /a/ fonémának létrejött a labiális [ɑ] és illabiális [ã] allofónja, melyek a magyar-török nyelvi kapcsolatok idején is léteztek. Az illabiális á-t tartalmazó ótörök szavakat a korai ősmagyar a saját rendszerében meglévő a-val vette át (vö. a protougor /a/ változási tendenciáiról írottakat, i.m. 1043-44), mely hang a kései ősmagyarban változott i-vé, vö. k.ótör. *yagak*, *yaŋak*, *yīŋak*, ny.ótör. **ǰayaq*, **ǰiyaq* → öm. **ǰiyaq* > **ǰiwo* > *dió* (i.m. 294.o.); k.ótör. *talku*, ny.ótör. **talkiŋ* → öm. **talkiŋ* > **talō* > *tiló* (i.m. 906.o.); középtör. *tana*, ny.ótör. **tana* → öm. *tana* > *tinó* (i.m. 909.o.); k.ótör. *takigu*, ny.ótör. **tīyuk* → öm. **tīyuk* > **tīwuk* > *tik* >> *tyúk* vö. csuv. *čǰǰǰ* (i.m. 965.o.). Minthogy az ótörök *ǰ* magyar *i* képviselője nem csuvasos hangváltozás eredménye, így csuvas kritériumként való fenntartása is értelmét veszítette.

⁹ Helyesen *tīlǰ*.

10. A szóközépi és szóvégi η változásai:

$*\eta > m$, $*\eta > n$, $*\eta > g > \gamma > 0$

A török nyelvekben az η eredeti szavakban szóközépi és szóvégi helyzetekben fordulhatott elő. A magyarba került ótörök jövevényszavakban az η négyes megfelelést mutat mindkét fonetikai helyzetben.

Az első esetben az ótörök intervokális η fonetikai minőségének megőrzése történik az ősmagyar n és g mássalhangzó összekapcsolása által – török $\eta \rightarrow \text{öm. } ng$ – (minthogy a korai ősmagyar mássalhangzórendszerben már semmilyen helyzetben nincs η , ld. előbb), vö. k.ótör. *kata η* , ny.ótör. **kata η* \rightarrow öm. *katang* > ma. *katáng* (i.m. 511.o.); ny.ótör. **tä η -* \rightarrow ma. *teng-* (i.m. 887.o.)¹⁰; k.ótör. *te η* , ny.ótör. **te η äl* \rightarrow ma. *tengely* vö. csuv. *tan*, ill. *těněl* (i.m. 889.o.), ny.ótör. **tä η ir* \rightarrow öm. *te η ir* (sic!) > ma. *tenger* (i.m. 893.o.). A nyugati ótörök szóközépi $-\eta$ - megőrzését egy kun jövevényszó is felmutatja, melynek átvétele az előbbi példákhoz viszonyítva az ótörök korszak későbbi periódusában történt, vö. k.ótör. *si η kur*, *su η kur* > kun *so η kur* \rightarrow **sonkor* > ma. *szongor* 'súlyomfajta' (i.m. 810.o.).

A második esetben a magyar adatok ótörök $*\eta > m$ változás lejátszódását mutatják, vö. k.ótör. *ko η ur*, ny.ótör. **ko η ur* > *komur* \rightarrow öm. *komur* > *komor* vö. csuv. *čämär* (i.m. 560.o.); k.ótör. **yo η* , **yō η* , ny.ótör. **jom* vö. csuv. *šum* (i.m. 397.o.).

A harmadik esetben $*\eta > n$ változás történt a nyugati ótörökben. E szó történetére Róna-Tas kétféle rekonstrukciót is ad, vö. k.ótör. *si η ek*, ny.ótör. **si η uk* \rightarrow öm. **sinuk* >> *szúnyog* vö. csuv. *šāna*. (i.m. 822.o.); ill. k.ótör. *si η ek*, ny.ótör. **si η uk* > **sunog* \rightarrow öm. **sunog* >> *szúnyog* vö. csuv. *šāna* (i.m. 1085.o.), ld. fentebb.

Végül a negyedik esetben egy magyar szóban van képviselve az ótörök $*\eta > g > \gamma > 0$ változás eredménye, vö. k.ótör. *bu η* , ny.ótör. **bu η ¹¹* \rightarrow öm. *bū* > ma. *bú* (i.m. 178.o.).

A négyféle megfelelésből az első és a többi közötti különbség abban áll, hogy az első esetben az η a donor forma része (az r-török nyelvváltozatban ez az ótörök korai korszakára mutat, míg a kun nyelvváltozatban a későire), a többi esetben viszont már e mássalhangzóból létrejött másodlagos fejlemények kerültek az ősmagyarba. Abból kiindulva viszont, hogy a negyedik folyamatban az $*\eta$ igen korán denazalizálódott, és az ótörökben akkor folyamatban lévő $-g$

¹⁰ Vitatott etimológia.

¹¹ Érdekességként jegyzendő meg, hogy a csuvasban megőrződött olyan szó, melynek hangalakjában a nyugati ótörök $*-\eta$ fonetikai realizációja kétféleképp is lezajlott, tehát párhuzamosan létező nyelvjárási változatok létét bizonyítja, vö. ny.ótör. **o η* > **og* > **o γ* > csuv. *ow* 'Vorderteil' (Ahlqvist 2010:55), ill. ny.ótör. **o η* > **om* > csuv. *um* 'perednjaja čast' (Fedotov 1996/2: 280).

változási rendjébe kapcsolódott be¹², arra lehet következtetni, hogy a korai ótörök nyelvi térséget az eredeti *-η fonetikai realizációja korán, már a nyugati ótörök első alkorszakában megoszthatta: a térség egy részén az *-η változása megindult, míg a másik részén az *-η őrizte differenciális jegyeit. Majd ezt követően, az *-η > g > γ változás lezajlása után kerülhetett sor a megőrzött *-η és *-η- térségének további differenciálódására. E térségen belül valószínűleg maradt olyan zóna, ahol az *-η és *-η- a későbbiek során az r-török nyelvváltozatban sem változott, (hiszen későbből a cseremiszebe került volgai bulgár jövevényszavak ezt megerősítik), de mindemellett a magyarba került ótörök jövevényszavak már tanúsítják az *-η > m, és *-η > n folyamatok lejátszódását.

11. A szókezdő *-i- > yi- változás

Az *-i- > yi- változás, más néven a y protézis kialakulása a csuvas nyelvtörténet másodlagos folyamatai közé tartozik, mely az abszolút szókezdő helyzetű hosszú illabiális magánhangzók diftongizációjának eredményeképp megjelenő Ç segédhang mássalhangzóvá válásának eredménye a csuvasban, vö. ny.ótör. *ās > *ias > yas > csuv. yus 'hermelin'. A y protézis a csuvasban a hosszú magánhangzókbeli keletkezett diftongusok szókezdő i elemének analógiájára az abszolút szókezdő rövid i és ĩ előtt is rendszerszerűen megjelent. A magyar nyelvbe került ótörök jövevényszavakban hosszú illabiális magánhangzóval kezdődő szó nem került be, a rövid i-vel kezdődő szavak előtt viszont a y protézis még nem jelent meg¹³, vö. k.ótör. ekiz, ny.ótör. *ekir > *ikir → öm. ikir > iker vö. csuv. yēkēr (i.m. 450.o.); k.ótör. (y)ildam, ny.ótör. *ildam → öm. *ildam > ildom, vö. csuv. yālttam (i.m. 452.o.); k.ótör. il-, il-, ny.ótör. *il- → öm. *il-ik > ma. illik (i.m. 453.o.); k.ótör. ĩr-, ny.ótör. *ĩr- → öm. ĩr- > ĩr- vö. csuv. ĩr- (i.m. 459. o.); k.ótör. ayran, ny.ótör. *ayĩr- > *ayray > *iray → öm. *iray > író (i.m. 464.o.); k.ótör. ĩsĩ-, ĩsĩ-, ny.ótör. *ĩsĩ- → öm. *ĩsĩ- > *ĩzi- > ma. izzik¹⁴ vö. csuv. āšā (i.m. 470.o.). Ebből következik, hogy a y protézis, noha csuvasos kritérium, a magyar nyelv ótörök jövevényszavai számára ebben a minőségében nem hasznosítható.

12. A szókezdő labiálisok változásai:

***o-, ō-, > va-, *ö-, õ-, ü- > ve-**

A változás az ún. v protézis kialakulásának folyamatára mutat rá, mely során a primer folyamatban az óstörök szókezdő hosszú labiális magánhangzók egy

¹² A *-Vg > -Vγ változást (mely a magyarban szóvégi hosszú magánhangzók megjelenéséhez vezetett az érintett szavakban, Róna-Tas a nyugati ótörök kor belső korszakolása szempontjából az első két korai korszakba tartozónak minősítette, vö. i.m. 1156.o.

¹³ Kivétel a jász népnév, ahol azonban a protetikus j török eredete nem egyértelmű, vö. Agygási-Róna-Tas (2007: 213–221).

¹⁴ Vitatott etimológia.

része diftonguson át rövidült le, és a diftongus kezdő labiális segédhangja változott *v* mássalhangzóvá. Másodlagosan később a rövid abszolút szókezdő labiálisok előtt is kialakult a *v* protézis.

A magyarba az ótörök szókezdő labiálisoknak háromféle képviselése van. Az első a rövid szókezdő *o*, *u*, *ö* és *ü* változatlan formában való megőrzését mutatja. Minthogy ez ugyanígy fordul elő a kun eredetűnek minősített állományban, ez a megfelelés nem csuvasos kritérium, vö. k.ótör. *oglak*, ny.ótör. **oglak* > **oɣlay* → őm. **oɣlay* >> ma. *olló* vö. csuv. *iväl* (i.m. 638.o.); k.ótör. *ogri*, ny.ótör. **ogru* > **uɣru* → őm. **uɣru* >> ma. *orv* (i.m. 653.o.); k.ótör. **učok*, ny.ótör. **učog* > **učoɣ* → őm. **učoɣ* >> ma. *ocsú*, vö. csuv. *věš-* (i.m. 626.o.); k.ótör. **uk-*, ny.ótör. **uk* → őm. **uk* > ma. *ok* (i.m. 629.o.); k.ótör. *učak*, ny.ótör. **učag* > **učaɣ* → őm. **učaɣ* > ma. *olcsó* (i.m.635–636); k.ótör. *un*, ny.ótör. **unday* → őm. **unday* > ma. *ondó* (i.m. 642); középtör. *určuk*, ny.ótör. **určuy* → őm. **určuy* > ma. *orsó* (i.m. 649); k.ótör. *urī*, ny.ótör. **urī* → őm. **urī* > ma *úr*, vö. csuv. *āru* (i.m. 969); k.ótör. *öküz*, ny.ótör. **ökür* → őm. **ükür* > ma. *ökör* vö. csuv. *vākār* (i.m. 663.o.); k.ótör. *ögir-*, ny.ótör. **öyir-* → őm. **öyir-* >> ma. *ör-ül-* (i.m. 677); török *örgä* ny.ótör. **örgä* → őm. **ürge* (i.m. 981.o.); k.ótör. *ürük*, ny.ótör. **ürük* → őm. **ürük* > ma. *örök* (i.m. 676); k.ótör. *ögäč*, ny.ótör. **öväč* → őm. **öväč* > ma. *üvecs* (i.m. 987.o.); de: tör. *untak*, kun **untak* → ma. dial. *ontok*, *ontog* (i.m. 645); középtör. *özän*, kun **özen* → őm. **üzen* > ma. *özön* vö. csuv. *var* (i.m. 685.o.).

A második féle képviselőben a nyugati ótörök donornyelvi alak a hosszú labiális szókezdő *ō-* és *ö-* már bejárta a *ō-* > *uo-* > *wa-* > *va-* ill. *ō-* > *üö-* > *we-* > *ve-* változást, vö. k.ótör. *ōy-*, ny.ótör. **vay-* → őm. **vay-* > ma. *váj-* (i.m. 989); k.ótör. *ōr-*, ny.ótör. **ōr-* > **ver-* vö. csuv. *věren*, (i.m. 1000)¹⁵, (míg a hosszú szókezdő *ū* nem, vö. k.ótör. *ün-*, ny.ótör. *ün-* → őm. *ün-* > ma. *ön-ik*, i.m. 668–669).

Végül a magyarba került ótörök jövevényszavakban a rövid szókezdő labiális magánhangzók előtt megjelenő másodlagos *v* protézis is képviselve van, vö. k.ótör. *oluk*, *olak*, ny.ótör. **valay* → őm. **valay* >> *vályú*, vö. csuv. *valak* (i.m. 992); középtör. *ökü*, ny.ótör. **vākü* → őm. **vekü* > *vék*, vö. csuv. *vakā* (i.m. 997); k.ótör. *ört-*, ny.ótör. **örtüylük* > **vertülük* → őm. **vertelük* > *vértelek*, vö. csuv. *vit-* (i.m. 1003). E két utóbbi donornyelvi fejlemény (az elsődleges és másodlagos *v* protézis) létrejötte között nem feltétlenül kell jelentősebb időrendi eltérést feltételezni, hiszen amint az eredeti hosszú szókezdő labiálisok diftongizálódtak, az ótörök alrendszerben a szókezdő labiális magánhangzó-fonémák megkülönböztetésében eltűnt a képzés időtartama szerinti differenciális jegy, így minden labiális szókezdő felvehette a protetikus *v*-t. A különbség csak annyi, hogy a diftongusos szókezdetknél a *v* a diftongus segédhangjából jött létre, a rövid labiális szókezdők előtt viszont analógiásan.

¹⁵ Vitatott etimológia.

A labiálisok különböző képviselője a magyarban az esetek egy részében felfogható úgy, hogy időrendi különbség az eltérések (v protézis hiányának ill. meglétének) az oka a nem kunhoz köthető szócsoporthoz: a v protézis hiánya korai kölcsönzésre utal, míg a megléte kései ótörök időrendre. Viszont a szavak egy másik csoportja, – ahol a donoryelvi formában nincs v protézis a rövid szókezdő labiálisok előtt, de a szó \check{c} -t is tartalmaz, melynek magyar képviselője szintén \check{c} – Róna-Tas belső korszakolása szerint szintén csak az ótörök harmadik alkorszakában kerülhetett a magyarba (vö. i.m. 1150.o.), ugyanolyan későn, mint a már v protézist mutató példák. Ez pedig annyit jelent, hogy az ótörök harmadik alkorszakában az ótörök szókezdő rövid $*o$ -nak a nyugati ótörökben kétféle képviselője volt: a térség egyik részén o -¹⁶, míg a másik részén már va -, vö. k.ótör. $*u\check{c}ok$, ny.ótör. $*u\check{c}og > *u\check{c}oy \rightarrow \text{öm. } *u\check{c}oy >> \text{ma. } ocsú$, vö. csuv. $v\check{e}s$ - (i.m. 626.o.); ill. k.ótör. $oluk, olak$, ny.ótör. $*valay \rightarrow \text{öm. } *valay >> v\check{a}lyú$, vö. csuv. $valak$ (i.m. 992). Hasonló kettősség látszódik az $*\check{o}$ - képviselőjében: k.ótör. $\check{o}g\check{a}\check{c}$, ny.ótör. $*\check{o}v\check{a}\check{c} \rightarrow \text{öm. } *\check{o}v\check{a}\check{c} > \text{ma. } \check{i}vecs$ (i.m. 987.o.); középtör. $\check{o}k\check{u}$, ny.ótör. $*v\check{a}k\check{u} \rightarrow \text{öm. } *vek\check{u} > v\check{e}k$, vö. csuv. $vak\check{a}$ (i.m. 997); k.ótör. $\check{o}rt$ -, ny.ótör. $*\check{o}rt\check{u}r\check{l}\check{u}k > *vert\check{u}l\check{u}k \rightarrow \text{öm. } *vertel\check{u}k > v\check{e}rtelek$, vö. csuv. vit - (i.m. 1003).

A korábbi kutatások által csuvasos kritériumokat eredményezőnek tartott hangváltozások áttekintése azt a célt szolgálta, hogy képet kaphassunk a nyugati ótörök nyelv belső tagoltságáról. A vizsgálat eredménye, mely Róna-Tas András és Berta Árpád új monográfiájának alapján áll, megerősítette, hogy a térség nyelveként domináns az r-török nyelvváltozat, de jelen van a kipesak kritériumokat mutató kun is. Az r-török nyelvváltozat azonban nem azonosítható kizárólagosan a csuvasos típussal, mert az ún. csuvasos kritériumok teljesülése tekintetében a kutatás új eredményeket hozott. A változások háromféle síkon jelentkeznek. Egyrészt, az ún. csuvasos kritériumokat produkáló hangváltozások (melyek a csuvas nyelv történetében lezajlottak, és török viszonylatban egyediek), a magyar nyelv ótörök jövevényszavaiban csak részben tükröződnek, tipikus végeredményük a török–magyar érintkezések után, a középtörök korban, a volgai bulgár nyelvjárásaiban, köztük a csuvas elődjében jelentkeznek. Másrészt, a csuvasos kritériumoknak tartott változások közül többről bebizonyosodott, hogy a magyar nyelv török jövevényszavaiban magyar fejlemények, ezért csuvasos kritériumként való meghatározásuk nem tartható fenn a továbbiakban. A csuvasal való egybevetés terén azt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar nyelv ótörök jövevényszavai között van 115 olyan szó (felsorolásukat ld. i.m. 1145.o.), amely a csuvas szókincsben

¹⁶ A szókezdő o - kései ótörök periódusban való fennmaradására mutatnak a nyugati ótörök nyelvterület egy részén a azok a szavak is, amelyek a csuvasban v protézis nélkül őrződtek meg, de csuvasos kritériumhozozók. Ilyen a már idézett ny.ótör. $*o\eta > *om > \text{csuv. } um$ ill. ny.ótör. $*o\eta > *og > *oy > \text{csuv. } V\ ow$ 'Vorderteil', ill. az a nem jelentéktelen számú belső keletkezésű szó, melynek mai csuvas hangalakjában az ótörök rövid szókezdő labiális megfelelője v protézis nélküli redukált magánhangzó.

egyáltalán nincs jelen, tehát ezeket nem célszerű közvetlen összefüggésbe hozni a csuvasal. Végül, azoknak a hangoknak a változásai, melyek eredményét a korábbi irodalom csuvasos kritériumként kezelte, az ótörök korban párhuzamosan létező, eltérő eredményekkel záruló változatok létrejöttét mutatják az r-török donornyelvben (ld. alább a táblázatot), miközben e változatokban a rotacizmus és lambdacizmus megléte közös tulajdonság¹⁷. Ez indokolja, hogy Róna-Tas a korábbi gyakorlattól eltérően a nyugati ótörök nyelv domináns r-török változatát *ogur*ként nevezte meg az új monográfiában, mely létező őstörök kori belső elnevezés, és az *oguz*-zal való összehasonlításban alkalmas valamennyi r-török nyelvváltozat megjelenítésére az ótörök korban.

Őstörök hangok és hangkapcsolatok	Ogur képviselete		Kun képviselete
*z	*z > r		*z > z
*š	*š > (lč) > l		*š > š
*sā-	*s(ia-) > ša-	sā- > sa-	nincs adat
*si/i-	si/i- > ši/i-		si/i- > si/i-
*-k	*-k > k	*-k > -g	*-k > k
*-g	*-g > -g	*-g > -γ	*-g > -g
*k-	[k-] > [k-] [q-] > [χ-]	[k-] > [g-] [q-] > [χ-]	*k- > k-
*t-	*t- > t-	*t- > d-	*t- > t-
*η	*η > η	*η > g > γ	*η > η
		*η > n	*η > m
*ō-	*ō- > ve-		nincs adat
*ō-	*ō- > va-		nincs adat
*o-	*o- > o-	*o- > va-	*o- > o-
*ö-	*ö- > ö-	*ö- > vä-/ve-	*ö- > ö-

¹⁷ Az a tény, hogy a változatok különböző végeredményei többé-kevésbé megjelennek a csuvasban vagy a volgai bulgár nyelvjárások maradványaiban, történetileg csak azt jelenti, hogy a 8. századig a Don-Kubány közén élő onogur, bulgár, kazár néven ismert szerveződések képviselői egyaránt részt vettek abban a közösségben, amelyik a 8. század közepén megkezdte felvándorlását északra a Volga mentén, és később volgai bulgárként vált ismertté.

Hivatkozások

- Agyagási K., Róna-Tas A. 2007. A *jász* népnév eredetéhez. In: Nyelvtudományi Közlemények 104: 213–221.
- Agyagási K., Csúcs S. 2012. A. Róna-Tas, †Á. Berta: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II. 1494 pages. Turcologica (herausgegeben von Lars Johanson) Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2011.
- Ahlqvist, A. 2010. Tščuwasçhiska. Tščuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band II. Herausgegeben von K. Agyagási und E. Winkler. Studies in Linguistics of the Volga-Region Volume V. Debrecen University Press, Debrecen.
- Beševliev, V. 1963. Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin.
- Бешевлиев, В. 1979. Първо-български надписи. София.
- Budenz József 1876: Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szöveggyezéseiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 67–135.
- Дмитриева, Ю., Адягаши, К. 2001. Hungaro-Tščuwaschica. Аннотированный библиографический указатель исследований венгерских ученых XIX–XX вв. Чебоксары
- Erdal, M. 1993. Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Федотов, М.Р. 1996. Этимологический словарь чувашского языка ч. I–II. Чебоксары.
- Gombocz Z. 1908. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. Budapest.
- Ligeti, L. 1977–1979. A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I–II. Kőrösi Csoma Társaság, MTA Könyvtára. Budapest.
- Ligeti L. 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pritsak, O. 1955. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden.
- Róna-Tas A. 1978. Bevezetés a csuvas nyelv ismeretébe. Budapest.
- Róna-Tas, A. 1982. Loan-Words of Ultimate Middle Mongolian Origin in Chuvash. In: Studies in Chuvash Etymology I. Ed. by A. Róna-Tas. Studia Uralo-Altaica 17, pp. 66–134. Szeged.
- Róna-Tas, A. 1998. Western Old Turkic. In: The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3–6, 1994. Turcologica 32. Ed. by L. Johanson, pp. 619–626. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Róna-Tas, András † Berta Árpád 2011. West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II. 1494 pages. Turcologica (herausgegeben von Lars Johanson) Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Agyagási Klára

Debreceni Egyetem

Szlavisztikai Intézet

klara.agyagasi@gmail.com

Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról?

A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka

Bakró-Nagy Marianne

1. Dolgozatom célkitűzése, hogy áttekintse, milyen ismeretekkel rendelkezünk az ugor alapnyelv történetéről, s arról, hogy a nyugati ótörök és magyar nyelvi kapcsolatok vizsgálata hogyan segít az ugor hangtörténetre vonatkozó tudásunk kiszélesítéséhez. Áttekintésem hangsúlyozottan módszertani jellegű: nem azt vizsgálom, hogy tényszerűen mit lehet tudunk e korszak hangtörténetéről, hanem azt, hogy mindaz, amit tudunk, milyen módszertani megközelítések eredményeként állt elő. A témaválasztás ilyen irányú szűkítésének indoka kettős. Egyrészt az ugor nyelvek kutatásának kimutathatók olyan módszertani problémái, amelyek legalábbis részben megmagyarázhatják, a finnugrisztika mindeddig miért nem írta meg a maga ugor történeti fonológiáját. Másrészt pedig megvizsgálandó, vajon a nyugati ótörök és magyar kapcsolatok leírásának „melléktermékeként” megszületett ugor hangtörténet módszertanilag miként viszonyul az eddigi ugor hangtörténeti kutatások módszertani jellemzőihez. Egy ilyesfajta összevetés, a majdani tartalmi elemzésekkel párosítva utat mutathat a további kutatások számára.

A téma aktualitását az adja, hogy a *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian* [WOT] részeként kismonográfia terjedelmű fejezet dolgozza fel a magyar nyelv történeti fonológiáját, s ezen belül alfejezetet szentel az ugor alapnyelv történeti fonológiai leírásának, mégpedig szándékai szerint olyan részletesen, amilyenre eddig sem a finnugrisztikai kutatásokban, sem egyebütt nem volt példa. Magától értődő, hogy egy ugor történeti fonológia kidolgozásának szükséges voltát nem csupán e nyelvek (török) nyelvi kontaktusai igazolják: a finnugor nyelvek ugor ágának története nem ismerhető meg a három nyelv előtörténetének ismerete nélkül. A kérdés az, vajon a finnugrisztika miért késlekedik az ugorak mint közbülső alapnyelvnek a lehetőség szerinti minél kimerítőbb rekonstrukciójával, és ettől elválaszthatatlanul

a három ugor nyelv legkorábbi állapotának leírásával, amelynek egyik komponense a történeti fonológia. Ez a dolgozat tehát vázlatos kifejtésben erre a kérdésre próbál választ adni, megjegyezve a következőt: az, ami az alábbiakban következik nem tudomány- vagy kutatástörténet, ezért a hivatkozásjegyzéktől sem várható el, hogy az ugor nyelvek történeti fonológiájára vonatkozó kimerítő szakirodalmi listát nyújtson. Először az ugor alapnyelv hangtörténetére vonatkozó eredményeket tekintem át (2.), majd azt, hogy az ótörök–magyar kapcsolatok miként járulnak hozzá e témához (3.), s végül megkísérlem felmérni a jövő kutatásait (4.).

2. Az ugor alapnyelv történeti fonológiai leírása a finnugrisztikában.

A finnugrisztikában az ugor alapnyelv (PUg) történeti fonológiai leírása (s vele együtt fonológiai, fonotaktikai rekonstrukciója) eddig több tekintetben is nélkülözötte a szisztematikus feldolgozást. E tény oka nem abban rejlik, hogy a tudományág feleslegesnek tartaná e feladat elvégzését, s szemben például az uráli, a finnugor vagy a permi alapnyelv ilyen jellegű leírásával az obi-ugor alapnyelvre és az ómagyar korra vonatkozó történeti fonológiai ismereteket elegendőnek tekintené, olyannak, amelyik helyettesítheti a három nyelv közös történeti fonológiai előzményének kidolgozását. A legfőbb okok többek között egyrészt az „ugor”-nak mint közbülső alapnyelvi szintnek a vitatott voltában (2.1.), valamint a magyar nyelv legkorábbi történeti szakaszainak hiányos ismeretében jelölhető meg (2.2.), valamint az ugor nyelvek más, törökségi nyelvekkel való kapcsolatának eddig nem kielégítő ismeretében (3.).

2.1. A finnugrisztikában nem volt, s ma sincs maradéktalan egyetértés abban, vajon a három ugor nyelv¹, a osztják, a vogul és a magyar önálló történetét megelőzően milyen jellegű lehetett az a korszak, amely e nyelvek közös előzményét képezte. Főként az 1980-as, 90-es évektől napvilágot láttak olyan nézetek, amelyek kétségbe vonták, hogy feltehető-e egy valamikori ugor alapnyelv, ugor beszélői közösség, s ha igen, a három nyelvnek milyen történeti viszonya alapján². Miközben az uráli nyelvcsalád egyike a legszilárdabb alapokra épülő rokon nyelvi csoportnak (pl. Campbell–Poser 2008. 94), a családon belül a nyelvi ágak, illetőleg nyelvek egymáshoz való viszonya ma is viták tárgya, de ezek között is talán csupán a volgai finnugor nyelvek viszonya indukált több problémát, mint az ugoré, amit részben módszertani kérdések, részben pedig a hiányos kutatások magyaráznak. Ha akár csak futólag átgondoljuk az ugor népek sok tekintetben hézagosan ismert közös történelmét – például úgy, ahogyan azt Abondolo teszi (1998. 6–7) – érthetővé válik, milyen

¹ Tekintettel arra, hogy a WOT az obi-ugor nyelvek külső elnevezéseit használja, e dolgozatban én is így teszek.

² L. pl. Hajdú 1978. 85, 1987. 334, Janhunen 1982, Salminen 1997, 2002. Ezek többségére Honti 1999-ig bezárólag az alant idézett, az ugor alapnyelv kérdéseiről szóló dolgozataiban részletesen reflektált.

nehézségekbe ütközik egy őstörténetileg meghatározható ugor korszak rekonstrukciója kezdve a föltehetően relative rövid együttélési periódustól egészen addig a drasztikus gazdasági-kulturális változásig, amelyik az obi-ugor népeket a magyartól már viszonylag korán elválasztotta. A kérdés megítélését azonban a nyelvész számra nem is annyira a tényanyag hézagos ismerete okozza, hanem az a módszertani csapda, ami az archeológia, a történelem vagy a földrajztudomány és a nyelvészet eltérő, egymásnak „egy az egyben” nem megfeleltethető fogalmi rendszeréből adódik.³

A hagyományos⁴ bináris családfamodell szerint az uráli nyelvek a legrégebbiként rekonstruálható uráli alapnyelvtől kiindulva következetesen két, majd megint két-két ágra szakadtak mindaddig, amíg a jelenlegi nyelvek a ma is ismert önállóságukat el nem érték. Ez a fokozatos, mindig bináris elágazás nem csupán a leánynyelvek kialakulását szemlélteti, hanem egyben azt a térbeli elkülönülést is, amelyik beszélőiknek földrajzi értelemben veendő szétvándorlását is jelenti mai földrajzi elhelyezkedésükig vezetve. Különféle számítások alapján az egyes csomópontokhoz (közbülső alapnyelvi szintekhez) azután időhatárok rendelhetők, melyek a szétvándorlások időtartamát jelölik. Ez a modell máig a legalkalmasabb arra, hogy a közös előzmény(ek)ből átörökölt tulajdonságok alapján a leszármazások irányát megmutassa, ugyanakkor közismerten alkalmatlan arra, hogy segítségével az ún. másodlagos egyezések vagy egyéb kontaktusok ábrázolhatók legyenek. Azok a másodlagos egyezések, amelyek a genetikailag egymással valamilyen kapcsolatban lévő, de egymástól már elszakadt, majd újra kapcsolatba került nyelvek közös tulajdonságaiban testesülnek meg, nem beszélve azokról a nyelvi érintkezésekről, amelyek más, genetikailag nem rokon nyelvekkel jöttek létre, illetőleg az areális nyelvészet vagy a szubsztrátum-vizsgálatok kereteiben kezelhetők. A nyelvi kontaktusok nyilvánvalóan térben (és persze időben) valósulnak meg, csak hogy a bináris családfamodell ezekről a nyelvi rendszereket alakító areális viszonyokról nem képes számot adni, s többek között ezért is fogalmazódhatott meg az a nézet, mely szerint az uráli nyelvcsalád földrajzi megoszlása nem egyeztethető össze a történeti folyamatokkal (l. még Grünthal 2007. 115). Az a nyelvtörténeti leírás vagy rekonstrukciós eljárás tehát, amelyik a bináris családfamodellen belül maradván nem számol mindazokkal a lehetséges nyelvtörténeti hatásokkal vagy folyamatokkal, amelyek nem következnek egyenesen e modelltől, szükségképpen egyoldalú (szűkre szabott), mert nem veszi tekintetbe az összes lehetséges szempontot, amelyek a nyelvi ágak vagy leány nyelvek kialakulásában szerepet játszhattak. (Hogy ebben a kérdésben a fent röviden utalt társtudományokkal való egyeztetetlenségnek mi a jelentősége, aligha

³ S ez magától értődően nem csupán az ugor nyelvekkel kapcsolatban merül fel, hanem általában is. Lényegében ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Janhunén is akkor, amikor azt fejtegeti, a régészet miért nem lehet segítségére a nyelvészetnek pl. az uráli alapnyelv datálásában (Janhunén 2009. 65–66).

⁴ A *hagyományos* címke e dolgozatban nem jelöl értékítéletet.

magyarázandó.) Campbell megfogalmazásában tehát, aki a családfamodell vs. areális nyelvészet összefüggésének kapcsán fogalmazza meg véleményét, a kiegyensúlyozott kép a következő szemléletből (és gyakorlatból) adódik: „...it is not possible to understand diffusion fully without knowing the genetic affiliation of the languages involved, and vice versa, it is not possible to account fully for what is inherited without proper attention to what is diffused. That is, it is not two distinct, opposed and antagonistic points of view that are involved, but rather both are needed and they work in concert: 'both the comparative method and areal linguistics are historical disciplines – twin faces of diachronic linguistics' (Hamp, 1977: 27). Both are necessary if we are to answer the question, 'What happened?', the historical linguist's goal” (Campbell 2006. 18).

Mielőtt egy pillantást vetnénk arra, vajon a finnugrisztikában milyen törekvések mutatkoznak az összehasonlító módszerrel kidolgozott genetikai kapcsolatok és kontaktushatások együttes kezelésére, lássuk, az ugor nyelvek egymáshoz való viszonyát a legutóbbi időkig hogyan ítélte meg a finnugrisztika. A legszélesebben elterjedt, a 19. századra visszavezethető nézet szerint, mint ismeretes, a nyelvcsalád finnugor ágából leszármaztatott ugor ág idővel két ágra, a osztják és a vogul közös előzményét képező obi-ugor ágra és a magyarra (annak előzményére, az ősmagyarra) oszlott. Ezt az elgondolást képviseli Honti is, aki több dolgozatban is, s eddig a legrészletesebben foglalkozott a kérdéssel (1979a, 1979b, 1997, 1998, 1999), fokozatosan összefoglalva a kilencvenes évek végéig megfogalmazott nézeteket, felsorakoztatva mindazokat az érveket, amelyek az ugor egység mellett nézetei szerint szólnak. A hagyományos modellt fogadja el a három ugor nyelv egymáshoz való viszonyát illetően. A hangmegfelelésekre alapulóan számbaveszi a közös, megőrzött szókinccset, jóval kisebb mértékben a szókinccsbéli innovációkat, valamint a morfoszintaktikai egyezéseket, azaz valamennyi nyelvi szintre tekintettel van (szemben más, például a volgai nyelvek viszonyait a legutóbbi időkig főként csak hangtörténeti vagy szókinccsbéli adatokra alapozó elgondolásokkal). Honti mindvégig a három nyelv belső nyelvi tényeire épít, azaz nem vizsgálja e nyelveknek (különösen az obi-ugor nyelveket illető) esetleges másodlagos egyezéseit, sem pedig más, nem uráli nyelvi kontaktusokból adódó lehetséges tanulságait (de l. Korenchy 1972), s a közösnek ítélt hang- és morfoszintaktikai változásokat sem helyezi szélesebb, areális vagy tipológiai kontextusba. Azaz éppen azok az összefüggések maradnak említés nélkül, amelyeket egyrészt a hagyományos családfamodell nem képes kezelni (másodlagos kapcsolatok), másrészt pedig azok, amelyek független érveket szolgáltatathatnának (areális és tipológiai jellemzők). Holott a kérdés nem elhanyagolható (természetesen az ugor nyelvektől függetlenül sem): két vagy több nyelv együttesen, valamely közös előzményből megőrzött tulajdonsága megmutatja rokonságuk milyenségét, ám utóbb kialakult, hasonlóknak vagy azonosnak ítélt innovációik csak akkor szólnak közösen kialakított fejlemény, azaz rokonságuk mellett, ha azok rájuk és csak rájuk jellemzők, azaz semmilyen más, például areális kapcsolatnak nem tulajdoníthatók. Az ugor (vagy akár obi-ugor) nyelvek ilyen jellegű elemzése

egyelőre szerény (de l. pl. Sipos 2002, 2003, Anderson 2006 további irodalommal). Létezik továbbá még egy lényeges szempont, ami ismereteim szerint mind a mai napig nem játszik szerepet az ugor nyelvek kapcsolatának elemzésekor: miközben a közösen megőrzött szókincsbéli és hangtörténeti egyezések egyfelől, és a közös szókincsbéli és hangtörténeti innovációk másfelől fogódzót nyújtanak egy alapnyelvi szint kezdeti és végső állapotának rekonstrukciójához, addig az éppoly fontos morfoszintaktikai egyezésekre csak a forma, a morfolk fonológiai képe tekintetében lehet támaszkodni. Azaz csak akkor, ha a hangtörténeti változások érintik a grammatikai elemeknek vagy azok kapcsolatának fonémaképletét is. Mindezek funkcionális változásai ugyanis nem feltétlenül esnek egybe időben a formai változásokkal.⁵

Az ugor egység elvetésének oka azonos, ám következményei eltérőek. Az azonos ok a rokonság, illetőleg származtatási minta mellett felhozható érvek vitatása. Például Salminen (2002. 5–8), aki éppen a fent hiányolt szélesebb kontextusra, areális körülményekre (is) hivatkozva vonja kétségbe az ugor egység melletti érveket, illetőleg egy részüket. A következmények vagy az ugor egység teljes elvetését (pl. Gulya 1977, 1994), vagy pedig a három nyelvnek a hagyományostól eltérő csoportosítását (Janhunen 2009) jelentik. Az ugor nyelvek genetikus viszonyára vonatkozó eltérő elgondolások jelentkezése akár a legutóbbi időkben is természetesen nem független mindazoktól a vitáktól, amelyek a múlt század utolsó évtizedeitől máig tartóan az uráli nyelvek egymáshoz való viszonyát feszegetik, ismétlődően kétkedve a hagyományos bináris modell alkalmazhatóságában. Mint ahogyan bizonyos az is, hogy az 1970-es végén megjelenő *Samojedischer Wortschatz* (Janhunen 1977) vagy az 1980-as évek legelején napvilágot látott *Johdatus lapin kielen historiaan* (Korhonen 1981), s nyomukban további jelentős szamojédológiai és lappológiai munkák hatottak e viták megindulására (is). Lényegében arról van szó, hogy a bináris modell nem tűnik megfelelőnek a nyelvcsaládon belüli differenciáltabb viszonyok ábrázolására: olyan fokozatos szétválásokat sugall, amelyek egyre kevésbé egyeztethetők össze történelmi vagy összehasonlító és kontaktológiai nyelvtörténeti tényekkel. Visszatérően hangsúlyozott igény (a közösen megőrzött örökségek mellett) a közös innovációkra, a szókincs, ill. a hangtörténet mellett a grammatikai változásokra való minél hatványozottabb építkezés, s a cél, hogy a különféle típusú uráli–nem-uráli és uráli–uráli nyelvi kontaktusok, areális összefüggések egyenrangú (azaz nem csupán a szókölcönzésekre tekintettel lévő) szerephez jussanak a nyelvek egymáshoz való viszonyának megállapításában, s nemkülönben a tipológiai egybevetések is. “If language contact phenomena are not really incorporated into the model of language diachrony, we are caught in the trap of essentialism, using our knowledge of the reality of language contact phenomena ... only as building

⁵ Ismereteim szerint eddig csupán Grünthal (2007 további szakirodalommal) mutatott rá ennek a szempontnak a fontosságára a finnugrisztikában.

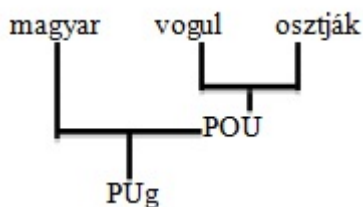
material for further illusory constructions ...” (Laakso 2012: 185). A fenti igényekkel lép fel például Grünthal (2007) a mordvin nyelveknek a családfán történő újrapozícionálásakor, Saarikivi (2006) a szubsztrátumhatások keresésekor, Aikio (2002, 2007) új szamojéd etimológiák felállításakor, Ylikoski (2011) az irányjelölő esetek történetének vizsgálatakor, Janhunen (2009) az uráli alapnyelv több szempontú újraelemzésekor, Salminen (2002) és Häkkinen (2012) az uráli családfa szerkezetének más és más szempontú, kritikus újrvizsgálatakor, Michalove (2002) az uráli szókinccs elemzésekor, és a sor szerencsére még hosszan folytatható. Ez a dolgozat nem vizsgálhatja e törekvéseket tartalmi szempontból, és ezeken belül az ugor egység mellett vagy ellen felsorakoztatható érveket sem mérlegeli, csupán a módszertani megközelítéseket próbálja felmérni, mert a jövő elemzéseit majd úgyis eldöntik, a tartalmi kérdésben mely állítások a plauzibilisabbak.⁶ Az azonban megállapítható, hogy az ugor nyelvek egymáshoz s a nyelvcsalád további nyelveihez fűződő viszonyának újragondolását csak egy szélesebb, az egész nyelvcsalád belső szerkezetére vonatkozó, más és más irányból közelítő kutatási irányban a kereteiben érdemes mérlegelni. Továbbá megállapítható az is – s e dolgozat kérdésfeltevésének szempontjából, mely szerint a finnugrisztika miért késlekedik az ugoroknak mint közbülső alapnyelvnek a lehetőség szerinti minél kimerítőbb rekonstrukciójával, ez fontos következtetés –, hogy a bizonytalanság hogyan akadályozza (egyelőre legalábbis) az alapvetően szükséges „technikai” lépések megtételét. A finnugor és a mai ugor nyelvek között valamilyen közbülső alapnyelve(ke)t feltételező, de a három nyelv egymáshoz való viszonyát eltérően modellező elgondolások ugyanis magától értődően másként és másként írják elő a rekonstrukció menetét. Ehhez helyénvaló emlékeztetni néhány közismert módszertani lépésre.

Több rokon nyelv közös előzményének (mely előzmény egy meghatározott történeti állapotot rögzít) rekonstrukciója implikálja e nyelvek diakrón folyamatainak és egymáshoz való viszonyának az ismeretét is. Az utóbbihoz a módszert a történeti összehasonlító módszer biztosítja. Ahhoz, hogy a kérdéses nyelvek közös előzménye rekonstruálható legyen, rendelkezni kell e nyelvek belső, a rokon nyelvektől független történetéről, valamint legkorábbi állapotáról kialakított hipotézissel. Ez a legkorábbi állapot a belső rekonstrukció eszközeivel érhető el, s az alapnyelvi rekonstrukció csak ezután következhetik. Ezen a ponton válik elengedhetlenné az egymáshoz való viszonyok, származtatások modellje. Ha három nyelvről van szó, akkor e viszonyok például a következők lehetnek (a három ugor nyelv példáján illusztrálva)⁷:

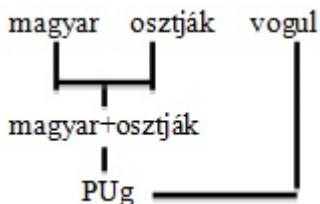
⁶ Abban aligha lehet nézelteltetés, hogy rekonstruált nyelvek föltételezésekor, illetőleg tulajdonságaik meghatározásakor csakis a plauzibilitás különféle fokairól érdemes beszélni.

⁷ Az ábrázolásmód Häkkinent (2012), illetőleg Ylikoskit (2011) követi a könnyebb összevethetőség kedvéért.

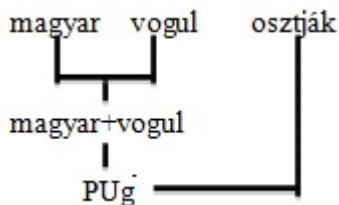
(1a)

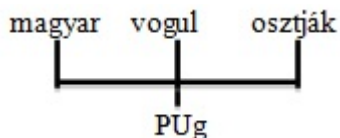
(1b)

(1c)

(1d)

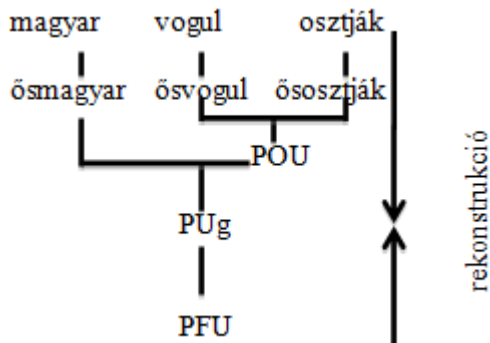

Az első három modell a hagyományos bináris elágazást mutatja az (1b) mintában a magyar és az osztják (ismereteim szerint erre nincs példa a szakirodalomban), az (1c) mintában a magyar és a vogul közös előzményét tételezve közbülső alapnyelvi szintként. Az (1d) modell hármas elágazást mutat. A rekonstrukció szempontjából mindez a következőt jelenti. A belső rekonstrukciót követően, s a nyelvek legkorábbi állapotait (tehát például az őosztjákat, az ősvogult stb.) figyelembe véve az (1a) modell esetében rekonstruálandó az obi-ugor állapot, majd ezt a magyarral egybevetve az ugor alapnyelvi állapot. S hasonlóképpen – mutatis mutandis – az (1b) és az (1c) modell esetében is. Az (1d) modell szerint viszont közvetlenül vetendő egybe a három nyelv legkorábbi állapota (Häkkinen 1984). Az az eljárás ugyanis, amelyik a három leánynyelvet közvetlenül hasonlítja össze egymással az (1a),

(1b), és (1c) modell esetében is, módszertanilag nyilvánvalóan elfogadhatatlan. A finnugrisztikában kevés kivételtől eltekintve azonban az 1980-as évek elejéig éppen ez volt a helyzet mindabban a kisszámú munkában, amelyek átfogóbb képet igyekezett adni az ugor alapnyelvig vezető történeti fonológiai folyamatokról (s aminek oka első sorban a releváns előtanulmányok hiánya lehetett).

Valamely közbülső alapnyelvi szintnek a rekonstrukciójához azonban – függetlenül attól, hogy melyik modelltől van szó – mindez még nem elegendő, hiszen annak egyúttal levezethetőnek kell lennie az azt időben megelőzőként tételezettből, azaz az ugor esetében a finnugor alapnyelvből⁸. Ez a levezetés természetesen segíti is a rekonstrukciót, amennyiben az ugor alapnyelv kikövetkeztetett rendszerének egyfelől a finnugor előzménynek, másfelől az ugor nyelvekben megtestesülő következménynek is meg kell felelnie. Az (1a) modell differenciáltabb változatán illusztrálva, s nyíllal jelölve a leírás, ill. a rekonstrukció menetét, a folyamat a következő (2). (A változásokat bemutató leírások az általános nyelvtörténeti gyakorlatnak megfelelően az előzményből indulnak.)

(2)

Felmerül a kérdés, vajon a finnugrisztika milyen ismeretanyagra támaszkodva állította vagy állítja fel e különféle modelleket. Tekintettel e dolgozat témájára ezúttal csupán az etimológiai és hangtörténeti vizsgálatok áttekintésére vállalkozhatunk, hiszen ezek képezik az egyik (a legutóbbi időkig is túlnyomó) részét az ismeretanyagnak, de a következőt mindenképpen meg kell fogalmazni: egy alapnyelvi szint rekonstrukciója csak abban az esetben lehet szisztematikus, ha mindazok a nyelvtörténeti leírások, amelyek egyáltalán a megközelítéséhez szükségesek, a rendelkezésre állnak. Az ugor esetében tehát ismerni kell mindhárom ugor nyelv történetét, és legkorábbi (önálló) állapotuk leírását,

⁸ Itt csak emlékeztetünk az alapnyelvi rekonstrukció közismerten körbenforgó voltára, arra, hogy például az ugor alapnyelv esetében olyan rendszert vezetünk le egy megelőző (finnugor) állapotból, ami maga is részese ennek a megelőző állapotnak.

valamint – ha feltételezhető ilyen – az előbbiek alapján rekonstruált közbülső alapnyelvi szint vagy szintek releváns tulajdonságait, hiszen csak mindezek segítségével lehet eljutni egy még korábbi állapothoz. Végigtekintve az ugor nyelvek nyelvtörténeti leírásain azonban be kell látni, hogy az eddig felhalmozott, tiszteletre méltóan jelentős nyelvtörténeti kutatási eredmények ellenére nem rendelkezünk a három ugor nyelv módszeres összehasonlításához szükséges ismeretekkel. Csupán a hagtörténetnél maradva: nincs átfogó, korszerűen megírt, összefoglaló obi-ugor történeti fonológiánk⁹ (egy teljességre törekvő, összefoglaló obi-ugor történeti grammatikáról már nem is beszélve).

A (2) alatti modell megmutatja, milyen úton juthat el az elemzés a leánynyelvek mai állapotától a korábbi szintekig. Azokig a korábbi szinkrón szintekig, amelyekre a történeti fonológiai leírásoknak vonatkozniuk kell, s amelyeknek – csakúgy, mint minden standard fonológiai leírásnak – a következőkről kell számot adniuk: a fonémarendszerről, a fonémasorokról, és ha lehetséges a fonémák egymáshatásának jellemzőiről¹⁰, valamint azokról a változási folyamatokról, amelyeknek eredményeképpen mindezek előálltak. Rekonstruált nyelvek esetében azonban még a következő feltételeknek is teljesülniük kell: szükség van azoknak az etimológiáknak a gyűjteményére, amelyek a szisztematikus hangmegfelelések és jelentés-egyeztetések alapján a kérdéses alapnyelv szókészletét alkotják, valamint a szisztematikus hangmegfelelések alapján rekonstruált alapalakokra és alapjelentéseikre, azaz az alapszavakból összeálló korpuszra. Rekonstruált nyelvek esetében ugyanis az etimológiák csupán a korpusz alapját képezik, a korpusz maga a rekonstrukciók összessége. Csak ezekre támaszkodva következtethető ki a fonémarendszer és a sorbarendezési tulajdonságok sora, s vezethetők le a változások az alapnyelvtől (a közbülső alapnyelvi szinteken keresztül) a leánynyelvekig.

A finnugrisztika egyetlen olyan összefoglalást mutatott fel, amelyik képet igyekszik adni az ugor történeti fonológiájáról egy átfogóbb uráli hangtörténet keretei között, a Sammallahtiét (1988). Mindazok a további munkák, amelyeknek témája valamilyen ugor történeti fonológiai kérdés (ezek listája itt aligha közölhető) csak egy-egy részletkérdésre koncentrálnak, s igen kevés azonak a dolgozatoknak a száma is, amelyek (a fent meghatározott értelemben) ugor alapnyelvi korpuszt kínálnának. Az Uralisches Etymologisches Wörterbuch [UEW] a maga 126 biztos ugor (és 21 bizonytalan) etimológiájával, ill. alapalakjával csupán az ugor alapnyelvig visszavezethető egyezéseket közli, de az uráli vagy finnugor alapnyelvből átöröklött ugor alapnyelvi alakokat és jelentéseiket nem rekonstruálja (továbbá ugor alapnyelvi hangrendszert vagy

⁹ Dolgozatomnak témaválasztásából következően nem feladata, hogy akár vázlatosan is kitérjen arra, miként gondolható el egy összefoglaló obi-ugor vagy ugor hangtörténet kidolgozása.

¹⁰ Jól dokumentált nyelvek esetében is csak igen óvatosan lehet következtetni ezekre a folyamatokra, amelyek nem azonosak a változási folyamatokkal. E kétféle folyamat sajnos a hangtörténeti munkákban gyakran teljesen összekeveredik.

fonotaktikai jellemzőket sem nyújt). Az egyetlen összeállítás, amelyik a UEW anyaga alapján az uráli/finnugor eredetű osztják, vogul vagy magyar szavak ugor kori rekonstrukcióját – tehát egy 274 alakból álló korpuszt – közöl, Oszkó (1999) ugor alapnyelvi fonotaktikai leírása.

Sammallahti (1988) uráli történeti fonológiájának részeként szentel egy-egy vázlatot a PFU › PUG, másrészt a PUG › POU/magyar változásoknak (499–502). Elfogadja az (1a)-ban látott modellt, s a különféle változásokat, (rekonstruált) alakokat ennek megfelelően a finnugor alapnyelvtől szisztematikusan vezeti le az ugoron keresztül az obi-ugorig és a magyarig (504–506, 536–551). Rövid megjegyzését az ugor nyelvek egymáshoz való viszonyaira érdemes idézni, mert jól világítja meg a probléma lényegét: „Although this grouping has been questioned frequently, it will be used in this presentation ... This is justified by the fact that it is possible to build unitary reconstructions for Proto-Ugric and Proto-Ob-Ugric ... The Hungarian reflexes of the PFU vowels are not as clear. **The relationship of Hungarian to the rest of the Ugric languages is therefore rather loose, whereas the development of the PFU sounds can be fairly accurately traced in the Ob-Ugric languages**” (499–500, kiemelés tőlem – B.-N. M.). Mind Oszkó, mind Sammallahti ugor rekonstrukcióit (ti. szemben az UEW gyakorlatával) az jellemzi, hogy akkor is kikövetkeztetnek ugor alapalakot, amikor csupán egyetlen ugor nyelvi folytató (vagy csak osztják, vagy csak vogul, vagy csak magyar) létezik, ami logikusan következik ugyan az (1a) modell követéséből, de különösen azokban az esetekben, amikor csupán magyar folytatót ismerünk, igen bátor vállalkozás (l. még Sammallahti fentebbi megjegyzését).

Bármennyire is vázlatos Sammallahti leírása, a finnugrisztika részéről máig is ez az egyetlen, jóllehet más nyelvekkel való kontaktusokra vagy areális összefüggésekre nem reflektáló leírás, amelyik egységes áttekintést ad, de nem feleltethető meg egy átfogó ugor hangtörténet követelményeinek, s nem is azzal az igénnyel jött létre.¹¹ Összesen 349 elemből (ugor rekonstrukcióból) álló korpuszával erősen támaszkodik az addigra már megjelent Honti-féle obi-ugor magánhangzótörténetre (Honti 1982), de a kizárólag belső rekonstrukción alapuló leírást igyekszik kitágítani. Hasznosítja továbbá Honti munkájának kritikáját is (Tálos 1984), valamint kisebb obi-ugor mássalhangzótörténeti munkákat.¹²

E dolgozat az eddigiekben arra próbált rámutatni, az ugor egység, az ugor alapnyelv, a három ugor nyelv egymáshoz való történeti viszonyának meghatározása vagy rekonstruálása hogyan jellemezhető módszertanilag. Van azonban az ugor nyelvek tanulmányozásának, s azon belül is a hangtörténeti kutatásoknak egy komponense, amelyik egyenrangúan fontos szerepet játszik, s amelyről eddig alig esett szó: a magyar hangtörténetről.

¹¹ Vélhetően terjedelmi akadályai voltak annak, hogy a szerző nem élhetett hosszabb fejtegetésekkel.

¹² Honti obi-ugor mássalhangzótörténete csak 1999-ben jelent meg: Honti 1999.

2.2. Honti (1979a. 228) harmincnégy éve így írt: a magyar nyelv történetével foglalkozó „...nyelvtörténészeink érdeklődése legfeljebb a legrégebb szövegemlékeink korára terjed ki, **pedig az azt megelőző nyelvtörténeti események feltárása alapvető fontosságú volna...** Az obi-ugor nyelvek felől nézve sem nevezhető a helyzet rózsásnak: a történeti hang- és alaktani kutatások eredményei egyelőre még nem nyújtanak minden tekintetben biztos alapot a korábbi nyelvállapot vizsgálatához...” (kiemelés tőlem – B.-N. M.). Igazságtalanság lenne azt mondani, hogy a nyelvemlékes kort megelőző időszak, azaz az ősmagyar kor hangtörténeti feldolgozása terén semmi nem történt a magyar nyelvtörténeti kutatásokban, de az a legjobb akarattal sem állítható, hogy létezik olyan hangtörténeti leírás, amelyik akár párba állítható lenne azokkal a vizsgálatokkal, amelyek számolnak egy obi-ugor alapnyelvvel, s megkísérik feltárni annak magánhangzó- vagy mássalhangzótörténetét (legkimerítőbben I. Honti 1982 és 1999). Azaz nem áll rendelkezésre szisztematikus feldolgozáson alapuló, összefoglaló ismeretanyag e korszakról, amelyik az obi-ugor nyelvekkel vagy csak valamelyikükkel összevethető lenne. Tehát lényegében máig Bárczi (1958, 1967), ill. Abaffy (2003) az irányadó áttekintő forrás még akkor is, ha részkérdésekben fontos elemzések születtek (kiragadott példaként Honti 1983 vagy 1985).

Magától értődő, hogy pusztán belső nyelvi rekonstrukcióval az ősmagyar korszak hangtörténete nem dolgozható ki. A megközelítésnek legalább három irányúnak kell lennie. Egyrészt az ómagyar legkorábbi korszakára rekonstruálható szinkrón állapot, másrészt – feltéve, hogy a modell számol ugor alapnyelvvel – az ugor alapnyelv legkésőbbi korszakára rekonstruálható állapot felől közelít, egy „köztes” szinkrón szintet rekonstruálva. Ebben a megközelítésben egyenlő érvénnyel kell jelen lennie mind a finnugrisztikai, mind pedig a magyar nyelvtörténeti kompetenciának. De ahogyan azt 2.1. pontban mondtuk, e nyelvi változat leírása éppúgy nem képzelhető el a lehetséges nyelvi kontaktusok, areális és tipológiai összevetések nélkül, mint ahogyan semmilyen nyelvi szint történeti leírása, ill. rekonstrukciója sem. Ami viszont további kompetenciák, az ősmagyar esetében minimálisan a turkológiai bevonását teszi szükségessé. Mindez annyit jelent, hogy nem csupán a feladat összetettsége nehezíti a kidolgozást, de az a tény is (s e dolgozat túlnyomó része éppen erről szól), hogy finnugrisztikai oldalról, s eddig turkológiai oldalról sem állt rendelkezésre kielégítő (de I. Ligeti 1986) kutatási előzmény, jóllehet adódtak példák ez utóbbi aspektus figyelembe vételére (pl. Kálmán 1963, Abaffy 1994).

Összefoglalva tehát az eddig leírtakat megállapítható, milyen finnugrisztikai és magyar nyelvtörténeti háttér előtt jelent meg az *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*, amelyik már tematikájánál fogva sem engedhette meg magának, hogy ne kísérelje meg pótolni azt a hiányt, ami nélkül pedig a magyar nyelv török jövevényszavainak történetét sem elvileg, sem pedig módszertanilag nem lehet feldolgozni. Ezt a munkát nem a finnugrisztika

végezte el, ami azonban annak a ténynek a szempontjából, hogy egyáltalán létezik ugor hangtörténet, teljességgel lényegtelen.

3. Az ugor alapnyelv történeti fonológiájának megközelítése a nyugati ótörök kapcsolatok fényében.

A következőkben nem történeti fonológiai vagy rekonstrukciós szempontból, tehát tartalmilag értékelem azt a leírást, amelyik a nyugati ótörök és magyar nyelvi kapcsolatok elemzésének egyik módszertani indíttatású eredménye lett. Egy ilyen értékelés csupán olyan széles bázisú összehasonlító nyelvészeti munkával végezhető el, mint amilyen a WOT ugor történeti fonológiai leírása maga. Azt próbálom bemutatni, hogy e leírás megközlítés módjában hogyan viszonyul az eddigi finnugrisztikai leírásokhoz. A WOT 5. fejezete az „A historical phonology of Hungarian“ című (1011–1069), Róna-Tas munkája. Célkitűzése, hogy az ugor alapnyelvtől levezesse a hangtani változásokat három közbülső nyelvi szinten keresztül a mai magyarig. A három közbülső szint a korai ősmagyar, a késői ősmagyar és az ómagyar, közülük az ősmagyar változatok rekonstruáltak, s bár az ómagyar már dokumentált korszakot jelent, tudvalévő, hogy egy sor tekintetben rekonstrukcióra szorul. E célkitűzés ellenére a fejezet nagyralátóbb, amennyiben a levezetések nem az ugor alapnyelvvél kezd, azaz nem azzal, hogy bemutat például egy ugor fonémarendszert stb., hanem azzal, hogy tárgyalja ez utóbbinak a kialakulását is. Ebben a finnugor alapnyelvre, mint rekonstruált előzményre támaszkodik. Róna-Tas elfogadja a hagyományos, bináris osztatú modellt (l. 1a) a három nyelv egymáshoz való viszonyát illetően is (1015), s az ugort a magyar és az obi-ugor közös tulajdonságai alapján rekonstruálja egyfelől, a finnugor alapnyelvi rekonstrukciók alapján másfelől, tehát a (2) modellnek megfelelően. Sammallahtihoz és Oszkóhoz hasonlóan rekonstruál ugor alakokat akkor is, ha azoknak egyáltalán nincs obi-ugor megfelelőjük. (Összesen 465 magyar szó alapján állítja fel alapalakjait, ezek közül 342 finnugor és 123 ugor eredetű.)

Az ősmagyar állapot elgondolása a munkában már önmagában felkelti a figyelmet. A nyelvtörténeti szakirodalom egyik közhelye, hogy rekonstruált nyelvi állapotokat is a természetes, adatolt nyelvi rendszerek mintájára kell kikövetkeztetni még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy az esetek messze túlnyomó többségében ez miért nem lehetséges. Tehát egy rekonstruált nyelvre is úgy kell gondolnunk, mint amelyiknek volt valamilyen földrajzi (dialektális), társadalmi (szociolingvisztikai) és időtartambéli tagolódása, azaz kezdődött valamikor és tartott valameddig (nyilvánvalóan önkényes korszakhatárok szerint, csakúgy mint a természetes nyelvek esetében). E tagolódások meghatározása sokszor lehetetlen, s ismereteim szerint az ugor esetében Róna-Tas az első, aki erre vállalkozik. Eleve két ősmagyar szintet tételez fel, a korai (Early Ancient Hungarian) és a késői (Late Ancient Hungarian) korszakot. Továbbá megfogalmazza azt is, hogy az ugor egység alatt a magyarnak számos dialektusa lehetett, amelyek izoglosszát alkottak más ugor alapnyelvi dialektusokkal, de a korszak végére már olyan tulajdonságai is kialakultak,

amelyekben nem osztozott más dialektusokkal: nyilvánvalóan ezeket kizárólag az önálló magyar nyelv jellemzőiként tételezi. Az önállósodást folyamatként gondolja el, kimondván, a magyar akkor távolodott el földrajzilag a többi ugor változattól, amikor az ugor egység már megszűnt (az obi-ugor felbomlását későbbre teszi a magyar kiválásánál). Mindezt tekinthetnénk csupán gondolat kísérletnek is, csakhogy ezek az állítások nyilvánvalóan a nyugati ótörök és ugor, illetőleg magyar nyelvi kontaktusok tanulságaira alapozódnak. Fennáll annak a lehetősége, hogy a teljes munka következtetései vagy állításai különféle mértékben a jövő kutatásainak fényében nem bizonyulnak tarthatóknak, csakhogy a magyar viszonyát a másik két nyelvhez, s az idő- és térbeli tagolódást Róna-Tas nem, vagy nem csupán belső rekonstrukcióra (ti. az eddigi gyakorlattal szemben nem kizárólag az ugor nyelvek belső rendszerének összevetésére) alapozza, hanem külső tényekre: a nyelvi kontaktusok nyújtotta érvekre, a relatív kronológiára a hangváltozásokat illetően. Az ugorról és a magyarról alkotott véleményét éppen azzal a többlettel formálja meg, aminek eleddigi hiányára fentebb utaltunk: a nyelvi kontaktusok tanulságaival.

A WOT ugor hangtörténetéből nem derül ki, vajon a hagyományos családfamodell, illetőleg a három ugor nyelv egymáshoz való viszonyának *a priori* elfogadása a változások és megfeleltetések levezetése során vajon abból adódik-e, hogy a szerző eleve nem kételkedik e modellben, vagy pedig abból, hogy a kontaktusok elemzése (is) ugyanezekre a viszonyokra utal (szemben ti. „Chronological remarks on consonant changes“ (1038–1040) című alfejezettel, amelyben egyértelművé válik, hogy például a késői ősmagyar és a korai ómagyar megkülönböztetését a jövevényszavakból levonható tanulságok motiválják). Hasonló ok miatt nehéz e fejezetet kidolgozott hangtörténetnek tekinteni: a leírás maga kevés kivételtől eltekintve (pl. 1041, 1042) magyarázatok nélküli állítások sora (ebben emlékeztet Sammallahti leírására), ami nehezíti az értelmezést.¹³ Sok egyéb mellett van azonban a fejezetnek egy módszertani szempontból kiemelkedően fontos jellemzője. A hangmegfeleltetések és a változások levezetése során fonémáról fonémára lépve, egyenként mutatja be a folyamatokat, de ugyanakkor a következtetések, összefoglalások már fonémaosztályokra (is) vonatkoznak (pl. az orális zárhangokra – 1016, stb.), ami megteremtí az általánosítások, s ezzel később akár történeti tipológiai összevetések lehetőségét (pl. a magánhangzóközi bilabiális nazális hiánya a magyarban – 1021, stb.). Mindezt megtámogatja azzal, hogy az egyes fonémák változásainak bemutatásánál rendre tudósít arról,

¹³ Ebben a terjedelmi korlátok nyilván kulcsszerepet játszottak, a további kutatásokat azonban kevésbé segíti. Például (Oszkóval szemben) nem fűződik magyarázatok már eleve a fonémák besorolásához (1041, 1034, 1042 stb.) sem, s a levezetések során is csak szűkszavú megjegyzések fogalmazódnak meg, ha a korábbi nézetekkel nem ért egyet a szerző. Holott az eddigi szakirodalmi megállapításokhoz képest alapvető kérdésekben vall eltérő nézeteket (lásd pl. a svá hang bevezetését az ugor alapnyelvi magánhangzórendszerbe a hangsúlytalan helyzetre hivatkozva, mellyel kapcsolatban kérdés azonban, hogy fonémáról van-e szó vagy allofónról, vagy pedig a réshangok tekintetében a zöngétlen dentális kérdését, stb.).

valamely változásra hány példa van, így demonstrálva, hogy egy hangnak melyik a domináns vagy tipikus változása, s melyik nem az. A hangváltozások erős és gyenge tendenciákként vannak definiálva (1036): „I distinguish between *strong* and *weak tendencies*. We are confronted with strong tendencies where the phonological or morpho-phonological changes can be described through simple rules, and exceptions are very rare or nonexistent. Weak tendencies are followed by changes appearing in a considerable number of the relevant cases, but not in all. The cause of the limited force of a tendency may vary widely; generally this perception is result of our inadequate knowledge“ (kiemelés az eredetiben – B.-N. M.). A kétféle tendenciának ilyen meghatározása ugyan kérdéseket vet fel¹⁴, de most nem ez a lényeges, hanem az, hogy milyen előnyökkel jár. Előnye, hogy a gyenge tendenciák (legyenek bármelyikek is azok), s a mögöttük álló példák relatíve alacsonyabb számának okát a nyelven belüli (fonológiai, morfológiai) okok mellett nyelven kívüli kontextusba helyezve esetleg további kontaktológiai, areális vagy tipológiai összefüggésekben is kereshetjük. Egészen biztos, hogy ez utóbbiaknak a felfedése vagy rendszerbe állítása nehezebb, mint ha csak belső okokra hivatkoznánk, de megteremti legalább a kiváltó okok pluralitásának lehetőségét, azt, hogy a feltételezhető okok között plauzibilitásuk szerint tegyünk különbséget. Amihez persze szükség van arra a szemléletmódra is, amelyik valamely változásnak külső hatásra történő bekövetkeztét nem hátrítja el mindaddig, amíg az belső okokkal is magyarázható. A nyelvek ugyanis nem így működnek. Nyelvtörténeti közhelyre utalva mindössze: a nyelv a maga bonyolult rendszerével ugyancsak bonyolult és komplex külső és belső mögöttes okok együtthatása vagy éppen egymással versengő tendenciáknak eredményeként létezik és változik, s ebben a folyamatban a kizárólagosságok jóval kevésbé játszanak szerepet, mint a külső és belső okok együttes hatásai – akár látszódik ez a felszínen, akár nem. Egy ilyesfajta, tágabb összefüggésekben vizsgálódó folytatáshoz a WOT az alapot megteremtette.

4. Hogyan tovább...?

Bizonyos, hogy a finnugrisztikát – hogy milyen mértékben, azt megjósolni aligha lehet – mozgósítani fogja a WOT, s benne az a fejezet is, amivel ez a dolgozat foglalkozott. Megtermékenyítő ereje előre látható. Valószínűsíthető az is, hogy mindenek előtt az etimológiai és hangtörténeti reflexiók állnak majd a jövő munkák homlokterében. Ami azonban egészen bizonyos: az ugor hangtörténetéről ezután lehetetlen lesz úgy gondolkodni, ahogyan azt eddig tette a finnugrisztika. És ez első sorban nem a hangmegfelelésekre vagy hangváltozásokra vonatkozik, hanem arra, hogy a nyugati ótörök és magyar kapcsolatokkal együtt az ugor alapnyelv, a három nyelv őstörténetének kérdése is szélesebb kontextusba helyezhető, olyan összefüggésbe, amelyik a belső

¹⁴ Pl. mit nevezhetünk egyszerű szabálynak, hány kivétel a ritka kivétel stb.

nyelvi tényeken kívül egyenrangú szerepet tulajdonít a kapcsolatoknak vagy tipológiai vonatkozásoknak. S amivel Janhunnen megfogalmazása az ugorra is igazgá válhat: “The fact is that comparative linguistics has never ignored the areal framework. Every competent comparativist knows very well that all languages develop in constant interaction with their neighbours” (Janhunnen 2001: 37). Nem beszélve arról a most már végképp halogathatlanná vált igényről, amelyet a WOT a magyar hangtörténeti kutatásokat illetően indukál.

Egy átfogó ugor hangtörténet hiányát meggyőződésem szerint csak részben magyarázza az a tény, hogy más, sürgetőbb feladatok (mint például a kisebb és veszélyeztetett uráli nyelvek jelen állapotát, rendszerét leírni célzó adekvát, korszerű, különféle megközelítésekkel élő vizsgálatok) háttérbe szorították e munkát. E dolgozatban néhány további okra szándékoztam rámutatni.

Hivatkozások

- E. Abaffy, Erzsébet 1994. Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonémarendszerünkről. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 200. 9–20.
- E. Abaffy, Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 106–128.
- Abondolo, Daniel 1998. *The Uralic Languages*. London – New York: Routledge.
- Anderson, Gregory D. S. 2006. Towards a Typology of the Siberian Linguistic Area. In: Campbell, Lyle – Matras, Yaron – McMahon, April – Vincent, Nigel (szerk.) *Linguistic areas: Convergence in historical and typological perspective*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 266–300.
- Bárczi Géza 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán szerk. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Campbell, Lyle 2006. Areal Linguistics: A Closer Scrutiny. In: Campbell, Lyle – Matras, Yaron – McMahon, April – Vincent, Nigel (szerk.) *Linguistic areas: Convergence in historical and typological perspective*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 1–31.
- Campbell, Lyle – William J. Poser 2008. *Language classification. History and method*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grünthal, Riho 2007. The Mordvinic languages between bush and tree: a historical reappraisal. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 253. 115–135.
- Gulya János 1977. Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András szerk. *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–121.
- Gulya János 1994. Loch im Stammbaum? (Zur Urheimatfrage der Ugrier und der Ungarn). In: Pusztay János szerk. *Die Vorgeschichte der uralischen*

- Völker: Materialien eines Internationalen Symposions 14.–16. Oktober 1993 in Szombathely. Specimina Sibirica 10. Savariae. 45–62.*
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1978. *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hajdú Péter 1987. Die uralischen Sprachen. In: Hajdú Péter – Domokos Péter, *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Budapest – Hamburg: Akadémiai Kiadó – Buske Verlag. 21–450.
- Honti László 1979a. Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 225–245.
- Honti, László 1979b. Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 1–26.
- Honti, László 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Honti, László 1983. Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 113–122.
- Honti László 1985. Ösmagyar hangtörténeti talányok. (Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek). *Magyar Nyelv* 1985: 140–155.
- Honti László 1997. *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Budapesti Finnugor Füzetek 7. Budapest.
- Honti László 1998. Ugrilainen kantakieli – erheellinen vai reaallinen hypoteesi? *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 228: 176–187.
- Honti László 1999. Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária szerk. *Ugor Műhely, 1997. szeptember 17–19. Budapesti Uráli Műhely I*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 19–41.
- Häkkinen, Jaakko 2012. After the protolanguage: Invisible convergence, false divergence and boundary shift. *Finnisch-ugrische Forschungen* 61: 7–28.
- Häkkinen, Kaisa 1984. Suomen kielen vanhimmaasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa. *Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja* 17. Turku.
- Janhunen, Juha 1977. Samojedischer Wortschatz: Gemeinsamojedische Etymologien. *Castrenianumin toimitteita* 17. Helsinki.
- Janhunen, Juha 1982. Uralilaisen kantakielen sanastosta. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 77: 219–274.
- Janhunen, Juha 2001. On the paradigms of Uralic comparative studies. *Finnisch-ugrische Forschungen* 56: 29–41.
- Janhunen, Juha 2009. Proto-Uralic—what, where, and when? *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 258: 57–78.
- Kálmán Béla 1963. A magyar mássalhangzórendszer kialakulása. *Magyar Nyelv* 1963: 385–398.

- Korhonen, Mikko 1981. Johdatus lapin kielen historiaan. *Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia* 370. Helsinki.
- Korenchy, Éva 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Laakso, Johanna 2012. Language contact in space and time: Perspectives and pitfalls in diachronic contact linguistics. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 35: 173–188.
- Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Michalove, Peter A. 2002. The Classification of the Uralic Languages. Lexical Evidence from Finno-Ugric. *Finnisch-ugrische Forschungen* 57: 58–67.
- Oszkó Beatrix 1999. Az ugor alapnyelv mássalhangzó-kapcsolatairól. In: Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsanna – Sipos Mária szerk. *Ugor Műhely, 1997. szeptember 17–19. Budapesti Uráli Műhely I*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 72–93.
- Salminen, Tapani 1997. Facts and myths about Uralic studies. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 50: 83–93.
- Salminen, Tapani 2002. Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. In: *Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой*. Москва: Издательство Московского университета, 2002. 44–55.
<http://www.helsinki.fi/~tasalmin/kuzn.html>
- Sammallahti, Pekka 1988. Historical Phonology of the Uralic Languages – with Special Reference to Samoyed, Ugric, and Permic. In: Denis Sinor (szerk.) *The Uralic Languages*. Leiden – New York etc.: E. J. Brill. 478–554.
- Sipos Mária 2002, 2003. Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I–II. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 7–56, 100: 245–263.
- Tálos Endre 1984. Vogul + osztják. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 89–99.

2

- UEW = Rédei, Károly 1986. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest – Wiesbaden: Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag.
- Ylikoski, Jussi 2011. A survey of the origins of directional case suffixes in European Uralic. In: Seppo Kittilä – Katja Västi – Jussi Ylikoski (szerk.) *Case, Animacy and Semantic Roles*. Typological Studies in Language 99. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 235–280.
- WOT = Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Bakró-Nagy Marianne

MTA Nyelvtudományi Intézet, Finnugor és Nyelvtörténeti Osztály
Szegedi Tudományegyetem BTK, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
 bakro.marianne@nytud.mta.hu

Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés¹

A magyar nyelvtörténet vitatott kérdése, hogy milyen intenzitásúak lehettek az ősmagyar–ótörök nyelvi kapcsolatok. A válasz a magyar őstörténet rekonstruálása szempontjából is fontos. A mintegy 350 ótörök jövevényszó erős ótörök civilizációs, kulturális hatásról tanúskodik, ugyanakkor a török–magyar együttélésnek, az ebből fakadó kétnyelvűségnek nem bizonyítéka. A honfoglalás előtti magyarság egyes csoportjainak kétnyelvűségét az valószínűsíteni, ha a magyar grammatikában, a magyar mondatban is ki tudnánk mutatni ótörök hatást. A generatív nyelvelméletnek ugyanis sokféle bizonyítékkal alátámasztott feltevése (l. pl. Lightfoot 1999), hogy az egyén grammatikája az anyanyelvsajátítás során, a serdülőkor előtt rögzül. A nyelvet érő idegen hatások a felnőttek mentális nyelvtanát alapjaiban nem módosítják; az anyanyelvüket tanuló gyerekek grammatikájába épülhetnek be abban az esetben, ha eléggé intenzívek, azaz, ha a gyerek lényegében kétnyelvű környezetben nő fel (Bowern 2008).

Ugyanakkor valamely idegennyelvi hatásnak egy adott nyelvközösségekben való elterjedéséhez nem szükséges az egész nyelvközösség kétnyelvűsége. Ha egy szűk kétnyelvű réteg nyelvében meghonosodik egy idegen eredetű jelenség, az a nyelvközösség egészében is tovább terjedhet – hiszen az eredeti nyelvváltozatot és a kontaktusváltozatot beszélők is alkothatnak olyan „kétnyelvű” közösségeket, melyekben a beszélők új generációja a kontaktusváltozatot sajátítja el. Magunk is tapasztalhatjuk egyes balkanizmusoknak (például *El kell menjek, Valószínűleg, hogy elment*) az erdélyi

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 190–205.

¹ A tanulmány a 78074. sz. OTKA projektum keretében készült. Köszönetet mondok Agyagási Klárának, Károly Lászlónak és Róna-Tas Andrásnak, valamint névtelen lektoraimnak az ótörök adatokért és az ótörökre vonatkozó információikért.

kétnyelvű magyarság nyelvében való meggyökerezését, majd a magyar nyelvterület egészén való elterjedését (l. É. Kiss 2009, 2010).

Írásomban két alapvető magyar grammatikai jelenséggel kapcsolatban is felvetem az ótörök kontaktushatás lehetőségét. A 2–7. pontokban amellet érvelek, hogy az ómagyar összetett igeidők – az általánosan elfogadott nézettel ellentétben – nem a latin igeidők fordítására kialakított mesterséges képződmények, hanem az ősmagyarban ótörök hatásra kialakult természetes fejlemények. A 8. részben a birtokolságjel kialakulását vezetem vissza ótörök kontaktushatásra.

2. Az ómagyar összetett igealakok kialakulásának sztenderd felfogása

Nyelvtörténeti kézikönyveink, Benkő (1991, 1992) és Kiss–Pusztai (2005) azt sejtetik, hogy *megy vala*, *ment vala*, *ment volna* típusú összetett igealakok az ómagyar kori fordításirodalomban létrejött mesterséges alakulatok. Abaffy (1991, 109–110) szerint „a *-t + vala* típusú múlt feltehetőleg a kései ómagyarban alakulhatott ki.” „A *0 + vala* típusú múlt ... a névszói, névszói-igei állítmányok mintájára jöhetett létre... Az is lehetséges azonban, hogy a *0 + vala* paradigmator a *-t + vala* paradigma hatására keletkezett. Eszerint kialakulásuk egymást követte; az előbbi feltevés szerint egymással párhuzamos is lehetett.”² Később Abaffy (1992, 157–163) ősmagyar eredetű, belső keletkezésű szerkezeteknek mondja őket, melyek latin hatásra, a latin praeteritum imperfectum és praeteritum perfectum megfelelőiként terjedtek el. Idővel „ezek a szerkezetek automatizálódhattak, s olyankor is élt velük a fordító, amikor a latinban nem praeteritum perfectum volt”. Sárosi (2005, 367–368) még radikálisabban fogalmaz, ugyanakkor állításait semmiféle bizonyítékkal nem támasztja alá: „Az igeidőknek ez a bősége szinte bizonyosan csak az írásbeliséget jellemzi. Egyes igealakok egyértelműen a latin eredetik szó szerinti, mondhatni szolgál fordításainak az eredményei, és használatuk valószínűleg sosem terjedt az írott szövegeken, és azoknak is csak bizonyos típusain túla. ...A latin hatásra visszavezethető, sokféle igeidő nagy része nem vert gyökeret az általános nyelvhasználatban: sokukat már csak mint a kódexirodalomra jellemző modorosságokat, nem szerencsés fordítási megoldásokat tartjuk számon.”

² Egy mondattal Bereczki Gábornak az ősmagyar kori török hatást valószínűsítő 1983-as tanulmányára is utal Abaffy, de csupán név nélkül, zárójelben, ezzel érzékeltetve, hogy nem tartja megfontolandónak: „(Egy újabb nézet azt vallja, hogy mindkét összetett múlt a törökökkel való együttélés korában az ősmagyart is érintő areális hatásra honosodott meg nyelvünkben.)” (Abaffy 1991, 110)

3. Érvék a sztenderd álláspont ellen

I. Az ómagyar igealakok nem keletkezhetek a kései ómagyar korban, hiszen már legelső nyelvemlékünkben, a Halotti beszéd és könyörgésben is megtaláljuk mind a befejezett múltat, mind a folyamatos múltat:

- (1) a. *es odutta vola neki paradisumut hazoa*
 b. *turchucat mige zocoztia vola*

E példák bizonyosan nem grammatikai hapaxok, hiszen az előbbi a befejezett múlt, az utóbbi a folyamatos múlt szokásos jelentését hordozza. Az (1a) alatt idézett mondat befejezett múltban álló igéje a következő tagmondat eseményidejéhez képesti előidejűséget fejez ki – lásd (2a). E mondatok időviszonyait a mai magyarban – lásd (2b) – a *miután* alárendelő kötőszóval érzékeltetnénk:

- (2) a. *es odutta vola neki paradisumut hazoa. Es mend paradisumben uolov gimilictul munda neki elnie.*
 b. Miután neki adta a Paradicsomot házává, mind a Paradicsomban való gyümölcsöktől mondott neki élnie.

Az (1b) alatti tagmondat a folyamatos múlt időnek a pillanatnyi eseményeket jelölő ún. eredményigékkel szokásos, más nyelvekből is jól ismert jelentését példázza: az adott eseménynek az előkészítő szakasz utáni megghiúsulását fejezi ki. (1b)-ben tehát a folyamatos múlt a *megszakaszt* ige esetében elvárt jelentést hordozza: 'torkukat majdnem megszakasztotta'.

Azt a véleményt, mely szerint a befejezett és a folyamatos múlt csupán fordítói lelemények, az ómagyar grammatikának nem voltak valódi, inherens részei, talán viszonylagos ritkaságuk motiválta. Azonban ezek az igeidők más nyelvekben is ritkák. A mai angol igeidőrendszer sok tekintetben hasonlít az ómagyar igeidőrendszerhez, ugyanúgy tartalmaz egyszerű jelent (pl. *says* – 'mond'), egyszerű múltat (*said* 'monda'), befejezett jelent (*has said* 'mondott'), folyamatos múltat (*was saying* 'mond vala') és befejezett múltat (*had said* 'mondott vala'). Az angol folyamatos és befejezett múlt időnek írott szövegekben való gyakorisága még akkora sincs, mint az ómagyar folyamatos és befejezett múlt idő Abaffy által mért gyakorisága:

(3)

	folyamatos múlt (<i>mond vala</i>):	befejezett múlt (<i>mondott vala</i>)
ómagyar (Abaffy 1983):	2–16%	4–9%
modern angol (Joos 1964):	2,2%	2%

II. A magyar összetett igeidők nem lehetnek a latin praeteritum imperfectum és perfectum „szó szerinti” fordításai. A latin aktív igeragozásban nincsenek

összetett múlt idők. Az újlatin nyelvek összetett igealakjai sem hasonlítanak a magyarra, hiszen (a mediális igeosztály kivételével) segédigeként nem a létigét, hanem az ómagyar *vall*-nak megfelelő *habere*-t használják, másrészt a személyragot nem a főigéhez, hanem az időjelet hordozó segédigéhez illesztik.

III. Az összetett igeidők nem csak az ómagyar írásbeliséget jellemezték. Jelen vannak középkori leveleinkben – I. Hegedűs–Papp (1993), és máig jelen vannak legarchaikusabb keleti nyelvjárásainkban, köztük az írott nyelvtől legkevésbé érintett csángóban. Egy találomra kiválasztott csángó népköltési gyűjtésben, Szegő 1953-ban lejegyzett, 1988-ban publikált balladaszövegeiben a „sokféle igeidő” mindegyikére találunk példákat:

- (4) Befejezett jelen:
Há' körülbe vette három fene farkas (Szegő 1988, 43)
- (5) Egyszerű múlt:
S addig csalá, míg elcsalá (Szegő 1988, 73)
- (6) Befejezetlen múlt:
Az idei borjat szájába viszi vala,
S e tavali borjat utána csalja vala (Szegő 1988, 43)
- (7) Befejezett múlt:
Elaludtam vala
Álom vize martján (Szegő 1988, 48)

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2013. március 16–17-én középkorú déli csángó adatközlőktől felvett nyelvi anyagban is előfordul valamennyi fenti igeidő. A csángó összetett múlt idők nem román példát követnek, hiszen a román nyelv *habere* típusú segédigét használ, és nem a főigét, hanem a segédigét személyragozza.

IV. Nyilvánvaló ellenérv az ómagyar igeidők grammatikán kívülsége, fordítói csináltsága ellen, hogy egyikük: a befejezett feltételes mód (*mondta volna*) a mai magyar köznyelvben is tovább él múlt idejű feltételes módként.

4. Az ómagyar összetett igealakok típusai

Mielőtt idegen mintára próbálnánk visszavezetni az ómagyar igeidőrendszert, vegyük számba sajátosságait! Az alábbi öt igeidővel kell számolnunk:

(8)

Egyszerű jelen:	<i>mond-unk</i>	<i>kér-ünk</i>
Egyszerű/elbeszélő múlt:	<i>mond-á-nk</i>	<i>kér-é-nk</i>
Befejezett jelen:	<i>mond-t-unk</i>	<i>kér-t-ünk</i>
Befejezetlen (folyamatos) múlt:	<i>mond-unk val-a</i>	<i>kér-ünk val-a</i>
Befejezett múlt:	<i>mond-t-unk val-a</i>	<i>kér-t-ünk val-a</i>

Korábbi munkámban (É. Kiss 2005) számos érvet felsorakoztattam amellet, hogy az ómagyar igeidőrendszer a világ nyelveiben gyakori, igeidőt és aspektust is jelölő komplex igeidőrendszerek tipikus megnyilvánulása. A befejezetlen aspektus jele az ómagyarban zéró, a befejezett aspektus jele a *-t*. Az aspektusjelet a főige hordozza. A jelen idő jelöletlen, a múlt idő jele az *-á/é*. Aspektusjellel ellátott főige esetén a testes múltidőjelet az időbeli segédigeként használt létige (*vala*) viseli. Az alannyal, illetve tárggyal egyező személyrag a főígehez járul.

Az egyszerű jelent (pl. *mond*) akkor használja az ómagyar, amikor az eseményidő magába foglalja a beszédidőt, az egyszerű múltat (*monda*) pedig akkor, amikor az eseményidő megelőzi a beszédidőt. Az egyszerű múlt a múltbeli események lineáris elmondásának, a történetmesélésnek az ideje (ezért gyakran elbeszélő múltnak is nevezik). A befejezett jelen (*mondott*) olyan múltbeli események leírására szolgál, melynek eredménye, hatása a beszédidőkor is fennáll. Egy múltbeli eseményt tehát egyszerű múlttal és befejezett jelennel is ki lehetett fejezni – attól függően, hogy az esemény korábbi megtörténtén vagy jelenbeli kihatásán volt a hangsúly. Az alábbi példában ugyanazt az eseményt, Orpha visszafordulását a történet résztvevője és a történet elbeszélője más-más igeidőt használva írja le. Míg a bibliai történetmesélő egy eseménysor elemeként elbeszélő múltban mondja el a történetet, Noemi, a szemtanú Orpha visszafordulásának látható eredményére utalva befejezett jelent használ:

- (9) *Orpha megapola o napat & mégfordola*
Rvt éggèspłè o napaual Kinç mōda Noemi Ime te rokonod mégfordolt
 (Bécsi kódex 2.)

A befejezetlen vagy folyamatos múlt egy adott időpontban éppen folyamatban lévő múltbeli események, valamint ismétlődő múltbeli cselekvések leírására szolgál, lásd a (10a,b) alatti példákat. Az eredményigék esetében tapasztalható sajátos jelentését az (1b) alatti példa illusztrálja.

- (10) a. *mend czudalyakuala Es halgatyakuala ewtett mykeppen anyalt*
 (Jókai-kódex 37)
 b. *meni zantalan levelet irtam: kyknek myndenigbe keoneorgeok vala: es esedezem vala*
 (Héderváry Lőrinc levele 1534, in: Hegedüs–Papp 1991, 295)

A befejezett múlt egy adott múltbeli időpontra befejeződött, azaz, egy múltbeli időponthoz képest előidejű eseményt jelöl:

- (11) a. *De ez mondot tyztessgeben valanak kylemb kylemb herrewlualo sok gewlekezet nemes neppek: kykkewzewt uala nemynemew tusciabely vr ygen kazdag es nemes : ky czudakert kyket zent fferenczewl*

hallottuala nagy ayoytatossagot ew hozzaya fogadottuala : es zent ferenczet lattny es hallany ygen kyuannyauala

(Jókai-kódex 37)

- b. *En Thiztelendo vram, ez may napon prior Ide iwth vala vramhaz es ottan el mene mihelen ebellek*

(Jakap prépost levele 1492, in: Hegedüs–Papp 1991, 13)

5. Hasonló összetett igealakok a nyugati ótörökben

Az obi-ugor nyelvekben nincsenek összetett igealakok, mint ahogy a többi uráli nyelv jó részében sem – ezért valószínűnek látszik, hogy az ugor alapnyelvből is hiányoztak, és az ősmagyarban jelentek meg új fejleményként. Kialakulásukban azoknak a nyugati ótörök (másként bolgár-török) népeknek a nyelvi hatása játszhatott szerepet, melyekkel a magyarok a VII–VIII. században intenzív kapcsolatba kerültek. Mint Erdal ótörök grammatikájából (2004, 244–246) megtudjuk, az ótörök olyan szerkezetű múlt idejű igealakokat is használt, mint az ómagyar, melyekben tehát az aspektusjelet és személyragot a lexikális ige, az idő- vagy módjelet pedig az ezt követő létige viselte. Ime egy befejezett múlt idejű ótörök igealak. Valójában mind a főigéhez, mind a segédigéhez ugyanaz a *-di* toldalék kapcsolódik, és Erdal ezt mindkétszer múltidőjelként glosszázza. Szövegmagyarázatából azonban kitűnik, hogy a két *-di* eltérő funkciójú; a segédige toldaléka a múlt időt jelöli, a főige *-di* toldaléka pedig egy referenciaponthoz képesti előidejűséget fejez ki, azaz, Erdal szóhasználatában a taxis – lényegében a befejezett aspektus – jelölője.

(12) *öjdüin sözlä -di är -di* (Erdal 2004, 245)

korábban mond -MÚLT LÉTIGE -MÚLT

'korábban mondotta vala'

Míg a fenti példában a zéró egyes szám 3. személyű személyrag kapcsolódási helye nem látszik, az alábbi példa tanúsága szerint a személyjel az aspektusjelet viselő főigéhez, nem pedig az idő- vagy módjelet viselő segédigéhez járult. A (13) alatti, befejezett főigéből és feltételes módú segédigéből álló ótörök igealak a ma múlt idejű feltételes módúnak nevezett (történetileg befejezett feltételes módú) magyar igealak pontos megfelelője.³

(13) *te di -miz är -sär* (Chuastuanift)

mond -MÚLT -T/1 LÉTIGE -FELT.MÓD

'mondottuk volna'

³ Erdal (2004) olyan példákat is idéz, melyekben a melléknévi vagy határozói igenévhez járuló létige viseli a személyragot (melyek szerkezete tehát a *támadók vagyunk, védve vagyunk* igeves kifejezések szerkezetének felel meg). A magyar összetett igealakoknak ezek nem szolgálhattak mintául.

Mint Károly László felhívta rá figyelmemet, a (12)–(13) alatti igealakok a IX–XIII. századi, nagyobb terjedelmű ótörök korpuszokból adatolhatók. Azonban – tekintve az ótörök–ősmagyar érintkezés idejéből származó ótörök feliratok csekély mennyiségét és sajátos műfaját (mintegy 200 feliratról, túlnyomó részt sírfeliratról van szó – l. Erdal 2004, 7) – az a tény, hogy a fennmaradt ótörök adatok a török–magyar kontaktus koránál későbbiek, nem zárja ki, hogy a (12)–(13) alatt bemutatott ótörök igealakok korábban, a VII–VIII. században is léteztek.

A feltételezett ótörök hatást további párhuzamok is bizonyítják. Bereczki (1983) mutatott rá, hogy a Volga–Káma vidékén ezer éve együtt élő török és finnugor népek: a nyugati ótörök mai leszármazottja, a csuvas, továbbá a tatár, valamint a finnugor mari, udmurt és komi számos ótörök jellegzetességet őriznek. E nyelvek összetett igeidőiben, melyekben a főige hordozza a személyragot, a segédigéhez csak időjel járul, szintén a nyugati ótörökből fennmaradt, illetve onnan átvett igeidők élnek tovább. Vessük össze a (14–16) alatti példapárokban igealakjait! A (b) alatti, a létigével összetett igealakot alkotó főige minden esetben ugyanazt a személyragot viseli, mint az (a) alatti egyszerű igealak:

(14) Tatár

- a. *aldäm* 'vevék'
b. *aldäm idě* 'vevék vala'

(15) Mari

- a. *tolānam* 'jöttem'
b. *tolānam əl'e* 'jöttem vala'

(16) Udmurt

- a. *mjiniškem* 'mentem'
b. *mjiniškem val* 'mentem vala'

Az alábbi példapár azt illusztrálja, hogy az összetett igealakokban a beszédidőhöz képesti előidejűséget, azaz a múlt időt az invariáns segédige, a cselekvés belső időszerkezetét, azaz az aspektust pedig a személyragozott főige jelöli:

(17) Komi

- a. *muna vęli* 'megyek vala'
b. *munęma vęli* 'mentem vala'

A nyugati ótörököt tovább örökítő csuvasban a segédige a főige+személyrag komplexumhoz agglutinálódott, de a morfémák sorrendje változatlan maradt,

azaz, a személyrag a toldalékbokor közepére került (l. Bereczki i.m. és *Chuvash Manual*):

- (18) *kalarām* 'mondék'
kalasattām-ččā 'mondék vala'

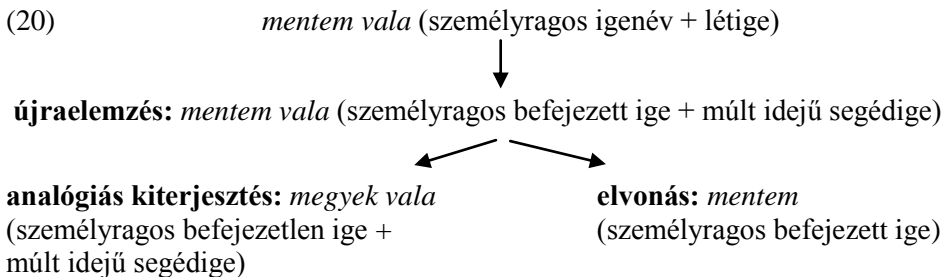
(A segédigének a személyragos főigéhez való agglutinációja az ómagyarban is megindulhatott, hiszen a kódexek scriptorai a főigét és a segédigét gyakran egy szónak érezték és egybeírták, amint ezt a (10) alatti Jókai-kódex-beli példa tanúsítja.)

6. Hogyan történhetett az átvétel?

Az ótörök befejezett múlt idejű szerkezet morfológiai felépítése hasonlít a (19) alatti *-t* képzős személyragozott igenevet tartalmazó kifejezés felépítéséhez. Az ugor korból örökölt *-t* képzős személyragos igenév az ómagyarban igen gyakori volt – lásd a Halotti beszéd *choltat* igealakját. Lehetséges, hogy az ótörök–magyar érintkezés idején az ótörök ige és a magyar igenév toldaléka hangzásában is közel állt egymáshoz (az Erdal azonosította *-di* toldalék a csuvasban *t* múltidőjelként él tovább (Bereczki 1983a)).

- (19) (*Egy ideig*) *nyugtom vala*
nyugtod vala
nyugta vala
nyugtunk vala
nyugtotok vala
nyugtuk vala

E paradigmának a török 'nyugodtam vala, nyugodtál vala' típusú véges befejezett múlt idő paradigmájával való szerkezeti hasonlósága oda vezethetett, hogy a magyar beszélők az igeneves paradigmát is török mintára, véges paradigmaként elemezték, azaz, a *-t* igenévképzőt *-t* befejezettségjelként elemezték újra. Ezt a lépést a paradigma két irányban való analógiás kiterjesztése követte. Az egyik új fejlemény a paradigmában a befejezett aspektusú véges igének befejezetlen véges igével való felcserélése, azaz, a folyamatos múlt kialakítása lehetett. Másrészt a befejezett múlt idejű paradigma létrejötté a *-t* aspektusjel elvonását, azaz, a befejezett jelen idejű paradigma kialakítását is lehetővé tette:

7. A magyar–permi azonosság kérdése

A Bereczkitől (1983, 218–222) idézett (14–18) alatti példák tanúsága szerint az ómagyar mellett az udmurt, komi, mari, sőt, részben a mordvin összetett igealakok is az ótörök mintát követik, és e nyelvek is ugyanazt a finnugor eredetű létigét használják idő-, illetve módjelhordozóként, mint az ómagyar. Pontosabban e nyelvek (a török nyelvekhez hasonlóan) külön paradigmákat alkalmaznak arra az esetre, amikor a beszélő szemtanúja volt egy eseménynek, és arra az esetre, amikor csak közvetve szerzett tudomást róla. A szemtanúsági paradigmák Bereczki szerint – az ótörök és az ómagyar igealakokhoz hasonlóan – véges ragozott igéből és időjelet viselő létigéből állnak, a nem-szemtanúsági paradigmák pedig – a finnugor előzményekhez hasonlóan – személyragozott igenévből és időjeles létigéből. A megfelelő udmurt és ómagyar igealakok esetében gyakran nemcsak a szerkezet, hanem a morfémák anyaga is azonos:

(21)	ómagyar:	udmurt (l. Winkler 2001):
Infinitivus:	<i>men-ni</i>	<i>mini-ni</i>
Jelen:	<i>megy-ek</i>	<i>mini-ško</i>
Befejezetlen múlt:	<i>megy-ek vala</i>	<i>mini-ško val</i>
Befejezett múlt:	<i>men-t-em vala</i>	<i>min-em val</i>

Bereczki (1983) és Róna-Tas (1996) álláspontja szerint a magyar–permi–mari párhuzam nem direkt érintkezés eredménye, hanem független permi–bolgár-török, mari–bolgár-török, illetve magyar–bolgár-török kapcsolatok következménye. A magyar–bolgár-török érintkezés színhelye Etelköz, ideje a VII–VIII. század. A permi népek és a marik viszont a VIII. századtól a Volga–Káma vidékén kerültek erős bolgár-török befolyás alá. E finnugor népek a magyarhoz hasonlóan számos különféle személyragozható igenevet hoztak magukkal az uráli alapnyelvből, melyek egy része a létigével is képes volt összetett állítmányt alkotni. Az időt és aspektust is kifejező bolgár-török mintájú összetett igealakok kialakulása esetükben is a személyragos igenevek véges igévé való újraelemzésével kezdődhetett.

Összefoglalva az elmondottakat: míg az ómagyar összetett igealakok általánosan elfogadott latin eredetűsége mellett nem szólnak bizonyítékok, az ótörök kontaktushatást empirikus érvek támasztják alá. A nyugati ótörökben

ugyanolyan szerkezetű, aspektust és időjelet, illetve módot jelölő összetett igealakokat találunk, mint az ómagyarban. Az uráli nyelvek közül csak azokban a nyelvekben vannak ilyen felépítésű igei paradigmák, melyek tartósan nyugati ótörök törzsekkel kerültek szoros kapcsolatba. Az összetett igealakok kialakulását bizonyára elősegítette, hogy az uráli nyelvek bővelkedtek személyragozott igevekben, melyek némelyike a létigével is össze tudott kapcsolódni. Ugyanakkor az a tény, hogy az ótörökkel kapcsolatba nem kerülő uráli nyelvekben ezekből az igeves szerkezetekből nem lettek összetett igeidők, azt mutatja, hogy az összetett igeidők kialakulásához az uráli igeves szerkezetek mellett török hatásra is szükség volt.

8. A birtokolságjel

Az obi-ugor nyelvekben lexikális NP képviselte birtokos esetén a birtokviszonyt általában a birtokos és a birtokszó egymás mellé helyezése jelzi; toldalék sem a birtokoson, sem a birtokszón nincs (Nikolaeva 1999, 52; Honti 2007; Bíró 2004). Számos más finnugor nyelvre is ez a jellemző. Ha viszont a birtokos személyes névmás, akkor a birtokszón a (többnyire rejtve maradó) birtokos személyét és számát jelző személyrag jelenik meg (Nikolaeva 1999, 12).⁴ Vessük össze a (22a és (22b) alatti hanti példákat:

- (22) a. *Juwan xot*
 Iván ház
 'Iván háza'
 b. (*lǝw*) *xot-əl*
 ő ház-SG3
 'az ő háza' (Nikolaeva 1999, 52)

A birtokszó olykor lexikális birtokos esetén is visel személyragot, ilyenkor azonban olyan ún. külső birtokosról van szó, mely topik szerepű önálló bővítményként funkcionál, mely tehát a birtokszóval nem alkot szerkezetet (l. Nikolaeva 2013; Honti 2007, 37). A birtokszón megjelenő egyeztetést feltehetőleg ilyen esetben is egy rejtett névmási belső birtokos váltja ki, mely koreferens a külső lexikális birtokossal. Például:

- (23) *Juwan molxatl ampal xals*
 Iván tegnap kutyá-ja halt
 'Ivánnak_i tegnap meghalt a(z ő_i) kutyája.'

⁴ Az akadémiai nyelvtanok: a *Mai magyar nyelv rendszere* (Tompa szerk. 1961-62) és a *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia* (Kiefer szerk. 2000) szóhasználatát követve nem a 'birtokos személyjel', hanem a 'birtokos személyrag' terminust használom.

A birtokszón lexikális birtokos esetén is kötelezően megjelenő toldalék⁵ elsősorban a törökségi nyelvekre jellemző, de az ótörökkel közeli kapcsolatba került Volga-Káma vidéki finnugor nyelvekben és a magyarban is megtalálható. Beke (1914–15, 21–27), Rédei (1980, 86) (mindkettőt idézi Honti 2007, 42–43), továbbá Bereczki (i.m.) ezt ótörök hatásnak tulajdonítja. Honti (2007, 43) viszont úgy véli, hogy az *Iván háza* típusú magyar szerkezet belső fejlemény, nem idegen minta átvétele, bár nem zárja ki az ótörök stimuláló hatását sem. Honti Fokossal ért egyet, aki szerint az *apám háza* féle szerkezetek az *ő háza* féle szerkezetek mintájára alakultak (Fokos 1939, 16).

Valójában azonban az *apám háza*, és különösen az *apámék háza*, *rokonok háza* szerkesztésmódja közelebb áll a hasonló ótörök birtokos szerkezetek felépítéséhez, mint az *ő háza*, *ő házuk* szerkesztésmódjához. Az ótörök birtokos szerkezetre ugyanis nemcsak az jellemző, hogy, a birtokszót mind névmási, mind lexikális birtokos esetén a birtokosra utaló toldalékkal kellett ellátni, hanem az is, hogy a 3. személyű toldalékot nem kellett számban egyeztetni a birtokossal. A birtokszó, mint Erdal (i.m. 160–164) kimutatja, mind egyes, mind többes szám 3. személyű birtokos esetén *-(s)I* (esetragok előtt *(s)I(n)*) birtokos személyragot viselt. A birtokszó ótörök *-(s)I* toldaléka a mai csuvasban *-ə*-ként (a tatárban pedig *-ä*-ként) él tovább, és továbbra is egyes és többes számú birtokossal is használatos (Bereczki i.m. 214) – amint ezt az egyes számú birtokost tartalmazó (24a) és a többes számú birtokost tartalmazó (24b) birtokszavának hasonló toldaléka tanúsítja. A birtokos az ótörökben is és a mai csuvasban és tatárban is genitívusban áll. Pl.:

(24) a. csuvas: *Pitərpur-ən purläχ-ə*
Pétervár-GEN gazdaság-BIRT
'Pétervár gazdasága'

b. tatár: *baškörtlar-nəŋ atlar-ə*
baskírok-GEN lovak-BIRT
'a baskírok lovai'

Az ótörökhöz hasonlóan a lexikális birtokos birtokszavának toldaléka a magyarban sem egyezik számban a birtokossal. Míg tehát az egyes szám 3. személyű és a többes szám 3. személyű névmási birtokos eltérő egyeztetést vált ki (25a), lexikális birtokos esetén a birtokszó toldaléka mindig *-(j)a/(j)e*, akár egy, akár több birtokosról van szó (25b):

(25) a. *a(z ő) kalap-ja* – *a(z ő) kalap-juk*
b. *a fiú kalap-ja* – *a fiúk kalap-ja*

⁵ Ezt a szerkezetet Honti (2007) és mások izafet szerkezetként említik.

A korai ősmagyar minden bizonnyal az ugor alapnyelvre jellemző szerkesztésmódot örökölte: a többnyire rejtve maradó névmási birtokos esetén a birtokszó a névmással egyező személyragot viselt, lexikális birtokos esetén viszont a birtokszó jelöletlen maradt. (Az utóbbi típusú, jelöletlen birtokost és jelöletlen birtokszót tartalmazó szerkezetet a *háztető*, *gyerekkéz* típusú összetételek példázzák.) Valamikor az ősmagyar kor folyamán azonban lexikális birtokos esetén is megjelent, sőt kötelezővé vált a birtokszón a birtokoltságot jelölő morféma – amint erről számos korai szórványemlékünk tanúskodik (l. pl. *petre zena-ia* 'Petre széná-ja' (Tihanyi Alapítólevél)). Az a tény, hogy a birtokszón lexikális birtokos esetén megjelenő *-(j)a/(j)e* toldalék nem egyezik számban a birtokossal, arra utal, hogy az ősmagyar nem a rejtett névmási birtokost azonosító személyragozási paradigmát terjesztette ki a lexikális birtokos esetére is, hanem ótörök mintára egy szám tekintetében alulspecifikált 3. személyű toldalékkal kezdte jelölni a birtokos szerkezet alaptagján a birtokviszonyt. Az eredetileg egyes szám 3. személyű birtokos személyragként funkcionáló *-(j)a/(j)e* tehát a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetben általános birtokoltságjellé (másként birtokviszonyjellé vagy általános birtoklásjelölővé)⁶ vált.

A *-(j)a/(j)e* birtokoltságjellé való átértelmezése a birtokos személyragozási paradigmát is átalakította. A *-(j)a/(j)e* a névmási birtokossal egyező paradigmában is birtokoltságjelként kezdett viselkedni; az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag szerepét (mint ahogy az alanyi ragozású igei paradigmában is) a zéró vette át (l. Melcsuk 1965, Rebrus 2000, Bartos 2000, Kiefer 2000). Ez elsősorban több birtok esetén szembevető, amikor is a *-(j)a/(j)e* birtokoltságjel a birtoktöbbsítőjel előtt áll, a személyragok pedig követik a birtoktöbbsítő *-i-t*:

(26)	<i>kalap-ja-i-m</i>	<i>kalap-ja-i-nk</i>
	<i>kalap-ja-i-d</i>	<i>kalap-ja-i-tok</i>
	<i>kalap-ja-i-Ø</i>	<i>kalap-ja-i-k</i>

Egyes számú birtok esetén a birtokviszonyjel egyes és többes szám 3. személyben különül el a birtokos személyragtól:

(27)	<i>kalap-ja-Ø</i>	<i>kalap-j-uk</i>

Egyes és többes szám 1. és 2. személyben a birtokviszonyjel és a birtokos személyrag fuzionál – l. Kiefer (2000, 590–598), Bartos (2000, 674–683), Rebrus (2000, 776–777, 922–931).⁷

⁶ A birtokoltságjel Bartos (2000), a birtokviszonyjel Kiefer (2000), az általános birtoklásjelölő pedig Rebrus (2000) terminusa.

⁷ Bartos (2000, 679) szellemes érveléssel bizonyítja, hogy a *fiú kalapja* és az *ő kalapja* szerkezetekben az alaptag felépítése épp úgy különbözik, mint a *fiúk kalapja* és az *ő kalapjuk* szerkezetben, ahol a

A magyar birtokos szerkezetben végbement fenti változás: a birtokszón lexikális birtokos esetén is kiteendő, a birtokos számától független birtokolságjel megjelenése az ótörök hatásnak kitett többi uráli nyelvben is megfigyelhető – és csak az ótörök hatásnak kitett uráli nyelvekben figyelhető meg. Például, mint Bereczki rámutatott (i.m. 214), az alábbi udmurt mondatban egyes számú birtokosra, a komi mondatban többes számú birtokosra utal a birtokszó invariáns *-iz*, illetve *-is* toldaléka.

- (28) a. udmurt: *tirlen nɨd-iz* 'a fejsze nyele'
 b. komi: *saldatjoslɛn jurjas-ɨs* 'a katonák feje'

Az udmurt, a komi, a mari és a mordvin a genitívusi esetet, sőt magát a genitívusragot is átvette a törökből. Az, hogy a magyar datívusragos birtokos is ótörök hatásra alakult volna ki, kevésbé valószínű (Honti (2007) is kizárja ennek lehetőségét). A *-nak/nek* ragos birtokos minden bizonnyal külső birtokosként került be a magyar mondatba, azaz, olyan önálló igevonzatként, mely a mondatban leírt esemény valamely szereplőjének birtokosát az esemény érintettjeként is megnevezi. A korai ómagyar szövegek bővelkednek olyan példákban, melyekben a datívusragot viselő birtokos nem alkot egy összetevőt a birtokszóval (29a), és amelyekben a datívusragos külső birtokoson kívül egy névmási belső birtokos is szerepel (29b).⁸

- (29) a. *Es oz gimilsnek vvl keseruv uola vize* (Halotti beszéd)
 b. *Es micor ɛz feqot* (feküdt) *uolna iesusnac* [*ɔ mɛl'ɪ'erɛ*]
 (Müncheni kódex 100rb)

A tipológiai irodalom (Haspelmath 1999) szerint bár a külső birtokos gyakori a világ nyelveiben, a datívusban álló külső birtokos csak Közép- és Dél-Európára jellemző areális jelenség, mely kelet-nyugati irányban az orosz nyelvterülettől az Atlanti-óceánig, észak-déli irányban pedig a litván, lengyel, német nyelvterülettől a Földközi-tengerig terjed. Minthogy első nyelvelméleinkben

kalap+ja szótöbblől és birtokolságjelből, a *kalap+j+uk* szótöbblől, birtokolságjelből és személyragból áll. Azaz, míg a *fiú kalapja* szerkezet alaptagja szintén csak szótövet és birtokolságjelet tartalmaz, az *ő kalapja* szerkezet alaptagja \emptyset egyes szám 3. személyű személyragot is visel. Mint Bartos rámutat, e személyrag következtében az (ii) alatti mondatban konfliktus lép fel a koordinált 3. személyű birtokos és a birtokszó 1. személyű személyragja között. (i) azért elfogadhatóbb, mert a koordinált kifejezések közül csak az egyeztetést kiváltó egyes szám 1. személyű névmásnak van személyjegye.

- (i) ??*Ez itt a Péter és az én házam.*
 (ii) **Ez itt az ő és az én házam.*

⁸ A *-nak/nek* ragos külső birtokos az ómagyar kor folyamán belső birtokosként is újraelemződött, de a külső birtokosként való használat lehetősége is megmaradt.

már jelen van, szláv hatásra kerülhetett nyelvünkbe – talán a honfoglalás utáni első évszázadokban.⁹

Összefoglalva az elmondottakat: a magyar birtokos szerkezet az ősmagyar korban több olyan sajátos jelet is felvett, mely az ótörök nyelvre és a csuvasra jellemző. A birtokszón lexikális birtokos esetén is megjelent az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag. Mint az ótörökben is, az egyes szám 3. személyre utaló toldalékot használták többes számú lexikális birtokos esetén is – minek következtében a magyar *-(j)a/(j)e* toldalék elveszítette birtokos személyrag szerepét, és birtokoltságiállé értelművé vált. Az is az ótörök nyelvtan befolyását valószínűsíti, hogy az uráli nyelvek közül a magyaron kívül csak azokban mentek végbe hasonló folyamatok, melyek a Volga–Káma vidékén egy évezrede török népekkel élnek együtt.

9. Összefoglalás

Az ótörök–ősmagyar kontaktus nemcsak a magyar szóincsben hagyott nyomot, hanem a magyar grammatikában is. Az ősmagyar korra jellemző, legarchaikusabb nyelvjárásainkban és a múlt idejű feltételes módban máig tovább élő, az aspektust is jelölő komplex igeidőrendszer ótörök hatásra jött létre az ősmagyar korban. Előzménye az ugor alapnyelvből örökölt létigével kombinálódó *-t* képzős személyragos igenév lehetett, mely ótörök mintára befejezett múlt idejű véges igeiként elemződött újra. A folyamatos múlt összetett igealakjai, valamint a *-t* jeles befejezett jelen paradigmája a befejezett múlt paradigmájának analógiás kiterjesztésével alakulhattak ki – ótörök párhuzamoktól támogatva.

Ótörök hatást mutat a birtokoltságiállé vagy birtokviszonyjel kialakulása is. Az ugor korból örökölt birtokos szerkezet alaptagja lexikális birtokos esetén jelöletlen volt; csak a névmási birtokost jelölte a birtokszón megjelenő birtokos személyrag. Az ősmagyar korban az egyes szám 3. személyű névmási birtokosra utaló *-ja/je* toldalék ótörök mintára a birtokos számával nem egyező invariáns birtokoltságiállé alakult át; az egyes szám 3. személyű névmási birtokossal egyező birtokos személyrag szerepét a zéró vette át.

⁹ Egy Bárczitól (1962, 167) származó nézet szerint a dativusragos birtokos belső fejlődés eredménye: "Olyan mondatokból kell kiindulni, melyekben mind a részes határozói, mind a birtokos jelzői értelmezés lehetséges, anélkül, hogy a mondat jelentése lényegesen megváltoznék; például *visszaadta az anyának a lányát, elküldte a fiának a könyveit* stb. Ezek érthetők úgy, hogy 'az anyának visszaadta a lányát, a fiának elküldte a könyveit', de úgy is, hogy 'az anya lányát visszaadta, a fiú könyveit elküldte'." Ebből azonban nem következik, hogy miért épp a dativus értelmeződött át a birtokos ragjává, hiszen a birtokos szerkezetek elé adessivusi, instrumentalisi vagy éppen inessivusi bővítmény is kerülhetett a mondatban. A Bárczi feltételezte úton a *visszaküldte az anyához lányát, megcsináltatta a fiúval feladatait, megöntözte a kertben rózsáit* szerkezetekből is létrejöhetnek volna *az anyához lánya, a fiúval feladatai, a kertben rózsái* típusú birtokos szerkezetek.

Hivatkozások

- Abaffy Erzsébet 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyare igeragozásban. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 113–179. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, 104–121. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, 120–183. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 653–762. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bereczki Gábor 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.) *Areális nyelvészeti tanulmányok*, 207–237. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bíró Bernadett 2004. Cselekvésnevek a vogulban. A nominalizációs skálán való elhelyezés problémái. In: Ágostonné Sághy Mária (szerk.) *LingDok 3. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATE Press, Szeged, 7–19.
- Bowern, Claire 2005. Syntactic change and syntactic borrowing in generative grammar. In: Ferraresi, Gisella és Maria Goldbach (szerk.) *Principles of Syntactic Reconstruction*, 187–216. Amsterdam, John Benjamins.
- Chuastuanift, http://vatec2.fkidg1.unifrankfurt.de/vatecasp/Chuastuanift_%28Berlin%29.htm#134309
- Chuvash Manual <http://en.chuvash.org/e/43687576617368206d616e75616c>
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101, 420–435.
- É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia*, 213–231. Piliscsaba, PPKE BTK.
- É. Kiss Katalin 2010. Valószínűleg, hogy román kontaktushatás. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia*, 223–238. Piliscsaba, PPKE BTK.
- Erdal, Marcel 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Brill.
- Fokos Dávid 1939. Finnugor–török mondattani egyezések. *Magyar Nyelvőr* 68, 13–19.
- Haspelmath, Martin 1999. External possession in a European areal perspective. In: Doris L. Payne–Immanuel Barshi (szerk.) *External Possession*, 109–136. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- Honti László 2007. A birtoklás kifejezésének eszközei az uráli nyelvekben szinkrón és diakrón szempontból. *Nyelvtudományi Közlemények* 104, 7–56.
- Joos, M. 1964. *The English Verb. Forms and Meanings*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 569–619. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kiss Jenő, Pusztai Ferenc 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris.
- Lightfoot, David 1999. *The development of language: Acquisition, change and evolution*. Oxford, Blackwell.
- Melcsuk, Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 264–275.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. Languages of the World 305. LINCOM EUROPA.
- Nikolaeva, Irina 2013. Two types of possessors. A PPKE BTK 2013. április 27–28-i Khanty Syntax műhelykonferenciáján tartott előadás kiosztmánya.
- Rebrus Péter 2000. Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*, 763–948. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Róna-Tas András 1996. *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Sárosi Zsófia 2005. Morfématorténét. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*, 129–172; 352–371. Budapest, Osiris Kiadó.
- Szegő Júlia 1988. *Ismeretlen moldvai nótafák*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Tompa József (szerk.) 1961–62. *A mai magyar nyelv rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Winkler, Eberhard 2001. *Udmurt*. Languages of the World 212. LINCOM EUROPA.

A nyelvtörténeti példák forrásai:

- A Tihanyi Apátság alapítólevele 1055. In: Molnár József, Simon Györgyi (szerk.) *Magyar nyelvemlékek*, 17. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.
- Jókai-kódex* 1370/1448. Szerk. P. Balázs János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Bécsi codex* 1416–1435/1450. Szerk. Mészöly Gedeon. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916.
- Müncheni kódex* 1416–35/1466. Szerk. Nyíri Antal. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

É. Kiss Katalin

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Elméleti Nyelvészeti Tanszék

MTA Nyelvtudományi Intézet

ekiss@nytud.hu

A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann féle kölcsönzési skála tükrében

Gugán Katalin

1. Az ördög ügyvédje¹

Botorság lenne kétségbe vonni annak a sokrétű török hatásnak a jelentőségét, amely a magyarságot az ősmagyar kor során érte. A 9. században a magyarok úgy tűntek fel az írásos forrásokban, mint „a türkök egyik fajtája”²; ahogy ezt Sándor Klára kifejti, „A magyarok nemcsak török neveken, türköknek vagy onoguroknak nevezve, hanem törökös kultúrájú népként bukkantak föl Európában. Török volt törzsi berendezkedésük, államszervezetük, szokásaik, hitviláguk, életmódjuk, viseletük, harcmódoruk” (i.m. 244). Ugyanő felteszi azt a sokakat foglalkoztató kérdést, és válaszol is arra, hogy „[...] mennyire tudtak törökül az etelközi magyarok? Úgy tűnik, nagy többségük valószínűleg kétnyelvű volt – erről, igaz, közvetetten, még egy írott forrás is beszámol” (Sándor 2011: 274). Ebből azonban következik egy újabb probléma, szintén Sándor Klárát idézve: „[H]a ilyen erős volt a török kulturális és nyelvi hatás, kiterjedt volt a kétnyelvűség, miért nem következett be a nyelvcsere? Miért nem vették át a magyarok a domináns török kultúrával együtt a domináns török nyelvet is?” (i.m. 280–281).

Írásom kiindulópontját alapvetően Sándor Klárának a fenti bekezdésben többször idézett könyve (*Nyelvrokonság és hunhagyomány, Typotex Kiadó, Budapest*)³ jelentette. A szerző ugyanitt próbál óvatosan választ adni az utóbbi kérdésre: rámutat arra, hogy a magyarság valószínűleg nagyobb „kulturális sokk” nélkül vette át a török kulturális jellemzőket, hiszen nem volt óriási

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 206–226.

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Horváth Lászlónak sok hasznos megjegyzéséért, valamint Agyagási Klárának a dolgozat végső változatának elkészítéséhez nyújtott sokrétű segítségéért.

² L. Sándor (2011: 240).

³ Illetve az ehhez kapcsolódó előadása, melyet 2012. április 20-án tartott a Nyelvtudományi Intézetben a Reguly Társaság éves közgyűlésén.

szakadék a török hatás előtti és utáni életforma között; arra, hogy a nomád birodalmak nem feltétlenül törekedtek arra, hogy asszimilálják a szövetségeseiket, illetve arra is, hogy feltehetően elég nagy létszámúak lehettek a magyar törzsek.⁴ Az általa ebben a monográfiában, illetve egy másik írásában (Sándor 1998) felsorakoztatott nyelvi bizonyítékokat átnézve azonban számomra kérdésként az is felmerült, hogy maguk a feltételezett nyelvi interferenciajelenségek mennyiben tekinthetők szilárd alapnak ahhoz, hogy segítségükkel az etelközi magyarság szociolingvisztikai viszonyait rekonstruálni lehessen.

Jelen dolgozatnak kettős a célkitűzése: egyrészt áttekintek olyan nyelvi jelenségeket, amelyeket török háttérrel szoktak magyarítani, és bemutatom az ezekkel kapcsolatos problémákat,⁵ másrészt pedig mindezek alapján, ha csak röviden és óvatosan is, de kitérek a kölcsönzés szociolingvisztikai hátterére. Mivel azonban a nyelvi adatok ilyen szempontú értelmezéséhez elengedhetetlen a dolgozat keretét képező általános-módszertani háttér bemutatása, írásom következő része ezt tartalmazza, és csak az áttekintés után kerül sor az interferenciajelenségek számba vételére.

2. A Thomason–Kaufman féle megközelítés

A nyelvek közötti érintkezések jellemzőit áttekintő művükben Thomason és Kaufman alapvetően háromféle alaptípust különböztetnek meg: a szűkebb értelemben vett kölcsönzést, a szubsztrátum- (avagy maradvány-)hatást, valamint a nyelvsvövetség (Sprachbund)-jelenségeket. Az általuk felállított kölcsönzési skála, amely ennek az írásnak az alapjául szolgál,⁶ a szűkebb értelemben vett kölcsönzés lehetséges nyelvi következményeit mutatja be. A nyelvek közötti érintkezés intenzitását két fő tényező határozza meg: a beszélőközösségek közötti érintkezés időtartama, illetve a kétnyelvűség mértéke a beszélőközösségek körében. Ez rajzolja ki a kölcsönzési skála fokozatait az alkalmoszerű, a lexikonra korlátozódó kölcsönzéstől a jelentős mértékű strukturális kölcsönzésig: míg a lexikális kölcsönzés gyakran történik meg széles körben elterjedt kétnyelvűség nélkül, a jelentősebb strukturális kölcsönzéseknek

⁴ Ugyanakkor könyvének egy korábbi fejezetében ez is olvasható: “A magyar nyelven hagyott török nyelvi lenyomat egyértelműen azt mutatja, hogy a magyarok nyelvcsereje egy-két generáción belül elkezdődött volna – vagy talán egy részüknél már el is kezdődött –, ha politikailag nem szakadnak ki abból a török kulturális környezetből, amely ezt a hatást gyakorolta rájuk” (i.m.: 226).

⁵ Úgy gondolom, a kérdéssel kapcsolatban semmit sem veszített érvényességéből Budenz megjegyzése, aki a magyar igeekötők szláv származtatását kritikai elemzés alá vevő cikkében fogalmazott így: „Azért ne higgye senki, hogy általában különfajú nyelveknek, melyek egymás szomszédságában élnek, vagy irodalmi úton érintkeznek, minden egymásra való hatását tagadni akarjuk; csak azt tartjuk, hogy ily hatások felvétele igen óvatosan meghányó-vető ítéletet kíván, és határozott bizonyítékokkal ki kell mutatni minden egyes hatást [...]” (1863).

⁶ És amelyre idézett munkáiban Sándor Klára is támaszkodik.

előfeltétele a kiterjedt (ha nem is univerzális) kétnyelvűség hosszú időn keresztül (Thomason–Kaufman 1988: 47–48).⁷

A szerzőpáros is kitér arra az általánosan ismert sorrendre, mely a különböző nyelvi szintek érintettségére vonatkozik, azaz hogy kölcsönzés esetén elsőként a lexikon érintett, ezután a fonológia (a jövevényszavakkal meghonosított új fonológiai-fonotaktikai jegyek révén), ill. a szintaxis következik (bár az utóbbival kapcsolatban kevesebb a megfigyelés, de a szórend tűnik a legkönnyebben érintett területnek ezen belül), és a kölcsönzésnek leginkább „ellenálló” komponens a morfológia. Megjegyzik azonban, hogy ez a megfigyelés is kellő óvatossággal kezelendő, hiszen az esettanulmányok azt bizonyítják, hogy ennyire nem tekinthető szakaszosnak a beszélők közötti érintkezés nyelvi szintek szerinti lenyomata: ahol fonológiai interferencia van, ott általában szintaktikai interferencia is van, és csak a morfológiai marad le valamelyest, de az sem annyira, amennyire általában vélni szokták. Ráadásul a morfológia sem a maga egészében rezisztens a külső hatásokra, hanem bizonyos részterületei a paradigmák megléte, ill. esetleg a nehezen szegmentálható alakok miatt (T&K 37–38, 54–57).

Nyelvtörténészként nem lehet említés nélkül hagyni a két szerzőnek azt a fontos kritikai megjegyzését sem, hogy a történeti nyelvészek általában előítélettel viseltetnek a külső magyarázatokkal szemben: szívesebben magyaráznak egy-egy nyelvi változást belső okokkal, s csak ha illet végképp nem találnak, akkor fanyalodnak rá a külső, azaz a kérdéses nyelv rendszerén kívülről származtatható okokra. Véleményük szerint ez a megközelítésmód már csak azért is szerencsétlen, mert egy-egy változás magyarázatakor arra kellene törekedni, hogy a lehető legtöbb olyan tényező meg legyen említve, amely az adott változást motiválhatta. A többszörös okozatiság lehetőségéről tehát nem szabad megfeledkezni, ami egyben azt is jelenti, hogy a belső magyarázatok nem feltétlenül zárják ki a külső magyarázatokat (T&K 57–60).

Mint azt a következőkben bemutatom, a különböző szerzők által bemutatott, török eredetűnek tartható vonások között többféle típusú jelenség van: elemkölcsönzés (azaz hangalak és funkció átvétele), mintakölcsönzés (csak a funkció átvétele), párhuzamos változások, ill. török hatásra megőrzött régiségek. Elfogadva a változások többféle okának lehetőségét, sőt, pontosan a többszörös okozatiság lehetősége miatt azonban úgy gondolom, hogy az utóbbi két típushoz (párhuzamos változás, ill. esetlegesen külső hatásra megőrzött alapnyelvi örökség) tartozó jelenségeket nem lehet azonos súllyal figyelembe venni az egykori érintkezés intenzitásának mérlegelésekor, mint az első két típusba tartozó jelenségeket, pontosabban: a második két típusba tartozó jelenségek bizonyítóereje döntő módon függ az első két típusba tartozó jelenségek meglététől, illetve robusztusságától. Tekintettel ugyanis arra, hogy nincsenek szükségszerű nyelvi változások, a megőrzésnek lehet oka az

⁷ A továbbiakban T&K rövidítéssel hivatkozom erre a monográfiára.

érintkezés, de ez nehezen bizonyítható; másfelől a párhuzamos változások lehetnek függetlenek is egymástól, tehát ismét nem jelentenek szilárd visszakövetkeztetési alapot. Persze minél jelentősebb az első két típushoz tartozó bizonyítékok száma, annál nagyobb biztonsággal lehet az utóbbi kettőnél is számolni az adott érintkező nyelv hatásával.

Mielőtt részletesebben is bemutatom a már többször említett kölcsönzési skálát, még két olyan évrre térek ki, amelyek egyaránt a lexikális kölcsönzések mértékéből kiindulva próbálnak meg következtetni az egyéb komponenseket érintő hatás mértékére és jellegére. Az első ezek közül az, hogy a török hatás a szókészletben olyan nagyarányú, hogy ilyen mértékű kölcsönzésnél mindenképpen meg kellett jelennie szerkezeti hatásoknak is, csak legfeljebb ezek még nincsenek feltárva.⁸ A másik szintén a szókészlet vallomására alapoz: e szerint bár a már feltárt szerkezeti jelenségek, amelyek interferenciával magyarázhatók, lehetnének szubsztrátum-hatás eredményei is, ez kizárható, mert a szubsztrátum-hatás (azaz amikor egy népcsoport nyelvet vált, de eredeti nyelvének bizonyos jegyeit átviszi az újonnan átvett nyelvbe) kifejezetten **nem** a lexikont érinti (vagy kevéssé érinti a lexikont), hanem az átvett nyelv fonológiai, szintaktikai és morfológiai vonásait befolyásolja. Mivel azonban a magyarban ilyen nagyszámú a török jövevényszó-réteg, nem szubsztrátum-hatásra (azaz arra, hogy a magyarságba beolvadó különböző török nyelvű népcsoportok a magyar elsajátítása során bizonyos nyelvi jegyeket átvittek eredeti nyelvükből), hanem a magyarság körében fennálló általános kétnyelvűségre kell visszakövetkeztetni (vö. Sándor 2011: 280).

Úgy gondolom, mindkét fenti állítás vitatható. Egyrészt nem példa nélküli, hogy egy nyelv tömegével vesz át szavakat, szerkezetileg pedig nem éri jelentősebb hatás (l. T&K 78), amiből az következik, hogy pusztán a szókincset érintő hatás mértékéből nem lehet feltétlenül szerkezeti hatásokra következtetni. Másrészt pedig a szubsztrátumhatás és a szorosabb értelemben vett kölcsönzés egyáltalán nem zárja ki egymást: míg az A nyelv beszélői kölcsönözhetnek szavakat B nyelvből, a B nyelv beszélői nyelvcseré útján átvehetik az A nyelvet, beépítve B nyelv bizonyos szerkezeti vonásait (T&K 45). A későbbiekben (a dolgozat 4.1.-es alfejezetében) visszatérek még a szókincset érő török hatásra, de azt már itt, még a kölcsönzési skála bemutatása előtt is fontosnak érzem kiemelni, hogy a szókészletet érő hatás mértéke nem feltétlenül jelent szilárd hivatkozási alapot akár arra nézve, hogy a nyelv mely részeit érhetette még külső hatás, akár arra nézve, hogy az érintkezés nyelvi lenyomatai a beszélők között milyen viszonyokat tükrözhetnek, azaz hogy az egyes jelenségek kölcsönzés, szubsztrátum-hatás, vagy éppen Sprachbund-jelenség nyomát őrzik-e.

⁸ “a kölcsönszavak nagy számát alapul véve elképzelhetetlennek tűnik, hogy ez a rendkívül intenzív hatás gyakorló török nyelv vagy inkább nyelvek *csak* a szókészletben okoztak volna mélyreható változást” (Sándor 1998: 12).

3. A Thomason–Kaufman féle kölcsönzési skála

A szerzők által felállított skálán öt, egymástól – a dolog természetéből fakadóan – nem élesen elkülönülő fokozat van, de ezeket két nagyobb csoportba sorolva ismertetik. Az első nagy csoport ezek közül az, amikor a beszélők között alkalmoszerű, vagy annál valamivel rendszeresebb az érintkezés, melynek nyelvi lenyomata a kizárólagosan lexikális érintkezéstől a csekély strukturális hatásig terjed. A második az, amikor a beszélők közötti intenzív(ebb) érintkezés eredményeként a nyelvet mérsékelt, vagy éppen erős szerkezeti hatás éri. Mivel az öt fokozatból a két szélső lehetőség, azaz a csak lexikális kölcsönzés, illetve az erős szerkezeti hatás⁹ az ősmagyar esetében nagy valószínűséggel kizárható, az alábbiakban a középső három fokozatot mutatom be a szerzőpár könyvéből, ill. egy esetben más forrásból származó példa segítségével.

A szókölcönzésen túl csekély szerkezeti kölcsönzést is eredményezhet az, amikor egy nagy presztízsű irodalmi nyelv csak az írott közegen keresztül hat az átvevő nyelvre (azaz ebben az esetben nincs is tényleges szóbeli kétnyelvűség az átvevő nyelv beszélői körében). Egyik példájuk erre a kínainak az elsősorban írott nyelven keresztül történő hatása a japánra. Ennek eredményeként nagyon sok a kínai jövevényszó a japánban, beleértve egy teljes sorozatnyi számnevet, valamint megfigyelhető a kínai szórendjének másolása, melyből néhány minta a beszélt nyelvben is elerjedt (K&T 79–80).

Egészen másféle szociolingvisztikai szituáció áll a háttérben, de ugyancsak csekély szerkezeti hatással jár, ha nem eléggé kiterjedt a kétnyelvűség az átvevő beszélőközösségben, vagy ha alapvetően a beszélői attitűd gátolja a kölcsönzést. Példáik közül itt a Mexikóban beszélt indián nyelvek esetét idézem, melyekben eltérő mértékű spanyol hatás figyelhető meg. A maja csoportba tartozó vaszték (Huastec) kötőszavakat vett át a spanyolból, valamint két fonémát, de kizárólag jövevényszavakban – ezt az esetet még a kettes csoportba sorolják. Inkább a hármas kategóriába (amely azonban még mindig enyhe strukturális hatást jelent) tartozna azonban az azték (Nahuatl) esete, mely a spanyolból számos grammatikai funkciót hordozó morfémát, illetve több fonémát is átvett, a szókölcönzés pedig az alapszókinestet is érintette. Az átvett, grammatikai funkciót hordozó morfémák között kötőszavak, névmás, illetve kölcsönzött képzők találhatók, emellett van egy átvett többesszám-jel is, ennek használata viszont a spanyol jövevényszavakra korlátozódik (T&K 80).

Az utolsó fokozat, amely az ősmagyar–ötörök érintkezések kapcsán még számításba jöhet, a negyedik, azaz a mérsékelt (moderate) szerkezeti kölcsönzés – ez azonban már intenzív érintkezéseket előfeltételez a beszélőközösségek között. A szerzők példái között itt uráli nyelvről is lehet olvasni, még hozzá a németnek az észtre gyakorolt hatása eredményezett ilyen nyelvi változásokat. A

⁹ Ezt a fokozatot azokra az esetekre használják, mint például a wutuné, mely eredetileg a kínai nyelvcsaládba tartozik, de a tibeti olyan erős hatással volt rá, hogy első ránézésre tibeti dialektusnak lehetne tartani (T&K 92).

szervezők viszonylag vázlatosan utalnak az érintkezés eredményeire, de említik az analitikus birtokos szerkezet megjelenését (az uráli birtokos személyragok helyett), egy passzív szerkezetet, és az alárendelt mondatok igevégségét (ami azért is érdekes, mert előtte, szintén interferencia-hatásra, volt egy SOV > SVO változás is; T&K 84).

Valószínűleg ugyanebbe a csoportba sorolódna a Volga–Káma vidéki finnugor nyelvek (mordvin, mari, udmurt, komi) esete, melyekre különféle törökségi nyelvek (csuvas, tatár, baskír) hatottak. Pontosabban fogalmazva, ezek a nyelvek valójában kölcsönösen hatottak egymásra,¹⁰ de mint azt a kölcsönzött jegyeket áttekintő tanulmányában Bereczki Gábor (1983) írja, a török nyelvek hatása a finnugorokra jóval erőteljesebb, mint ennek fordítottja, s ezt a népek eltérő kulturális fejlettségével magyarázza.¹¹ A teljesség igénye nélkül álljon itt egy lista arról, milyen területeken érhető tetten a törökségi nyelvek hatása a kérdéses finnugor nyelvekre:

- szókészlet;
- névmási előtagok átvétele, ill. tükröfordítások (határozatlan névmások); partikulák, névutók, indulatszavak;
- magánhangzó-rendszerek konvergenciája, tarka hangsúlyviszonyok (pl. utolsó szótagi hangsúly az udmurtban);
- morfológia:
 - a) névszók: szórványos esetkölcsönzés, kölcsönzött felsőfok-jel, középfokjel, sorszámnévképző. Emellett megfigyelhető egyes morfémák funkcióbővülése, illetve kombinációs lehetőségeik változása, és a mintakölcsönzések egyéb esetei is.
 - b) igék: páros igék megjelenése, szemtanúsági és nem-szemtanúsági múlt szembenállásának kialakulása, egyéb összetett igeidők, illetve határozói igenéből képzett múlt idők;
- szintaxis: különböző nem-finit szerkezetek tükröznek török hatást, mely alapvetően a szerkesztési minta következeként jelenik meg, de esetenként esetragok és névutók kölcsönzésével is lehet találkozni.

A fentiekhez lehet tehát viszonyítani azt, hogy míg Sándor Klára hármas–négyes fokozattal számol az ótörök–ősmagyar érintkezés esetében, én amellet fogok érvelni, hogy inkább kettes–hármas fokozat közötti az a szerkezeti hatás, amely az átvett jelenségek alapján kikövetkeztethető, és ennek alapján a jelenség háttere, a beszélőközösségek közötti érintkezés sem feltétlenül tartható olyan intenzívnek. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a feltételezés az alább áttekintendő jelenségeken alapul, tehát ha újabb nyelvi jelenségekről sikerül

¹⁰ A csuvas magánhangzórendszerben például a marival való érintkezés hatására is történtek változások, l. Agyagási (1998).

¹¹ A Volga–Káma vidéki nyelvi érintkezések legújabb áttekintése Agyagási (2012)-ben olvasható.

bebizonyítani, hogy megjelenésüket (vagy esetleg megmaradásukat) török hatással lehet magyarázni, az értelemszerűen módosítja ezt az álláspontot.

4. Az ótörök–ősmagyar érintkezések a fenti skála tükrében: lexikon, fonológia, szintaxis, morfológia

4.1. A szókincs és a számok

Sándor Klára könyvében az olvasható, hogy 300–500 közé becsülhető a honfoglalás előtti török kölcsönszavak száma (2011: 266), a *West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian* 419 szócikket tartalmaz (Róna-Tas–Berta 2011: 1143). Ismét csak hangsúlyozva, hogy nem a török hatás tényét és jelentőségét kívánom megkérdőjelezni, az alábbiakban két tényezőre fogok kitérni: mit jelent ez a szám kontextusban (és így milyen következtetések levonására adhat alapot), illetve hogyan viszonyul mindez a (kétségtelenül nehezen körülhatárolható) alapszókinshoz.

Kezdve tehát a számokkal, az alábbi táblázat Keresztes László statisztikáját tartalmazza az EWUng. anyagáról (ALH 45 [1998]: 386).

kategória	db	százalékban
ősi	598	6,06
belső keletkezésű ¹²	3490	35,35
iráni	24	0,24
török	386	3,91
szláv	900	9,11
német	1404	14,22
latin	1076	10,89
neolatin	327	3,31
nemzetközi	1001	10,14
cigány	24	0,24
egyéb	114	1,15
ismeretlen	531	5,38
össz.:	9876	100

¹² A belső keletkezésű szavak csoportjánál azonban figyelembe kell venni, hogy ez egy nagyon tág kategória, amelyre gyakorlatilag csak negatív definíció adható, l. pl. a következő: „[a belső keletkezésű szavak csoportját] azok az elemek alkotják, amelyeket a nyelvek önálló életükben hoztak létre, vagyis amelyek nem tartoznak **közvetlenül** az ősi örökségbe és nem idegen nyelvből való átvételek” (Gerstner 2003: 139, kiemelés tőlem; vö. Horváth 2000). Ez azonban azt jelenti, hogy ide tartoznak az indulatszavak, valamint a hangutánzó és hangfestő szavak éppúgy, mint a ritkább szóalkotási módok eredményeként megjelenő lexémák, és csakúgy, mint a képzett és összetett szavak; ez utóbbiak akár úgy is, hogy mind a tő, mind a képző, ill. esetleg mindkét összetételi tag alapnyelvi eredetű, de nem bizonyítható, hogy az adott derivátum vagy összetétel is alapnyelvi eredetű.

Úgy gondolom, ezeknek a számoknak a nagysága alapján kétnyelvűsége, ill. annak kiterjedtségére nem lehet következtetni – nagyjából azt a nem túl meglepő jelenséget tükrözik, hogy az újabb keletű kölcsönzések nagyobb számban maradtak meg.¹³

A következő kérdés az, hogy megbízhatóbb adatokat lehet-e nyerni úgy, hogy a vizsgálat csak az ún. alapszókincsre korlátozódik, hiszen Sándor Klára a szókészleti kölcsönzéssel kapcsolatban nemcsak a szám nagyságát hangsúlyozza, hanem azt is, hogy „e szavak az élet valamennyi területére kiterjednek, lefedik az életmódot, a természeti környezetet, sőt testrésznevek is vannak közöttük” (i.m. 266). Az alapszókincs vizsgálata azonban már csak azért is erősen problémás, mert az alapszókincs maga sem egy könnyen definiálható fogalom. Talán nem túl elegáns megoldás, de a problémát megoldás helyett inkább megkerültem, és a kérdés vizsgálatakor a Swadesh-listára támaszkodtam, természetesen a glottokronológiai vonatkozások mellőzésével.¹⁴ A következő táblázat tehát a Swadesh-lista elemeit tartalmazza a magyar megfelelők eredet szerinti csoportosításával. Azokban az esetekben, amikor egy-egy angol tételnek magyarul bármilyen okból¹⁵ több lehetséges megfelelője is volt, a cellát megosztva mindkét lehetséges megfelelőt feltüntettem, így összesen nem száz, hanem száztíz lexémát tartalmaz a táblázat. Még azt kell előzetesen megjegyezni, hogy nem követtem teljesen precízen az EWUng. minősítéseit abban a tekintetben, hogy a belső keletkezésű szavak közül csak azokat emeltem ki, amelyeknek töve nem alapnyelvi eredetű,¹⁶ hiszen a cél az volt, hogy

¹³ Ezért sem szükséges talán azt annyiszor hangsúlyozni, hogy mennyivel több lehetett az ótörök eredetű kölcsönszavak száma a kései ősmagyar korban, hiszen nyilvánvalóan több lehetett az iráni kölcsönszó is, mint ahogy az alapnyelvi eredetű szórétég is bizonyára erősen megcsappant az évezredek során.

¹⁴ A Swadesh-lista összeállításáról, Morris Swadesh-ről kapta nevét. Swadesh egy olyan fogalomlista összeállítására törekedett, amelynek tételei elvileg annyira alapvetőek és kultúra-függetlenek, hogy várhatóan minden nyelvben megtalálhatók az adott fogalmat kifejező lexémák. Ráadásul ezek a szókincs legkevésbé változékony részét képezik, tehát – egyebek mellett – elvileg lehetővé teszik, hogy segítségükkel a nyelveket eredet szerinti csoportokba lehessen sorolni. Nem csupán a listára épülő következtetésekkel, hanem magával a listával is vannak azonban problémák, Campbell (1999) például a következőket nevezi meg: a) nem lehet kultúra-független alapszókincsről beszélni, b) az egyes tételeknek nem feltétlenül van csak egy megfelelője egy-egy nyelvben, vagy fordítva, több tételnek felel meg egy lexéma, sőt, az is lehet, hogy egy fogalomhoz egy adott nyelvben nem lehet lexikális tételt rendelni; c) bizonyos tételek kulturális okokból – Swadesh feltételezésével szemben – könnyen változnak, és tabu is vezethet helyettesítéshez.

¹⁵ Ilyen lehet például az, hogy egy-egy alapnyelvi eredetű elem esetében a magyarban jelentésváltozás következett be (a *lúd* jelenthetett madarat is, a *vaj* eredetileg ’zsír, zsiradék’ jelentésű volt, ezért kerültek be a ’bird’, illetve ’grease’ cellájába az ismeretlen eredetű *madárral*, illetve a szláv eredetű *zsírral* együtt); az ’egg’ esetében az alapnyelvi eredetű *mony* háttérbe szorult a feltehetően török eredetű tövet tartalmazó *tojással* szemben; vannak olyan esetek is, amikor egy-egy angol tétel a magyarban több lexémának is megfeleltethető (pl. ’red’ *piros* / *vörös*).

¹⁶ A listán szereplő belső keletkezésű (aláhúzással jelölt) elemek töve vagy ismeretlen eredetű, vagy onomatopoeitikus, ill. (a *tojás* esetében) török jövevényszó.

kiderüljön, ebben a listában (amely remélhetőleg az alapszókincs többé-kevésbé reprezentatív mintája) milyen arányban szerepelnek jövevényszavak.

1. sz. táblázat: A Swadesh-lista magyar megfelelőikkel kitöltve

1.	én	11.	egy	21.	eb kutva	31.	csont	41.	orr	51.	mell	61.	hal (íge)	71.	mond	81.	füst	91.	fekete
2.	te	12.	kettő	22.	tetű	32.	mony tojás	42.	száj	52.	szív (fn.)	62.	öl (íge)	72.	nap	82.	tűz	92.	éj
3.	mi	13.	nagy	23.	fa	33.	vaj zsír	43.	fog	53.	máj	63.	úszik	73.	hold	83.	hamu	93.	forró meleg
4.	ez	14.	hosszú	24.	mag	34.	szarv	44.	nyelv	54.	iszik	64.	repül	74.	húgy csillag	84.	ég (íge)	94.	hideg
5.	az	15.	kicsi	25.	levél	35.	farok	45.	karom	55.	eszik	65.	megy	75.	víz	85.	út ösvény	95.	tele
6.	mi?	16.	nő	26.	gyökér	36.	tojt	46.	láb	56.	harap	66.	jön	76.	eső	86.	hegy	96.	jó
7.	ki?	17.	férfi hím	27.	kéreg	37.	haj	47.	térd	57.	lát	67.	fekszik	77.	kő	87.	vörös piros	97.	új
8.	nem	18.	ember	28.	bőr	38.	fej	48.	kéz	58.	hall	68.	ül	78.	homok	88.	zöld	98.	kerek
9.	mindent	19.	hal	29.	hús	39.	fül	49.	has gyomor	59.	tud	69.	áll (íge)	79.	föld	89.	sárga	99.	száraz
10.	sok	20.	madár lúd	30.	vér	40.	szem	50.	nyak	60.	alszik	70.	ad	80.	felhő	90.	fehér	100.	név

Jelmagyarázat: kitöltetlen háttér: alapnyelvi (uráli, finnugor, ugor) eredetű szavak; szürke háttér: ismeretlen eredetű szavak; kövér betűvel kiemelt szavak: török eredetű átvételek, döntöttel és kövérrel szedett szavak: iráni eredetűek, aláhúzott szavak: belső keletkezésűek, döntött betűvel szedett szavak: szláv eredetűek

Vitathatatlan, hogy a listában található jövevényszavak közül a legtöbb török eredetű, ilyen a *kicsi*, a *térd*, a *gyomor*, a *homok* és a *sárga*. Ugyanakkor Róna-Tas szerint az is valószínűsíthető, hogy ezek közül a testrésznevek eredetileg állati testrésznevekként, az állattartási szókincshez kapcsolódva kerültek a magyarba (Róna-Tas–Berta 2011: 1160), mint ahogy a színnév is (eredetileg ló színét jelölhette, hasonlóan a *kék*-hez, l. Sándor 2011: 252). Ezek a lexémák tehát nem feltétlenül eleve az alapszókinccset érintő kölcsönzés révén kerültek át a magyarba, hanem átvételüket gazdasági-kulturális tényezők motiválhatták, amely nem előfeltételez intenzív nyelvi érintkezést az átadó és az átvevő nyelvet beszélő népcsoportok között (vö. T&K 74, 76–77).

4.2. Fonológia

A fonológia területén négy típusú, török eredettel (vagy azzal is) magyarózott jelenséggel lehet találkozni: a) új fonémák megjelenése; b) meglévő fonémák új fonotaktikai pozíciókban való megjelenése, c) párhuzamos hangváltozások; d) megőrzés. Mint azt azonban a dolgozat 2. fejezetében jeleztem, véleményem szerint az utóbbi két típusú bizonyíték általában véve (tehát nemcsak a fonológiában, hanem más nyelvi szinteken is) függ az első kettőtől: minél jelentősebb az első két típusba tartozó bizonyíték, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az utóbbi két típusban is számolni kell az okok között a külső hatással. Ha azonban az első két típusra csak kevés példa akad, az az utóbbiak érvényességét is elbizonytalanítja, tekintettel arra, hogy a párhuzamos változás (különösen akkor, ha tipikusnak tekinthető változási folyamatról van szó) lejátszódhat külső hatás nélkül. A megőrzésre, azaz a változás későbbi indulásra, vagy éppen elmaradására pedig különösen is igaz ez, hiszen nem léteznek szükségszerű nyelvtörténeti változások.

Kezdve az új fonémák megjelenésével, ez az ősmagyar esetében két fonémát érinthet, a veláris *i*-t és az *ö*-t, de mindkét fonéma esetében többféle állásponttal kell számolni, amelyek elbizonytalanítják a kérdést. Kezdve a veláris *i*-vel, Ligeti (1986: 184–185) úgy vélekedik, hogy a korai ősmagyarban is megvolt az alapnyelvi eredetű veláris *i*. Ezt a hangot a kései ősmagyar megörökölte, a török jövevényszavakkal pedig növekedett azoknak a lexikális elemeknek a száma, amelyek ezt a hangot tartalmazták. Ilyen módon a török jövevényszavak hozzájárultak ahhoz, hogy a korai ómagyarra még megmaradjon a veláris *i* (vö. Sándor 2011: 278). Ez a feltételezés azonban a negyedik típusú bizonyítékba sorolja a kérdéses hangot, annak minden következményével.

Más álláspontot képvisel Róna-Tas (Róna-Tas–Berta 2011), aki a veláris *i*-vel mint olyan elemmel számol, amely eredetileg allofón volt, és török hatásra vált fonémává. De nemcsak megjelenésével (ill. fonemizációjával), hanem eltűnésével kapcsolatban is felveti a török hatás lehetőségét: „A kétféle *i*-hang egybeesése az ősmagyar kor végén történt, bár hasonló változásnak nincs nyoma a nyugati ótörökben. Ugyanakkor hasonló változás játszódott le a mongolban, a

csuvasban pedig egy nagyléptékű átrendeződés látható. Ezeknek lehetnek közös gyökerei” (2011: 1124).¹⁷

A veláris *i* kérdésének megítélését tovább bonyolítja, hogy az is vitatott, volt-e egyáltalán valaha is veláris *i* a magyarban, avagy ez tényleg „a magyar hangtörténetírás egyik nagy mítosza (vagy inkább széles körben elterjedt tévhite)” (Kis 2005: 5). Ez utóbbi esetben azt kell feltételezni, hogy összes veláris *i*-t tartalmazó török jövevényszó eleve hanghelyettesítéssel került át a magyarba (emellett is szólnak érvek), és – természetesen – ezt az érvelésmódot követve maga a hang is kiesik a török hatással érintett elemek listájából. A veláris *i*-vel kapcsolatos vitakérdések tárgyalására a jelen dolgozat keretében nincs lehetőség kitérni, de azt meg kell állapítani, hogy a hang így több okból sem sorolható a török strukturális hatás egyértelmű bizonyítékai közé.

Hasonlóan problematikus az *ö* esete is. Abaffy álláspontja szerint ez a hang elsősorban az ómagyar kori általános nyiltabbá válási folyamat következtében jelent meg, de annak is kései fázisában (13–15. század), emellett különféle labializációs folyamatok is szerepet játszhattak keletkezésében (E. Abaffy 2003: 330). Ligeti is úgy vélekedik, hogy az ősmagyar kor elején még nem volt része az *ö* a magánhangzórendszernek, és az *ö*-t tartalmazó ősmagyar kori török jövevényszavak is sokáig hanghelyettesítéssel (főként *ë/ü* került az *ö*-k helyére) kerültek át a magyarba. Mégis megjegyzi, hogy “[A]z új magánhangzó elfogadtatásában, magyar hangrendszerbe illesztésében a török elemeknek döntő szerepe volt” (Ligeti i.m.: 185).¹⁸ Ismét csak más Róna-Tas álláspontja, aki szerint az *ö* allofónként már az ugor alapnyelvben megvolt. Az általa felállított hangtani levezetések között egyes lexémákban ugyan már a korai ősmagyar alakokban *ö* hang található (*tógy*, *köved-/köveszt*, *össze*, *követ*, *ő*), a korai ősmagyarra mégsem számol meglétével. Végső soron állásfoglalása azonban Ligetiével rokon: „Mint láthattuk, az /*ö*/ fonéma csak az ómagyarban jelent meg, a török /*ö*/-hangokat /*ü*/-vel helyettesítették. Mindazonáltal az *ö*-t tartalmazó török szavak viszonylag nagy száma minden bizonnyal elősegítette az új fonéma megjelenését” (2011: 1123).

Mint látható tehát, az *ö* esetében is több tényező teszi bizonytalanná annak a kérdésnek a megítélését, hogy valóban török hatást tükröz-e, és ha igen, akkor milyen jellegű török hatást tükröz a hang megjelenése. Abaffy következő összegzése azonban átvezet egy olyan jelenséghez, amelynek esetében nem kérdőjeleződik meg a török hatás szerepe: “Az ősmagyar korban a jövevényszavakkal új fonéma nem kerül a nyelvbe, de a meglévő fonémák új fonetikai környezetben jelenhetnek meg” (2003: 121). Általánosan elfogadott tehát, hogy a *b* és a *dzs*’ szókezdő helyzetben való megjelenése, illetve az, hogy

¹⁷ “The merging of the two *i*-sounds occurred at the end of AH, though no trace of a similar change in WOT. But: similar change in Mo, and large-scale restructuring is in evidence in Chuv. These may have common roots.”

¹⁸ Az azonban számomra nem világos, hogy akkor mit is jelenthet ez a szerep.

a *k* veláris magánhangzók előtt is megjelenhet szókezdő helyzetben, török hatás eredménye.

Ismét csak a vitathatóbb jelenségek közé tartozik azonban az a feltételezés, hogy a magyar tővégi vokálisok lekopásában is szerepe volt a pusztai mássalhangzóra végződő török (és iráni) eredetű jövevényszavaknak: „[...] a tővégi rövid magánhangzók rövidülése, „sorvadása” korán megkezdődött, feltehetően már a kései ősmagyarban. Aligha tévedünk, ha e folyamat megindításában a török nyelvi hatásnak jelentős szerepet tulajdonítunk” (Ligeti i.m.: 186). A kérdés megítélését azonban a következő tényezők teszik problematikussá:

a) A török jövevényszavak az eddigi kutatások során inkább csak diagnosztikus szerepet játszottak, segítségükkel a változás lépéseinek időbeli, illetve fonetikai környezet szerinti jellemzőit vizsgálták. (Azaz azt vizsgálták az ótörök jövevényszavak segítségével, mely hangokra végződő lexémák kaptak még tővégi vokálist az átvétel során, melyek nem, s jórészt ezeknek a tanúvallomásán alapultak azok a következtetések, hogy milyen lépéseken keresztül, milyen hangtani környezetben tűnt el leghamarabb a tővégi vokális.) Épp abból, hogy a tővégi vokálisok eltűnésének folyamatában elég jól körülhatárolók és magyarázhatók azok a különféle fonetikai környezetek, amelyek esetén előbb, vagy éppen később történt meg ez a változás, és úgy tűnik, hogy az ősmagyar kori török jövevényszavak sem jelentenek ilyen szempontból kivételt, lehet arra következtetni, hogy a változási folyamat kiváltásában nem feltétlenül volt kitüntetett szerepe a török jövevényszavaknak.

b) Bár az, hogy az obi-ugor nyelvekben is eltűntek a tővégi vokálisok, nem tekinthető ugor kori, vagy legalábbis onnan induló változásnak (vö. Honti 1979: 228), ez mégis illusztrálja azt, hogy az első szótagot hangsúlyozó nyelvekben meglehetősen természetesnek tekinthetők a szóvégi redukciós folyamatok. Ez is arra utal, hogy kérdéses ilyen szempontból a török hatás jelentősége a változási folyamatban.

A fentieket összegezve úgy tűnik, hogy az, hogy török hatásra új hang, vagy hangok jelentek volna meg, nem bizonyítható egyértelműen. Általánosan elfogadott ugyanakkor, hogy egyes hangok a török jövevényszavaknak köszönhetően jelentek meg új fonotaktikai pozíciókban, azonban az ilyen típusú, kontaktushatással magyarázható fonotaktikai változások sem előfeltételeznek nagyon intenzív nyelvi érintkezést, a Thomason–Kaufman féle kölcsönzési skálán ez még bőven a második, azaz enyhe strukturális hatás kategóriájába tartozna. Úgy tűnik, mindez nem is mond ellent Ligeti véleményének: “Az obi-ugor nyelvek a korábbi finnugor örökségnek hűséges folytatói, a magyar nem. Mikor következett be – nyilván lassan, fokozatosan – a régi állapot elhagyása? Volt-e ebben szerepe az egészen másféle hangtani rendszert képviselő töröknek?”

Ha volt is, aligha vonható kétségbe, hogy mai formájának kialakításában a mai hazában ért idegen nyelvi hatásoknak volt ebben oroszlánrészük” (1986: 181).

4.3. Mondattan

A Thomason–Kaufman szerzőpár, mint arra már korábban kitértem, az esettanulmányokat áttekintve arra a megállapításra jutott, hogy a szintaxis a külső hatásokkal szemben semmivel sem „ellenállóbb”, mint a fonológia – az alapszórendet például a viszonylag könnyen, már enyhe hatásra is változó tulajdonságként írták le. A mondattan esetében a töröknek a magyarra gyakorolt hatása viszont nehezebben megítélhető, ahogy arra már Ligeti is rámutatott: „A török–magyar nyelvi együttélés időtartama nem volt elegendő ahhoz, hogy döntő módon befolyásolja a magyar nyelv szerkezetét. [...] Végül, de nem utolsósorban, az esetleges hatás mérhetetlen volna amúgy is, mert a török és finnugor nyelvek tipológiai rokonságuk következtében csak árnyalatnyi különbségeket tartalmazhattak” (1986: 192). Sándor Klára azonban felveti annak a lehetőségét, hogy – ha indirekt módon is – számolni lehet ennek a komponensnek az érintettségével: „A magyar kötőszavas alárendelés elterjedése például valószínűleg nem pusztán a honfoglalás utáni új nyelvkörnyezetnek tudható be: szerepe lehetett ebben a változásban annak is, hogy megszűnt a szintén igeneves alárendelést használó török nyelvek konzerváló hatása” (1998: 13).¹⁹

Természetesen nem lehet kizárni, hogy a kontaktushatás a szintaxisban is megmutatkozott az igeneves szerkezetek megőrzésében, de a kérdést megfordítva, azaz a non-finit szerkezetek megőrzését mint az intenzív kontaktushatás bizonyítékát tekintve már kevésbé egyértelmű az állítás erőssége. A megőrzés-típusú érvek általános érvényességével kapcsolatban már korábban jeleztem az esetleges problémákat,²⁰ a jelen esetben pedig a kérdés tágabb tipológiai összefüggéseire szeretném irányítani a figyelmet. Dryer (1998)

¹⁹ Bereczkinél is olvasható hasonló feltételezés, bár ez általában véve a finnugor nyelvekre vonatkozik: „Azokban a finnugor nyelvekben, ahol erős török hatással számolhatunk, a török nyelveknek a finnugorral azonos konstrukciója nyilván hozzájárult az ősi finnugor szerkezet megőrzéséhez” (1983: 228).

²⁰ A kérdés szintaktikai vetületével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a Longobardi-féle inercia-elv ki is mondja, hogy külső okok nélkül nem képzelhető el szintaktikai változás: „szintaktikai változás nem fordulhat elő anélkül, hogy ne lenne okozva: azaz, hogy ne lenne vagy valamilyen más típusú változásnak jól motivált következménye (fonológiai vagy szemantikai változások, beleértve egyes lexikális elemek eltűnését), vagy valamilyen egyéb szintaktikai változásnak [...] A szintaxis önmagában teljesen inert” (Longobardi 2001: 277–278). Sajnos arra a jelen keretek között nincs lehetőség, hogy magának a feltételezésnek az elméleti háttérét részletesen ismertessem, viszont a vizsgált kérdés szempontjából Longobardi elve azzal a következménnyel járna, hogy a szintaxis esetében a megőrzés-típusú érvek eleve nem is jöhetnek számításba. Ugyanakkor kérdéses, hogy maga az elv biztos lábakon áll-e: bár sokan elfogadják, Walkden (2012) egyrészt érinti a kérdést, vajon csak a szintaxisra érvényes-e ez a feltételezés, másrészt azonban igen hatásosan érvel amellett, hogy a Longobardi-féle inercia-elv nem állja meg a helyét, azaz sem elvi, sem módszertani vezérfonalként nem használható a történeti nyelvészetben.

írásában az olvasható, hogy Eurázsia jelentős része (a mondatrészek szórendjének jellemzői szerint legalábbis) egy nagy nyelvi areának tekinthető, melynek nyugati peremét Európa keleti része jelenti, s Eurázsia központi része is beletartozik. Az itt beszélt nyelvek nemcsak OV nyelvek, hanem olyan egyéb közös szórendi vonások jellemzőek rájuk, amelyek túlmutatnak az átlagos OV-tulajdonságokon. Az európai nyelvek közül ide tartozik jó néhány török nyelv, a keleti uráli nyelvek, a kaukázusi őshonos nyelvek és néhány keleti indoeurópai nyelv, amelyeket a kaukázusi régióban beszélnek. Az area nyugati pereme, azaz Nyugat-Európa felé haladva a nyelvek egyre több olyan vonást mutatnak, amelyek eltérnek ettől a típustól. Ennek fényében érdemes elgondolkodni azon a tényen, hogy a magyarban valószínűleg az ősmagyar kor – ómagyar kor fordulóján zajlott le az OV → VO változás; mint az É. Kiss (2011) elemzéséből kiderül, az első összefüggő szövegelem, a Halotti beszéd és könyörgés (12. század vége) már VO alapszórendet mutat. Mindezek alapján a szintaxissal kapcsolatban nagyon hasonló összegzésre lehet jutni, mint amit Ligetitől az előző részfejezet végén idéztem. Úgy vélem tehát, hogy mondattani szempontból egyelőre nincs igazán egyértelmű bizonyíték ősmagyar kori török hatásra, tekintettel arra, hogy jóval szélesebb area mutat közös vonásokat. Ebből az areából kikerülve viszont nagyon gyorsan megjelenő, a magyar mondattant radikálisan átalakító változásokkal kell számolni az ősmagyar kor végén és az ómagyar legelején, és itt is érdemes lesz majd arra irányítani a kutatást, milyen szerepet játszhattak ebben azok a nyelvek, amelyeknek beszélőivel a Kárpát-medencében találkoztak a honfoglalók.

4.4. Morfológia

Végezetül az ótörök hatás esetleges morfológiai bizonyítékainak elemzésére kerül sor. Ezen a részterületen elsősorban elemkölcsonzésre, illetve mintakölcsonzésre található példa, az alábbiakban először a névszói, majd az igei morfológiával kapcsolatos egyes feltételezéseket tekintek át.

4.4.1. Névszóragozás

A névszói morfológián belül a példák elsősorban a névszóragozás köréből kerülnek ki. A török hatás egyik feltételezett érintettje az *-n* lokatívuszrag, amely alapnyelvi örökség, de idő- és módhatározói funkciója Ligeti, ill. Sándor szerint török hatásra alakulhatott ki, azaz ez a mintakövetés egy esete lenne (Ligeti 1986: 191, Sándor 2011: 278). Ez azonban azért nem valószínű, mert a kérdéses morféma mindhárom funkciója (vagy legalább annak nyoma) megvan az obi-ugor nyelvekben is, l. pl. szurguti hanti *wáč-nə* 'városban', *suwəs-nə* 'összel', *ķōl-nə* 'hogyan'; manysi (Bereczki 1996: 79) *ēln* 'elöl', *pišnā* 'régen', *sawn* 'egészségesen.' Szintén Ligeti, ill. Sándor veti fel annak a lehetőségét, hogy a *-koron* és a *-képpen* névutóvá, ill. esetraggá válása török hatást tükröz (Ligeti i.h., Sándor i.h.), tekintettel arra, hogy tövük török átvétel, a toldalék funkciója pedig török hatást tükröz. Mivel az utóbbi megállapítás erősen vitatható, véleményem szerint ez az eset is a párhuzamos változások közé lenne sorolható,

amelynek az itt alkalmazott megközelítés szerint önmagában véve kisebb a bizonyító ereje, mint az elem- és mintakölcsönzéseké. A kérdéses grammatikalizációs változások esetében pedig mindenképpen figyelembe kell venni, hogy ezek jól illeszkednek egy nagyon robusztus ősmagyar–ómagyar kori morfológizációs folyamatba (önálló szó > névutó > toldalék), így végképp kérdéses, hogy ennél a két elemnél indokolt-e külső motivációt feltételezni.

Elgondolkodtató azonban, hogy a magyarban az *n* megkettőzve ablatívuszi formákban is megtalálható, ilyen például az *innen*, *onnan*, *honnan*. Ezeket az alakokat Mátai (1991: 415) a *hol* kérdő névmással együtt tárgyalja, hiszen az előbbieken lokatívuszrag van ablatívuszi funkcióban, az utóbbiban pedig egy ablatívuszrag lokatívuszi funkcióban. Feltételezése szerint a két jelenség össze is függ egymással: az *-l* lokatívuszi funkciójának megjelenését az ősmagyar kor elejére datálja, és úgy véli, hogy a *hol* kiszorította a lokatívuszi funkcióból az azt addig betöltő *hon* kérdő névmást. Így „A felszabaduló *hon* alak és a «betöltetlen» ablatívusi szerep pedig «egymásra talált», míg végül az ablatívusi irányú kérdő névmási határozószóban az *-n* rag megismétlődve szilárdult meg (*honnan*) (i.h.)” Az *innen*, *onnan* a *honnan* analógiás hatásának köszönheti létét Mátai szerint, és ugyanő úgy véli, hogy ezek is az ősmagyar kor elején jöttek létre.

Ezzel szemben Csáki későbbre teszi a *-nAn/-nAt* ablatívuszrag megjelenését, és azt elemkölcsönzés eredményeként magyarázza, azaz ez a rag „egy kölcsönzött esetrag a magyarban, amely főleg *-nAn* formában volt használatos a kipszak török nyelvekben” (2007: 55).²¹ Mint írja, „a *-nAn*-tényleges használata nem lehetett nagyon hosszú és eleven, és korlátozott volt” (i.m.: 58).²² Ez a levezetés azért elgondolkodtató, mert plauzibilis magyarázattal szolgálna arra, hogyan kerülhetett egy egyébként transzparens lokatívuszrag ablatívuszi funkcióba (ami annál is érdekesebb, mert ugyanakkor van ’szabályos’, tehát lokatívuszi használata is a raghalmozásos változatnak, ilyen a *jelennen* helyhatározói funkcióban, l. Mátai 1992: 587). Csáki levezetése szerint tehát ez a toldalék már az ómagyar korban került át a magyarba, amelyet az is bizonyítana, hogy korai ómagyar forrásokban még nem szerepel, az átadó nyelv pedig a kun, vagy egy más kipszak török nyelv lehetett;²³ ebből azonban az is következik, hogy nem a jelen írásban vizsgálni kívánt ősmagyar kori török–magyar érintkezés lenyomata. Ugyanakkor ezt a problémát sem lehet önmagában, a határozószók rendszerének vizsgálata nélkül megközelíteni. Márpedig Mátai rámutat arra, hogy az ómagyar kései szakaszára igen jellemző a határozószók funkcióváltása (1992: 570–572, 652), ennek egyik altípusa, amikor ablatívuszi alakok értelmeződnek át lokatívusziként (*kívől*, *félől*).

²¹ „a borrowed case marker in Hungarian that was used mainly in the form *-nAn* especially in Kipchak turkic languages”

²² „the effective usage of *-nAn* in Hungarian could not be very long and lively and it was restricted.”

²³ És ebben az esetben felmerül annak a lehetősége, hogy esetleg szubsztrátumhatást tükröz.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a névszóragozással kapcsolatos funkcionális kérdések esetében mindenképpen érdemes kontaktológiai szempontból vizsgálni. Párhuzamként ismét csak Bereczki idézhető, aki a marival és az udmurttal kapcsolatban bemutatja az ablatívusz prolatívuszi és lokatívuszi használatát, s mint írja, ez „az ugor nyelvekben is előfordul [...], a cseremiszen és a votjákban kétségkívül török hatással magyarázható a jelenség” (1991: 94). Ugyanitt azt is írja, hogy a magyar *kül*, *kívül* régi ablatívuszi vonzata „biztosan török hatással magyarázható”, és azt is hozzáfűzi: „aligha képzelhető el, hogy ez a hatás a magyar névszóragozás területén csupán egyetlen jelenségre korlátozódna” (i.h.). Az is bizonyos azonban, hogy a kérdés vizsgálata során mindenképpen az egész névszóragozási, illetve határozószói rendszer funkcionális változásait, ill. azok időbeli sorrendjét is figyelembe kell venni: rendkívül szövevényes problémakör vár megoldásra.

4.4.2. Igei morfológia

Míg a névszók esetében a ragozás kapcsán, az igék körében a szóképzés területén kerültek elő olyan jelenségek, amelyek esetleg török hatásra módosulhattak, illetve az intenzív török–magyar nyelvi érintkezést tükrözik. Ez utóbbira példa a török eredetű jövevényigék beillesztése honosító képző nélkül, melyről Sándor a következőket írja: „[...] a jelentős szókészlet hatás mellett egy másik furcsaság is a kiterjedt kétnyelvűség mellett szól: az átlagosnál nemcsak nagyobb arányban, hanem honosító képző *nélkül* kerültek a török igék a magyarba, „megszegve” ezzel azt az univerzálisnak tekintett szabályt, hogy igei értékű lexikai egységet soha nem kölcsönöz egy nyelv egy másik nyelvből” (1998: 13–14).

Ugyanerre a kérdésre Róna-Tas is kitér (Róna-Tas–Berta 2011: 1139–1143). Utal arra, hogy általános nyelvészeti szempontból a honosító képző nélküli beillesztés ritkaság, és megállapítja, az ősi eredetű és a török jövevényigék megegyeznek abban a tulajdonságukban, hogy vagy az ikes, vagy az iktelen paradigmába tartoznak, és az ótörök eredetű jövevényigék honosítóképző nélkül kerülnek át a magyarba. Ezzel szemben az összes többi jövevényige egy denominális honosító képzőt kap,²⁴ továbbá egyetlen nem-török jövevényige sem kerülhet be az ikes paradigmába honosító képző nélkül, valamint csak a -z-honosító képzővel ellátott nemtörök jövevényigék kerülhetnek be egyáltalán az ikes paradigmába.²⁵

Kezdve a kérdéses kölcsönzés-típológiai megfigyeléssel, ez az univerzálisnak tekintett szabály nem univerzális, számos ellenpélda ismert

²⁴ Úgy érzem azonban, hogy Benkő igencsak joggal kérdőjelezi meg azt az általánosan elfogadott megállapítást, hogy a honosítóképzők alapvetően denominális természetűek lennének (l. Benkő 1984: 77).

²⁵ Sajnos az ikes igék kérdésköre már végképp annyira szerteágazó, hogy egy önálló cikket is bőven kitöltene, a jelen dolgozatba már csak terjedelmi okokból sem fér bele.

(Harris–Campbell 1995: 135).²⁶ Ha azonban nem abszolút univerzáléről van szó, akkor mindenképp lehet a jelenség mögött történeti háttérrel számolni, azaz azzal, hogy nem kizárható: a honosító képző használata egyszerűen csak később, már az ótörök igék átvétele után vált általánossá, és nem pedig egy olyan változatlan szabály a magyarban, amelynek alkalmazására az általános kétnyelvűség miatt nem került volna sor a török jövevényigék esetében. Arra, hogy a jelenség háttérében történeti változás kereshető, Kiss is utal: „A honfoglalás előtti és utáni jövevénytiszavakon tapasztalható különbségek egy része minden bizonnyal e nyelvemléktelen kor nyelvi változásaival magyarázandó. Föltehető, hogy az igék meghonosításában regisztrált különbözőség is valamikor ebben a korszakban alakulhatott ki. Bizonyítani persze nem tudjuk, de a rendelkezésre álló anyag ezt sugallja, sőt valószínűsíti” (Kiss 1972: 302).

Fontos bizonyíték lenne, ha lennének egyéb eredetű honfoglalás előtti jövevényigék, de Kiss rámutat, hogy ilyen tulajdonképpen nincs: a honfoglalás előtti igeátvételek közül csak az ótörök etimológiák biztosak, az egyetlen más eredetű jelöltnek, a *fizet*nek az iráni származtatása nem biztos.²⁷ Ismét csak tágabb összefüggésben vizsgálva a jelenséget, érdemes kiemelni Kiss (i.m.) azon megfigyelését, hogy az ú.n. belső keletkezésű igékre ugyanaz jellemző ebből a szempontból, mint a jövevényigékre: a régi onomatopoeitikus igék általában képzőtlenek, a honfoglalás utániak képzősek. Ugyanitt idézi is ennek kapcsán Bárczit: „nemcsak az igei átvételekben mutatkozik az igésítő képzők használatával való új eljárás ..., hanem a nyelv spontán szóteremtő tevékenységében is” (Bárczi MNy. 44: 81–94). Ezt alátámasztani látszik az is, amit Benkő ír az ótörök eredetű igékkel kapcsolatban: „A fiktív tövű jövevényigéken lévő képzők általában eléggé más természetűek, mint akár az ősi eredetű, akár az onomatopoeitikus eredetű igék képzői. Ez alól bizonyos kivételt csak az ótörök eredetű igék alkotnak, ezek ugyanis a korábban tárgyalt etimológiai kategóriák képzőrendszerébe tartozó képzőket hordoznak” (Benkő 1984: 68). Mindezek alapján tehát azt a következtetést lehet levonni, hogy az ótörök jövevényigék viselkedése valóban kivételes, ugyanakkor ennek a kivételességnek nem feltétlenül az az oka, hogy ezeknek az átvétele más szociolingvisztikai háttérrel történt, mint az egyéb jövevényigéké, hanem az is magyarázhatja, hogy maga az átvevő nyelvi, azaz a magyar képzőrendszer változott az ősmagyar kor – ómagyar kor határán.

Az utolsó itt tárgyalandó kérdés egyes igeképzők funkciójának módosulására vonatkozik. Róna-Tas (1994) három igeképző funkcióját vizsgálja

²⁶ A jelen cikk egyik lektora hívta fel a figyelmet arra, hogy az uráli nyelvek köréből is hozható ellenpélda: a mari a korai orosz jövevényigéket vette át honosítóképző nélkül (Agyagási 2007).

²⁷ Az EWUng-ban szereplő első (tehát valószínűbb) magyarázatként a *fizet* belső keletkezésű deverbális ige, melynek töve finnugor eredetű, s csak második lehetőségként veti fel a szótár az iráni származás lehetőségét. Ebben az esetben azonban az első lejegyzett alak, a *fizeni* esetleg nem íráshiba, hanem a tőalakban történt kölcsönzés lenyomata.

(-t, -n, -l) abból a szempontból, hogy hogyan illeszkedtek be az ilyen képzővel ellátott török jövevényigék a magyarba. Ezek közül – a kérdéses képzőket viselő jövevényigék bemutatása után – végül az -l esetében vonja le azt a következtetést, hogy itt számolni lehet török hatásra bekövetkező funkcióbővüléssel: míg a képző műveltető funkciója alapnyelvi örökség a magyarban, visszaható funkciója török hatásra alakult ki, azaz a funkcióbővülés interferencia-jelenségnek tekinthető.

Ebben az esetben is számolni kell azonban néhány olyan tényvel, vagy legalábbis feltételezéssel, mely ezt a lehetőséget vitathatóvá teszi. Az első ezek közül az, hogy az ősmagyarra rekonstruált **l* képzőnek többféle funkciója lehetett, a deverbális csoporton belül – a műveltető mellett – mozzanatos és gyakorító funkciót is tulajdonítanak neki (D. Bartha 1991: 60).²⁸ A hantiban nagyon hasonló a helyzet: az **l*-nek az őshantira Ganschow (1965) egyaránt rekonstruált gyakorító és mozzanatos funkciót, azonban ugyanez a képzőelem összetett képzőkben a visszahatáshoz kapcsolódik (jellegzetes példája ennek a *-yl-* intranszítív : *-yt-* tranzitív képzőpár szembenállása). Végül pedig azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy feltehetően ugyanez a magyar **l* képző beépülhetett az ikes ragozásba is E/2-ben: „Valószínűbb ezért, hogy az -l gyakorító képző nem az időjelen keresztül értékelődött át raggá, hanem azon a reflexív funkción át, amelyet vagy önmagában, vagy különösen gyakran a fgr. **-β + -l > -ül / -ül* képzőbokorban betölt” (Abaffy 1991: 126). Azaz ha az ikes paradigma kialakulása a korai ősmagyarban játszódott, megelőzve a török jövevényiszavak átvételét (l. Róna-Tas i.m.: 1136), akkor – a hanti párhuzamot is figyelembe véve – erősen kérdéses, hogy a visszaható funkció a török érintkezést megelőzően ismeretlen lett volna, azaz hogy megjelenése a kontaktushatásra történő funkcióátvétel egy esete lenne.

5. Összegzés

Dolgozatomban annak a vizsgálatára tettem kísérletet, hogy azoknak a nyelvi (lexikális, fonológiai, morfológiai, szintaktikai) jelenségeknek az esetében, amelyek háttérben az ótörök–ősmagyar nyelvi érintkezések hatását vélik felfedezni, mennyire tekinthetők biztosnak ezek a feltételezések, vagy lehet-e számolni más okokkal is. A fentiek alapján a következőket lehet megállapítani:

1. Nem kétséges, hogy igen jelentős jövevényiszókészlettel kell számolni, de az alapszókincs érintettsége már kevésbé egyértelmű, mint ahogy az is vitatható, hogy a kölcsöniszavak nagy számából lehet-e következtetni a nyelv strukturális érintettségére.

²⁸ A többféle ellentétes funkció rekonstrukciója persze általában véve is elgondolkodtató.

2. A jövevénytörzsek átvételével új fonotaktikai pozícióban jelentek meg bizonyos hangok, de az már, hogy új fonéma honosodott volna meg a magyarban török hatásra, kétséges.
3. Kötött morféma kölcsönzésére a vizsgált időszakból nincs példa.
4. Mintakövetésre, pontosabban grammatikai morféma-interferenciahatásra bekövetkező funkcióbővülésére azonban lehet, hogy van, de a leginkább szembeötlő eset nem a vizsgált korszakhoz kötődik.
5. A dolgotban ugyan nem tértem ki erre, de az ő- és ómagyar kori összetett igeidőrendszer egy valamikori izoglossza, azaz egy Sprachbund-jelenség nyoma is lehet a magyarban.
6. Ahhoz sem fér kétség, hogy az ótörök jövevényigék beillesztése kivételes, de itt sem feltétlenül a kontaktushatás erőssége ad erre magyarázatot.
7. A szintaxis érintettsége legalábbis kérdéses.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a jelenleg – és itt ez hangsúlyozandó, hiszen nyilván bővíthet még az interferenciahatást tükröző elemek listája – rendelkezésre álló bizonyítékok nem tűnnek elegendőnek ahhoz, hogy az ősmagyar esetében közepes vagy erős strukturális hatással kelljen számolni az ótörök nyelvek felől, és ennek alapján kiterjedt, hosszú ideig tartó kétnyelvűséget lehessen feltételezni. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lettek volna az ősmagyar beszélőközösség tagjai között kétnyelvűek, sőt, biztosan voltak közöttük kétnyelvűek, és mivel egy beszélőközösség attól még tekinthető kétnyelvűnek, hogy nem minden egyes tagja kétnyelvű (vö. Bartha 1999: 65), voltaképpen nem is lehet cáfolni azt a megállapítást, hogy az etelközi magyarság kétnyelvű volt. A fent bemutatott interferenciajelenségek azonban véleményem szerint nem utalnak többre az alkalmoszerű érintkezés következményeként bekövetkező enyhe strukturális hatásnál.

Hivatkozások

- Agyagási, Klára 1998. On the characteristics of Cheremiss linguistic interference on Chuvash. In: Johanson, Lars (szerk.), *The Mainz meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. *Turkologica*, Band 32. Wiesbaden, Harrassowitz. 667–682.
- Agyagási, Klára 2007. Русские глагольные заимствования в лексическом составе марийского языка. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hung.* 52: 13–20.
- Agyagási, Klára 2012. Language contact in the Volga–Kama area. In: Kincses-Nagy, Éva – Biacsi, Mónika (szerk.), *The Szeged Conference. Proceedings*

- of the 15th International Conference on Turkish Linguistics. *Studia Uralo-Altaica* 49. Szeged, Department of Altaic Studies 21–37.
- Bárczi Géza 1948. Az igei átvételek kérdéséhez. *MNy.* 44: 82–94.
- Bartha Csilla 1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1984. A magyar fiktív (passzív) tövű igeik. Budapest, Akadémiai.
- Bereczki Gábor 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó. 307–236.
- Bereczki Gábor 1991. Az ablatívusz prolatívuszi és lokatívuszi használatáról a Volga-vidéki nyelvekben. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 92–94.
- Bereczki Gábor 1996. A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest, Universitas.
- Budenz József 1863. A magyar *meg* igekezőtőről. *NyK.* 2. 160–188.
- Campbell, Lyle 1999. *Historical linguistics: an introduction*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Csáki Éva 2007. *+nAn* as an ablative case suffix in Hungarian and Turkic languages. In: Csepregi Márta – Virpi Masonen (szerk.), *Grammatika és kontextus: új szempontok az uráli nyelvek kutatásában*. Uralisztikai Tanulmányok 17. Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék. 55–66.
- D. Bartha Katalin 1991. Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai. 60–103.
- D. Mátai Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai. 401–432.
- D. Mátai Mária 1992. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor*. Budapest, Akadémiai. 570–661.
- Dryer, Matthew 1998. *Aspects of Word Order in the Languages of Europe*. In: Anna Siewierska (szerk.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. European Science Foundation Language Typology series. Berlin: Mouton de Gruyter. 283–319.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai. 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. *Hangtörténet*. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 106–128.
- É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba, PPKE. 85–102.
- Ganschow, Gerhard 1965. *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.

- Gerstner Károly 2003. A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), A magyar nyelv kézikönyve. Budapest, Akadémiai. 117–157.
- Harris, Alice C. – Campbell, Lyle. 1995. Historical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge, Cambridge University Press.
- Honti László 1979. Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). NyK 81: 225–245.
- Horváth László 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. MNy. 96: 170–181.
- Keresztes László 1988. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (ismertető). Band II. (Kor–Zs). ALH 45: 383–388.
- Kiss Jenő 1992. A jövevényigék meghonosítása a finnugor nyelvekben. NyK. 74: 299–334.
- Kis Tamás 2005. A veláris *i* a magyarban. MNyj. 43: 5–26.
- Ligeti Lajos 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Longobardi, Giuseppe 2001. Formal syntax, diachronic Minimalism, and etymology: the history of French *chez*. Linguistic Inquiry 32: 275–302.
- Róna-Tas András 1994. Turkic Verb-Formative Suffixes in Hungarian. Journal of Turkology 2: 101–118.
- Róna-Tas András – Berta Árpád 2011. West Old Turkic. The Turkic Loanwords in Hungarian I–II, Wiesbaden, Harrasowitz.
- Sándor Klára 1998. A magyar-török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 7–26.
- Sándor Klára 2011. Nyelvrokonság és hunhagyomány. Budapest, Typotex.
- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terrence 1988. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press.
- Walkden, George 2012. Against inertia. Lingua 122, 891–901.

Gugán Katalin

MTA Nyelvtudományi Intézet

gugan@nytud.hu

Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipcsak elemek a magyarban

Vásáry István

A magyar nyelvtudományban ma már elfogadott és jól ismert tény, hogy török jövevényszavainknak *három* kronológiai rétege van:

1. a legrégebb vagy egyszerűen csak régi, tehát honfoglalás előtti réteg, melynek van egy jelentős bolgár-török (más néven csuvasos) és egy másik, köztörök része. A kazárok nyelvét nem ismerve, a kazár nyelvi hatást ki a bolgár-török, ki a köztörök réteghez sorolja. Ez a hatás a honfoglalásig (896) tartott és talán még a következő, X. században is megvolt;
2. középső vagy (kabar)-kun-besenyő / kipcsak réteg: X–XIV. sz.
3. legújabb vagy oszmán-török réteg: XV–XVII. sz.

Ezt a világos időrendi felosztást, mint annyi lényegeset a magyar nyelvtudományban, először Gombocz Zoltán fogalmazta meg. Máig alapvető és nélkülözhetetlen monográfiájában (BTLw), az 1912-ben Helsinkiben megjelent “Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című munkában a magyar nyelv török elemeinek három kronológiai rétegét különítette el, s az időrendben középső réteget kun-besenyő névvel illette. Gombocz szerint “In den ersten vierhundert jahren nach der landnahme wurden wiederholt türkische völkerschaften (Palóczen, Petschenegen, Kumanen) in das Ungartum einverleibt ...” (BTLw, p. V). Tehát 900 és 1300 között, azaz a kalandozások korában (X. sz.) és az Árpád-korban különböző keleti népek telepedtek be, majd beolvadtak a magyarságba. A Gombocz által említett besenyőkön és kunokon kívül, akik számszerűen kétségtelenül a két legnagyobb betelepülést képviselték, említhetjük még a kabarokat, akik a magyar honfoglalásban mint a kazárokból kivált három törzs vettek részt. Leghívebben róluk Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár “De administrando imperio” c. művében tudósít (DAI 174–175). Talán ezekre a kabarokra gondolt Gombocz, mikor korának felfogása szerint palócoknak nevezte őket. Az úzok (az oguz törzsek legnyugatibb csoportjai) és az Árpád-korban betelepült muszlim népelemek egy része, melyek böszörmény,

káliz és volgai bolgár neveken szerepelnek a korabeli forrásokban, szintén a besenyőktől és kunoktól eltérő etnikai rétegeket jelentettek (mindezekre I. Pálóczi Horváth András, *Besenyők, kunok, jászok*. Budapest 1989; Györffy György, *A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990; Berend Nóra, *A kereszténység kapujában*. Budapest 2012). Később Gombocz az amúgy is bizonytalan eredetű palócokat elhagyta és csak kun-besenyő rétegről beszélt. Ugyanakkor a BTLw-ben gyakorlatilag nem különíti szét a nála bolgár-törököknek vagy ócsuvasnak nevezett régi réteget a középső rétegtől, hanem sok szavunkat, melyek később biztos kipszak eredetűnek bizonyultak ócsuvas átvételeknek (alttschuw.) tartja (*bögöly, cötkény, csabak, csákány, csök¹, hurok, kobak, özön, szirt, toklyó*), ha pedig bizonytalanok az érzi hangtani vagy egyéb szempontból az ótörök etimológiát, akkor csak a török nyelvi adatokat adja meg, vö. bevezető szavak kíséretében. Tehát Gombocznál, bár beszél “kun-besenyő” elemekről, gyakorlatilag egy szóról sem állítja (az evidens *boza* kivételével), hogy azok a középső réteghez tartoznának. Nyilván a korabeli turkológiai ismeretek ezt nyelvi oldalról nem tették még lehetővé. Ennek ellenére a Gombocz által bevezetett “kun-besenyő” mint szakszó gyökeret vert és hosszú ideig élt a magyar nyelvudományban, így Németh Gyula, Bárczi Géza és mások is ezt a terminust használták a középső réteg megjelölésére. Ligeti Lajos volt az első, aki figyelmeztetett a terminus pontatlanságára, hiszen a besenyő betelepülések jóval megelőzték a kunokéit, így időrendileg nem pontos, és ezen kívül az úz és fentebb említett népi elemek is előfordulhatnak az átadók között (TörK 89).

Ligeti Lajos figyelmeztetését követve ezért a következő, egyértelműbb terminológia használatát javaslom, hogy török jövevényszavaink középső rétegét szabatos terminussal különítsük el a többi kronológiai rétegtől. A középső réteget összefoglalóan nevezhetjük “kipszak réteg”-nek. Ezt a terminust azért tartom pontosabbnak, mivel a kunon kívül beleértjük azon etnikumok nyelvi anyagát is, melyek az Árpád-korban települtek be és szerepet játszottak a Magyar Királyságban. Kétségtől jelenleg még nehezen vagy egyáltalán nem elkülöníthető a besenyő, úz, böszörmény, káliz és volgai bolgár nyelvi hatás a magyarban. A kipszak nyelvi elemek között pár esetben a besenyő szavakat és neveket meg tudjuk határozni, ha a besenyőkre közvetlen utalás történik (pl. *Tonuzoba* ’Disznó-apa’ besenyő fejedelem neve, akinek nevét és történetét Anonymus őrizte meg *Gestá*-jában; vö. KMTL 679) vagy azon helynevek esetében, ahol az okleveles források kifejezetten besenyő telepekről szólnak (Györffy György, *Besenyők és magyarok*. KCsA 397–500). A többi, főntebb említett török csoport nyelvi hatását nem tudjuk kimutatni a magyarban, következésképpen elkülöníteni sem a besenyő és kun hatástól. Könnyen meglehet, hogy ez sohasem fog sikerülni, ugyanis sem az úzok, sem a többi török csoport (kabarok, böszörmények, kálizok és volgai-bolgárok) nyelvét és nyelvjárásait gyakorlatilag nem ismerjük írásos forrásokból (leszámítva a volgai bolgárok pár szórványemlékét). Ezt, bár mint minden tudás hiányát, szomorúan tudomásul kell vennünk, de ugyanakkor nagyon búslakodnunk sem kell, mert kétségtől ez a hatás csak néhány szóra terjedhetett ki, mivel a kipszak réteg

legnagyobb részét a kun szavak teszik ki, s jóval kisebb mértékben a besenyő elemek.

A középső vagy kipcsak réteg kronológiai elhatárolása fontos kérdés. A felfelé való elhatárolás az oszmán-török átvételektől viszonylag könnyű, s csak pár esetben okozhat fejtörést. Eleve egy XV. század előtt adatolt szó nem lehet oszmán-török, de a kései (1450 utáni) első előforduláson kívül nyelvtörténeti és kulturhistóriai megfontolások legtöbbször egyértelművé teszik az oszmán jelleget. Nem egy esetben pedig, a kevésbé korhoz kötött fogalmak esetében, valamint pregnáns nyelvi sajátosságok hiányában, feltételezhetjük, hogy egy-egy török szavunk esetében az újabb s újabb török hatás csak erősíthette a magyar nyelvben való meggyökeresedést. Egyik legnyilvánvalóbb példa lehet *kapu* szavunk esete, mely igen régi, honfoglalás előtti átvétel, de a kipcsakban és oszmánban is megvolt, így ezek nyelvi hatása tovább erősíthette a szó fennmaradását, hiszen az ótöröktől kezdve a legtöbb régi és mai török nyelv *qapuy* > *qapu*, *qapıy* > *qapı* alakban használta és használja ezt a szót (a mai törökországi törökben *kapı* alakban), így a szó török és magyar nyelvi használata több mint ezer éven át közös volt (WOT 491–492). A *kapu* esetében a régi török eredet mellett csak a kronológiai érv szól, ugyanis a magyar szó első előfordulása 1009/1235 k. adatolt (TESz 2: 367).

A kipcsak rétegnek viszont a lefelé való kronológiai elhatárolása a honfoglalás előtti köztörök, tehát csuvasos kritérium nélküli átvételeinktől néha igen nagy nehézségekbe ütközik. Csak akkor sorolhatunk egy török átvételt a középső vagy kipcsak kategóriába, ha biztos nyelvtörténeti és művelődéstörténeti érvek egyértelműen lehetővé teszik ezt. Sajnos a kronológiai kritérium, bármilyen perdöntő is lehet, csak ritkán siet segítségünkre, mivel a XI. század előtt csak kevés szórvány adat van, tehát a honfoglalás előtti és korabeli szavak az esetek többségében csak 1000 után jelennek meg a forrásokban. Mindezek a nehézségek, melyekről eddig szóltunk, ismertek voltak előbb is, ezért mondhatta Gombocz, hogy “Die frage der komanisch-petschenegischen lehnwörter ist noch in mancher hinsicht dunkel. Nur in einzelnen fällen können wir aus lautlichen und kulturhistorischen gründen den komanischen ursprung für wahrscheinlich halten; z. b. ung. **boza** ‘parabia’ ... **koboz** ‘laute’ ...” (BTLw, p. VI). Ezért van az, hogy Ligeti Lajos (TörK), majd Róna-Tas András (WOT) nagy monográfiáikban már a XIV. század előtti török átvételeinket egészként kezelik, s csak akkor minősítenek egy szót a középső időrendi rétegbe tartozónak, ha a fentemlített kritériumok valamelyike ezt valószínűsíti.

A mondott nehézségek viszont azt eredményezték, hogy török jövevényszavaink középső vagy kipcsak rétegének a mai napig nincsen monografikus feldolgozása. Bár Gombocz Zoltán, Ligeti Lajos és Róna-Tas András könyvei tartalmaznak értékes részeket és megjegyzéseket a középső rétegre vonatkozóan is, igazából egyik sem tárgyalja ezt a kérdést a maga egészében. Hasonlóan, sok értékes részeredmény jelent meg Rásonyi Nagy László és Baski Imre műveiben (OnomTurc és Baski 2007), valamint Hakan

Aydemir (1999, 2002a, 2002b) munkáiban, de ezek sincsenek még integrálva a kérdéskör egészébe.

Gombocz művében (BTLw) mindössze **10** szó található, melyek a későbbiek során több-kevesebb valószínűséggel kipszaknak bizonyultak (*bögöly, cötkény, csabak, csákány, csök¹, hurok, kobak, özön, szirt, toklyó*). Ezeket, mint fentebb láttuk, Gombocz tévesen sorolta be az ócsuvas szavak közé, a *szongor*-t nem minősítette (de biztosan nem ótörök), a *bóda* és *gügyü* szavakat bizonytalan eredetűnek tartja, a többi esetben pedig nem ad pontos minősítést a szóról, csak a magyar szóval kapcsolatba hozható török adatokat rögzíti. Magyarán, egy kipszak szót sem azonosít, csak az előszavában említett *boza* szót, melyre a források egyértelműen utalnak mint a kunok erjesztett italára (l. fentebb az idézetet).

Ezek után Németh Gyula 1921-ben írt “Török jövevényszavaink középső rétege” c. 1921-ben írt rövidke cikke tett kísérletet a középső (vagy nála kun-besenyő) réteg elkülönítésére a többi rétegtől. Cikke, rövidege ellenére hosszú évtizedekre meghatározta, hogy hogyan gondolkoztak a turkológusok erről a kérdésről. Németh Gyula a következő **34** szót tartja a középső rétegbe tartozónak: *árkány, árok, bicsak, boza, csabak, csákány, csalán, csanak, csat, csécs, csiger, csipa, csóka, csoport, csök-ik, csök ~ csék, csökönös, díj, gügyü, hurok, kalauz, kecske, kobak, koboz, kocsány, köldök, kökörös, köpönyeg, kún, orosz, öreg, örmény, özön, szúnyog (?)*. Ezen szavaknak több mint fele mai tudásunk szerint nem tartozik ide, ugyanis Németh Gyula két nyelvi sajátsgot kapcsolt tévesen a középső réteghez: 1. A török szóvégi *-k / -g* megmaradása a magyarban (**6** szó: *árok, bicsak, köldök, köpönyeg, öreg, szúnyog* ?); 2. a régi, honfoglalás előtti átvételek *s- [š]-*ével szemben a török *č-* a magyarban mint *cs-* megőrződött (**11** szó: *bicsak, csalán, csanak, csat, csécs, csipa, csóka, csoport, csök-ik, kecske, kocsány*). Mindkét nyelvi jelenség azóta kielégítő magyarázatot talált a magyar nyelvtörténetben Bárczi Géza érvelése alapján (Bárczi 1950, 223; Htört² 122; Bárczi 1971), melyet Ligeti Lajos és mások is elfogadtak (TörK 81–82, 55–59). Következésképpen, a fenti két nyelvi kritérium egyáltalán nem bizonyítja egy-egy szónak a középső réteghez tartozását, mert a régi, honfoglalás előtti átvételek esetében is előfordulhatott.

Ily módon, ha Németh Gyula szavaiból ezeket a sajátsgokat mutató szavakat, mint régi török átvételeket kivesszük, mindössze **18** szó marad a középső rétegben, ami igencsak soványnak tűnik. Ennél biztosan intenzívebbnek kell megítélnünk a kipszak, ezen belül pedig különösen a kun hatást. A kunokat viszonylag kompakt tömbökben és egymással földrajzilag érintkező területeken (a mai Kis- és Nagy-Kunságban) telepítették le, és több évszázadig eltartó nyelvi megmagyarosodásuk során sokkal több nyelvi emléket kellett hagyniuk a magyar nyelvben.

Ligeti, bár könyvében nem ad szócikkszerű tárgyalást az egyes szavakról, de már lényegesen több szóról mutatja ki a kipszak eredetét és sok új szempontot adó, kiváló összefoglalást ad kun jövevényszavainkról (TörK 538–544).

A kun szavak, főleg a tájnyelvi szavak kutatásában külön fejezetet képviselnek Mándoky Kongur István kutatásai. A tragikus hirtelenséggel elhunyt tudós († 2002) egész munkásságát a kipcsak nyelvek és a kunsági tájszavak kutatásának szentelte. Életműve torzóban maradt, de még így is, amit publikált, értékes hozadéka a magyar nyelv kipcsak elemei kutatásának. Több kun eredetű szavunkat ásta elő a feledésből és adott rá szakszerű magyarázatokat (összes ilyen tárgyú munkája megtalálható a Mándoky Kongur munkáinak új kiadásában, a KuMa-ban).

Róna-Tas András pedig, monumentális kétkötetes új monográfiájában, bár egységes rendszerben tárgyalja a XIII. század előtt átvett összes török jövevényszavunkat, művének végén összefoglalóan egy listában összegzi az általa kipcsaknak (elsősorban kunnak tartott) szavainkat. Mindössze **34** szót sorol ide, **2** szót pedig feltételesen kipcsaknak (nála kunnak = Cumanian) minősít. Ez a szám a **300** fölötti régi török szóátvételünkhöz képest igen kevésnek tűnik, lényegében nem haladja meg azt a mennyiséget, amelyet Németh Gyula 1921-ben már feltételezett (igaz Róna-Tas András nem ugyanazt a **34** szót tárgyalja, s az ő szavai Németh Gyula ténylegesen **18** szót tartalmazó listájával szemben ennek kétszeresét teszik ki, azaz **36** kun eredetű szóval számol). Még akkor is kevésnek tűnik ez, ha hozzávesszük a gazdag Árpád-kori török tulajdonnévi (személy- és földrajzi nevek) anyagot, melynek jelentős része (talán a többsége) kun eredetű. Ennek okait vizsgálva azt feltételezem, hogy a magyar köznyelvben is megmaradt kipcsak átvételek viszonylag kis száma annak a következménye, hogy a besenyő, illetve a kun betelepülések (különösen a kunok esetében) csak az ország egy-egy részét érintették, így az átvételek többsége olyan regionális használatú szónak maradt meg, melyek többsége az évszázadok alatt adatolatlan maradt, majd a kunok nyelvi elmagyarosodásával végleg eltűnt nyelvünkéből.

Lássuk hát, hogy milyen nyelvi kritériumok állnak rendelkezésünkre mai tudásunk szerint, hogy egy szavunkat nagy valószínűséggel a kipcsak rétegbe soroljuk. Kezdjük tán egy negatív nyelvi kritériummal: egyértelmű ugyanis, hogy a *csuvasos* (*bolgár-török*) kritériumok megléte (rotacizmus, lambdacizmus, stb. ezekre részletesen l. TörK 9–52) 1000 előttre utasítja a szót (a kabar-kazár lehet az utolsó “csuvasos” átadó nyelv a X. században); viszont a *köztörök* nyelvi kritériumok megléte még önmagában nem biztosítja a szó középső rétegbe tartozását, csak valószínűsíti. Ugyanis ezek ezek között is sok X. század előtti átvétel lehet, hiszen nem minden bolgár-török szónak voltak csuvasos nyelvi kritériumai (pl. az *alma* szó gyakorlatilag minden régi és új török nyelvben így hangzik, tehát pusztán nyelvi alapon a három réteg bármelyikébe tartozhatna), míg más részük Árpád-kori átvételként a középső rétegbe tartozhat.

A köztörök és kipcsakos nyelvi kritériumokat akkor vázlatosan tekintsük át (ezeket részletesen tárgyalja Ligeti: TörK 89–130).

1. Rotacizmus hiánya (azaz a *z* helyén nem találunk *r*-t mint a bolgár-törökben és csuvasban): *koboz*, *buzogány*, *boza*, *kalauz*, *özön*. Nevek: *Tepremez*, *Balmaz*, *Szatymaz*, *Kolbaz*, *Tonuzoba* (besenyő név).
2. Lambdacizmus hiánya (*s* helyén nem találunk *l*-et). E csoportból sajnos közsói példánk nincsen, csak személynévek (X. századi: *Tas*, *Álmos*), *Ákos* (XII. sz. eleji, valószínűleg besenyő), *Atlamos* (kun-tatár név).
3. Szókezdő *s*- (*sz*-) megmarad, szemben a csuvasos *š*- (*s*)-sel: *szongur* (< tör. *soɣur*), *szirt* (< tör. *sirt*; kettős m. jelentése [1. 'nyakszirt'; 2. 'kőszirt']) a törökből ered; a török veláris magánhangzó átvételére utal a m. szó régi többszáma, a *szirtok*, mely csak később, a m. *-i* > *-i* változás után lett *szirtek*).
4. Köztörök *y*-: közsói példa nincs. Kipcsak tulajdonnév: *Jamulo*, *Japsa*, de sokszor *gy*- is előfordul, a török *y* > *ǰ* változás nyomán: *Gyalán*, *Gyolma*, akárcsak a honfoglalás előtti rétegben.
5. *-γ* / *-g* > *-v* : *Tiván*, *Alattyán* (besenyő?), *Aiduva* (*Aedua* / *Edua*: kun).
6. *ŋ* > *n* : (csuvasosban megmarad, vö. *tenger*, *tengely*), de *szúnyog* (*sz*-; *ŋ* > *n* / *ny*; veláris hangrend; kipcsak *čibin* / *čibin*; talán besenyő mint *Tonuzoba* ?).
7. Szóközépi intervokális zöngétlen zárhangok (*-p*-, *-t*-, *-k*-) zöngésednek (*-b*-, *-d*-, *-g*-) a kipcsakban: *csabak*, *koboz*, *nyögér*, *kobak*. Ezért nem tartozhat kipcsak szavaink közé, mint Németh Gyula és mások gondolták, a *köpönyeg* szó, mivel a legtöbb régi és mai kipcsak nyelvben mindenütt *-b*-vel van.
8. Kipcsak *é* – *e*: *tőzeg* (< tör. *tēzek*); *Tömör(d)* (< tör. *Tēmir* 'vas' + magyar *-d* képző); *Tömörkény* (< tör. *Tēmirken* 'nyílhegy'); *Töbörzsök* / *Csöbörcsök* (< tör. **Tēbir* (< *Tēmir* + török *-ček* képző);
9. Szóvégi mgh. megmarad: *dara*, *bicska*, *Altabarsz*, *toklyó*, *káka*. Mindegyik esetben a törökben szóvégi *-i* van, melyet a magyar, *e* hang már nem lévén, *-a* hanggal helyettesített.
10. A kipcsak nyelvekre jellemző sajátosság, hogy az első szótag veláris magánhangzója *y* / *č*- után palatális lesz *csősz* (< tör. **čewüs* < ötör. *čabiš*, talán besenyő ?; de vö. *csausz* oszmán jövevényszavunkat, mely ugyanennek a török szó eredeti veláris változatának, a *çavuş*-nak átvétele), *csődör* (< kipcs. **čewdür* < köztör. *čawdur*), *Küpcsecs* kun női név (< tör. *küp* 'sok' + *čeč* 'haj' < kipcs. *čač* < köztörök *sač*).

Mint fentebb hangsúlyoztam, egy köztörök nyelvi kritérium megléte csak azt bizonyítja, hogy nem a bolgár-török rétegbe tartozik a szó. Köztörök kölcsönzés lehetett a honfoglalás előtt is. De időrendi és művelődéstörténeti kritériumok alapján a legtöbb esetben valószínűsíthető a kipcak származás (alkalmanként, pár esetben még a besenyő és kun elemet is meg tudjuk különböztetni egymástól). Ha meg nem, akkor a köztörök nyelvi jegyet mutató, de pontosabb egyéb kritériummal nem rendelkező szavaink a legrégebb és a középső rétegbe egyaránt tartozhatnak. E két réteg között, pontos ismérvek hiánya esetén, mindig is létezett egy fluktuáció, s a jövőben fejlődő ismereteink függvényében egy-egy szó átsorolható lesz ebbe vagy abba a rétegbe.

Jelen ismereteink mellett mintegy **52** közsavunk esetében valószínűsíthető több-kevesebb valószínűséggel a kipcak (néha még közelebről a kun) eredet. Bár még ez is kis mennyiség, főleg a honfoglalás előtti réteg fényében, mégis örvendetes gyarapodást mutat a Gombocz Zoltán idejében kipcaknak (nála kun-besenyőnek) tartott pár szóhoz képest. S ennek a folyamatnak még nincs vége, sőt lényeges gyarapodást várhatunk, elsősorban a tájszavak terén. Először is újonnan át kell nézni régi tájszótárainkat (TSz, MTsz) frissebb ismereteink fényében, és részletesen áttanulmányozni a csak nemrég teljessé vált ÚMTsz.-t. Ami kunsági tájszavaink kutatását illeti, mint fentebb említettem, Mándoky Kongur István széleskörű kutatómunkát folytatott elsősorban a Nagykunságban, s nagy mennyiségű tájszóanyagot gyűjtött össze kéziratos munkákból és az öregek emlékezetében még élő szóanyagból. Tőle vártuk ennek az anyagnak a kiteljesedését és feldolgozását, de korai halála ebben sajnos megakadályozta. Kéziratos hagyatéka teljességgel elérhetetlen, özvegye ugyanis több mint húsz éve nem biztosítja a hozzáférést, úgyhogy azt hiszem egyelőre erről le kell tennünk. De van egy kiskapu, s ezen át talán tovább gyarapíthatjuk a kipcak réteg nyelvi anyagát, elsősorban kun tájszavakkal, melyek jórészt már kihaltak vagy kihalóban vannak. Szerencsére Mándoky megjelent munkáiban hébe-hóba említést tesz az általa feltárt kun tájszavakról, anélkül, hogy etimológiájukról bármit közölne, sőt körülbelül a szavak felének még a jelentését sem adja meg, csak hangalakját közli. Ennek ellenére van honnan elindulnunk, mert ismerjük annak a mintegy **120** (!) szónak legalább a hangalakját (felénél a jelentését is), melyek eddig gyakorlatilag teljesen ismeretlenek voltak a kutatás számára. Az első feladat most a Mándokynál feljegyzett kun tájszavak alakjának és jelentésének a verifikálása más írott és/vagy beszélt nyelvi adattal. A kutatás nem reménytelen (bár a beszélők esetében az utolsó utáni pillanatban vagyunk ennek a szókincsnek a teljes eltűnése előtt: a most 70–80 évesek kihalása után remény sem maradhat e szókincs feltárására). Az eddigi kutatásaim alapján úgy hiszem, hogy a Mándokynál lejegyzett több mint száz kun tájszó más forrásból is származó igazolása, jelentésének megállapítása és kipcak-török nyelvi hátterének etimológiai tisztázása lehetséges lesz. Már jelenleg is több tucat szónál sikerült ez, s reményeim szerint egy-két éven belül publikálható lesz ez az anyag, mely török jövevényszavaink kipcak rétegének ismeretét jelentősen fogja bővíteni.

Ha ehhez hozzá vesszük, hogy mintegy **300** Árpád- és Anjou-kori török eredetű tulajdonnevünk (személy- és helyneveink) van (szemben a Gombocznál az ÁrpTSz-ben tárgyalt pár tucattal) s ezek jelentős része még nincsen feltárva és magyarázva, azt hiszem, hogy a magyar nyelv török jövevényszavai kipszak rétegének kutatása még sok érdekes és fontos eredményt fog hozni, mind a magyar nyelvtudomány, mint a nyelvészeti turkológia számára.

Cikkem befejezéseként *két* függelékben közlöm azt az **52** szót, melyet jelenlegi ismereteink szerint a kipszak rétegbe több-kevesebb valószínűséggel besorolhatunk. Itt nincsen mód és keret, hogy a szócikkekben kifejtsem, miért tartom biztosnak, néha meg valószínűnek a kipszak átvételt. A lista nyilván nem szentírás, egyes szavak hovatarozása vitatott lehet és a honfoglalás előtti réteghez is sorolhatók lennének. Ezen kívül van még több tucat olyan kun tájszó, mely részlegesen adatolva van, de etimológiájuk kifejtése részlete indoklást igényel majd (remélem ezt meg tudom tenni nemsokára), s nem ebbe a gyorslistába valók. De egészében, biztos vagyok benne, hogy az alanti szójegyzék jó képet ad a kutatás jelenlegi helyzetéről, s arra biztat, hogy a következő években az új kun tájszavakkal kiegészítve és bővítve elkészüljön egy, csak a középső rétegről szóló monográfia.

I. FÜGGELÉK

Kipszak-kun szavak a magyarban

Összesen: **52** szó

A.

félkövér dőlt (Ligetiné, a TörK-ben és Róna-Tasnál, a WOT-ban is szerepel mint kipszak szó: 19 szó)

félkövér álló (csak Ligetiné, a TörK-ben szerepel mint kipszak szó: 11 szó)

normál álló (csak Róna-Tasnál, a WOT-ban és/vagy másnál szerepel mint kipszak szó: 22 szó)

ajnároz, ákos ~ ágos, árkan, **balta**, barág, bárca, **bicsak**, **bicska**, bóda, **boza**, **bögöly**, **buzogány**, **cötkény**, **csabak**, csabakos, **csákány**, csalit, **csanak**, csiger, **csolák**, **csödör**, csök¹, csök², **daksi**, **daku**, **dara**, gügyü, hurok, kajtár, **káka**, **kalauz**, kamcsi, kangyík, karambél, **karvaly**, kójc(esedik), **kobak**, **koboz**, **komondor**, kömödörög ~ kentreg, **kuvasz**, mónár (kód), **nyögér**, ontok ~ ontog, **özön**, szágom, szándok (láda), **szirt**, **szongor**, **tábor**, **toklyó**, **tözeg**

B.

A **52** szó használat szempontjából így oszlik meg:

1. köznyelvi: **24** szó (*ajnároz*, *balta*, *bárca*, *bicska*, *bögöly*, *buzogány*, *csákány*, *csalit*, *csödör*, *csök¹*, *dara*, *hurok*, *káka*, *kalauz*, *karvaly*, *kobak*, *koboz*, *komondor*, *kuvasz*, *özön*, *szirt*, *tábor*, *toklyó*, *tözeg*);

2. tájnyelvi: **22** szó (*ákos ~ ágos, árkány, barág, bicsak, cötkény, csabak, csabakos, csanak, csiger, csolák, csök², daksi, daku, kajtár, kamcsi, kangyik, karambél, kijc(esedik), mónár (köd), ontok ~ ontog, szágom, szándok [láda]*);
3. elavult / régies: **6** szó (*bóda, boza, gügyű, kömődörög ~ kentreg, nyögér, szongor*)

A köznyelvi kategóriába azok a szavak kerültek, melyek szerves részei a mai magyar köznyelvnek, tehát egy általános műveltségű, érettségizett magyar anyanyelvi beszélő ismer és használ. Az elavult és tájnyelvi szavak esetén nincsen ilyen éles határ, egy-egy szó esetében mindkét kategóriába sorolhatjuk (pl. *boza*). Ezek a szavak a mai magyar köznyelvben ismeretlenek, így nem használtak, viszont a régi írott szövegekben és a népnyelvben előfordulnak.

II. FÜGGELÉK

Kipcsak-kun szójegyzék

Összesen: 52 szó

Az alábbi rövid listának nem célja a szóanyag szócikkszerű szisztematikus feldolgozása (ez a szavak legnagyobb részénél amúgyis megtörtént a 2011-ben megjelent WOT-ban), hanem elsősorban gyors tájékoztatást adni e szavakról és a kutatás jelenlegi állásáról. A köz- és tájszavak jelentését magyarul és angolul adom meg. Ezután rövid könyvészeti utalások következnek *öt*, e témakörben legfontosabb monográfia ill. szótár megadásával. Ezek az EtSz, a TESz, a TörK, az EWUng és a WOT. A pontos információ kedvéért akkor is jelzem a forrást, ha az illető szó nem szerepel benne. Természetesen az EtSz esetében csak a G betűig történik ez, mert közismerten csak e betűig készült el Gombocz és Melich monumentális vállalkozása. A forrás után zárójelben megadom azt az összefoglaló minősítést, amit az illető forrás mond a szóról (sokszor csak nehezen hámozható ki, hogy a szerző pontosan mit gondol egy-egy szóról, ezért elengedhetetlen volt, hogy bizonyos egyszerűsítéseket ne tegyek; az eredeti megfogalmazást az idézett forráshelyen úgyszintén ellenőrizheti az olvasó).

ajnároz 'kényeztet, kedvel / to pet, caress, pamper, fondle'

BTLw Ø; EtSz Ø; TörK Ø; EWUng 1: 14 (ismeretlen, talán kun); WOT 57–58 (of debated T origin)

ákos ~ ágos *nyj.* 'vízfolyás; folyam, folyó / stream, current, flow'

BTLw Ø; EtSz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 165–166 (kun); WOT 57–58, 1340 (Cum)

árkány *nyj.* 'a ló és csikó befogására szolgáló hurokban végződő kötél, egyfajta lasszó; hurkos kötélből készített csapda / a kind of lasso; a trap made from rope'

Az erdélyi *arkán* 'kötélből készült madárcsapda' és a csángó *arkan* 'vadállat fogására készült csapda' tájszavak nem közvetlen török átvételek, hanem román közvetítéssel kerültek a magyarba.

BTLw Ø; EtSz 1: 135; TESz 1:177 (kun); TörK 248 (kun); EWUng 1:48 (valószínűleg kun); WOT 74–76, 1340 (Cum)

balta 'csatabárd, fejsze / hatchet, (battle) axe'

BTLw 40 (< alttschuw. **balta*); EtSz 1: 261 (valószínűleg honf. előtti vagy kun-bes.); TörK 248–249 (kun + oszm.); EWUng 1: 76 (valószínűleg kun); WOT 87–89 (ótör. + kun).

barág *nyj.* 'szőrös, nagyszőrű (kutyáról)' mn.; 'nagyszőrű kutya' fn. / 'hairy, hirsute (of dogs); a big hairy dog'

BTLw Ø; EtSz Ø; TörK Ø; EWUng 1:76 (valószínűleg kun); KuMa 35–38 (kun); WOT 98–99, 1340 (Cum)

barca 'különböző hatósági célokat szolgáló cédula vagy jegy / a tag or ticket serving different tasks of the authorities', eredetileg **barca** < **bajca** *kun nyj.* 'hatósági engedély, révbiléta, útlevél / permit of the authorities, ferry and travel pass' → *ir. nyelv* (19. sz. *eleje*) **bárca**

BTLw Ø; EtSz 1: 288 (ism. er., valószínűleg nyelvújítási alkotás); TESz 1: 248 (ism. er.); TörK Ø; EWUng 1: 82 (ism. er.); KuMa 166–167 (kun); WOT 99, 1340 (of possible Cum origin)

bicsak *nyj.* 'kés / knife'

BTLw 45 (< alttschuw. **bičak*); EtSz 394–395 (bolgár-tör. vagy kun vagy oszm., utóbbi valószínűbb); TESz 1: 296–297; TörK 249 (kun); EWUng 1:104 (vitattott er., kun vagy olasz); WOT 125–127 (a *bicska* szóval egy címszóban; nem szerepel a könyv végi kun szavak listájában)

bicska 'tör, (zseb)kés / dagger, (pocket) knife'

BTLw 45 (oszm., a *bicsak* címszó alatt); EtSz 1: 95–96 (valószínűleg oszm., talán délszláv közv.); TESz 1: 297 (talán oszm.); TörK 249–250, 543 (kun); EWUng1:104 (vitattott er., belső képzés a *bicsak*-ból vagy kun); WOT 125–127 (a *bicsak* szóval egy címszóban; nem szerepel a könyv végi kun szavak listájában)

† **bóda** *elav.* 'kis pajzs; különböző fegyverek (főleg kard) markolata / buckler with handle; hilt, handle of different arms (mainly sword)'

BTLw 213 (valószínűtlen); EtSz 1: 430; BTLw, p. 213 (bizonytalanok között); TESz 1: 317 (talán ótör.); TörK Ø; EWUng 1: 114 (ismeretlen er., talán tör.); WOT 136–138, 1340 (Cum)

† **boza** *nyj.*, *elav.* 'egy fajta gabonából erjesztett sör, alkoholos ital / a kind of alcoholic beverage fermented from corn'

BTLw Ø; EtSz 1: 507–508 (kun); TESz 1: 356 (kun); TörK 92; EWUng 1:132 (török, valószínűleg kun); WOT 164–165, 1340 (Cum)

bögöly 'légyféle szúrós rovar, Genus *Tabanus*, fam. *Tabanidae* / horsefly, gadfly'

BTLw 53–54 (< alttschuw. **bügäl*); EtSz 1: 516–517 (török, réteg ügyében nem foglal állást); TESz 1: 359 (vitatott, talán ótör.); TörK 308 (kun); EWUng 1:133 (vitatott er., belső képzés vagy honf. utáni tör.); WOT 167–19 (Cum)

buzogány 'kézi ütőfegyver / club, mace (a heavy club, typically having a metal head and spikes'

BTLw Ø; EtSz 1: 588–589 (oszm.); TESz 1: 400 (kun-bes. és/vagy oszm.); TörK 250 (kun); EWUng 1:152 (kun és oszm.); WOT 188–190, 1340 (Cum)

cötkény *nyj.* 'kutyatej, ebtej, Genus *Euphorbia*, fam. *Euphorbiaceae* / spurge, euphorbia'

BTLw 67–68 (< alttschuw. **sütkün*); EtSz 1: 761 (bolgár-tör.); TESz 1: 457 (ismeretlen, tör. szárm. valószínűtlen); TörK 194 (—); EWUng Ø; KuMa 69–78 (kun); WOT 201–205, 13411340 (Cum)

csabak *nyj.* 'egy halfajta; *Aspius rapax* Leske vagy *Leuciscus souffla agassizi* / a kind of fish'

BTLw 56 (< alttschuw. **čabak*); EtSz 1: 788 (valószínűleg kun-bes.); TESz 1: 463–464 (kun-bes.); TörK 80 (kun); EWUng 1:183 (val. kun); WOT 206–207, 1340 (Cum)

csabakos *nyj.* 'simléderes sapka ruhaféléből / a kind of visored cap made of cloth'

BTLw Ø; EtSz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; Agyagási 1999 (kun); WOT 1230 (nem fogadja el az etimológiát).

csákány 'ütőfegyver, kapával rokon szerszám / pickaxe, mattock, hacker'

BTLw 56–57 (? < alttschuw. **čakan*); EtSz 1: 804–806 (szláv vagy tör.); TESz 1: 469 (valószínűleg kun-bes.); TörK 249 (kun); EWUng 1:185 (vit. er., kun.-bes. vagy szláv); WOT 210–214 (tör., nem foglal állást).

csalit 'bozót; ligetes hely / thicket, brushwood; grove'

BTLw Ø; EtSz 831 (ism. er.); TESz 1:474 (talán tör., leginkább oszm.); TörK Ø; EWUng 1: 188 (bizonytalan, talán kun); WOT (of possible T origin).

csanak *nyj.* 'fazék, csupor, bögre, fakanál, agyagtál / mug, jar, pot, wooden ladle, earthenware bowl'

BTLw Ø; EtSz 1: 840 (kun és/vagy oszm.); TESz 1: 476–477 (kun-bes.); TörK 315–316 (kun, később oszm.); EWUng 1: 189 (kun, később oszm.); WOT 222–224 (kun, később oszm.)

csiger *nyj.* 'rosszminőségű bor, lőre; gyümölcs bor / a wine of low quality; a fruit wine'

BTLw 60–61 (talán tör.); EtSz 1: 1030–1(török, de nem kielégítő); TESz 1: 521–522 (talán kun-bes.); TörK 89, 90, 287 (nem nyilatkozik a rétegről); EWUng 1:211 (val. tör.); WOT 242–246 (of possible T origin; korábban ótöröknek tartotta)

csol(I)ák *nyj.* 'fél szemű, kancsal; félkezű; féllábú / blind in one eye, squint-eyed, cross-eyed; one-armed; one-legged'

BTLw Ø; EtSz 1: 1130 (ismeretlen); TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 168–169 (kun); WOT 249–252, 1340 (Cum)

csődör 'mén / stallion'

BTLw 26–27 (Vámbéry és Thury téves török származtatásai között említi, melyek valójában szláv és német szavak; nem derül ki, h. a *csődör* esetében melyikre gondol); EtSz 1: 1170–1; TESz 1: 561 (kun-bes.); TörK 124, 244–245 (talán kipszak); EWUng 1: 229 (bizonytalan er., talán tör.); WOT 255–258, 1340 (of possible Cum origin)

csök¹ 'bika vagy más nagyobb hímállat nemszerve; ebből készült ostor / sexual organ of a large male animal, esp. of a bull; a whip made from it'

BTLw 63 (< alttschuw. **čök*); EtSz 1: 1173 (tör.); TESz 1: 562 (kun-bes.); TörK Ø; EWUng 1: 229–230 (tör.); WOT 258–259 (tör., nem foglal állást).

csök² *nyj.* 'keresztelői lakoma, vendégség / christening feast, feast'

BTLw 63 (tör., vö. csuv. tat. tel. alt. példák); EtSz 1: 1174 (kun); TESz Ø; TörK 273 (kun); EWUng Ø; WOT 259–261, 1342 (Cum)

daksi *nyj.* 'nagyszerű, kiváló, igen jó; vacak, ócska, silány / excellent, eminent; wretched, worthless, low-grade'

BTLw Ø; EtSz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 169–170 (kun); WOT 281–283, 1340 (Cum)

daku *nyj.* 'ködmön; bundaféle prémés bőrkabát / a short fur coat'

BTLw Ø; EtSz 1: 1258 (ismeretlen); TESz 1: 588 (ismeretlen); TörK 236 (kun); EWUng 1: 242 (kun); KuMa 160–162 (kun); WOT 283–287, 1340 (Cum)

dara 'gríz, durva gabona örlemény /grist, groats, hulled or crushed grain'

BTLw 68 (tör., közelebb nincs meghat.); EtSz 1: 1271–3 (tör.); TESz 1: 593 (ótör.); TörK 115–116, 122 (kipcsak); EWUng 1: 244 (val. kun); WOT 287–291 (kun)

† **gügyű** *nyj. elav.* 'házasságközvetítő / matchmaker'

BTLw 73–74 (kétes); TESz 1: 1112 (tör. szárm. valószínűtlen); TörK Ø; EWUng 1: 1112 (tör. szárm. valószínűtlen); WOT 358–361, 1341 (Cum)

hurok 'állatok be- vagy elfogására szolgáló kötél / noose, loop, snare'

BTLw 84–85 (< alttschuw. **uruk*); TESz 1: 171 (tör., valószínűleg kun); TörK 27, 80–81 (kun); EWUng 1: 487; Aydemir 1999 (kun); WOT 431–436 (tör., nem foglal állást)

kajtár *nyj.* 'vándormadár / migrating birds which come back every year'

BTLw Ø; TESz 2: 309 (m. eredetű, belső képzés); TörK Ø; EWUng 1: 514–515 (m. eredetű, belső képzés); KuMa 38–41 (kun); WOT 478–480, 1340 (Cum)

káka 'egyfajta sás, szittyó, gyékény / bulrush, *Scirpus lacustris* fam. Cyperaceae'

BTLw 88 (tör., vö. tat. oszm. és egyéb példák); TESz 2:310 (bizonytalan, talán ótör.); ; TörK 310 (kun); EWUng 1: 662–663 (tör.); WOT 480–481 (tör., nem foglal állást).

kalauz 'vezető, kormányos, útmutató, jegykezelő / guide, pilot, conductor, ticket inspector'

BTLw Ø; TESz 2: 321–322; TörK 90, 253, 540 (kun); EWUng 1: 668 (kun); WOT 481–482, 1341 (Cum)

kamcsi *nyj.* 'ostor, korbács; whip, lash'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 41–46 (kun); WOT 484–446, 1340 (Cum)

kangyík *nyj.* 'nyereg szíj / saddle strap'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 48–51 (kun); WOT 486–487, 1340 (Cum)

karambél *nyj.* 'szegfűszeg / clove; a herbaceous Eurasian plant with sweet-smelling pink or white flowers and slender, typically gray-green, leaves, Genus *Dianthus*, fam. Caryophyllaceae'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 53–56 (kun); WOT 501, 1340 (Cum)

karvaly 'kis ragadozó madár, kis sólyom / sparrow hawk, a small hawk that preys on small birds, Genus *Accipiter*, fam. Accipitridae'

BTLw 219 (valószínűtlen); TESz 2: 705 (valószínűleg ótör.); TörK 71, 87 (tör.); EWUng 2: 705 (tör.); WOT 509–510 (tör.)

***kíjc** *nyj.*, a (*meg*)*kíjcesedik* igében őrződött meg 'összeáll, csimbókos lesz mint a nemez (kutyák szőréről mondják) / to become felty (of the hair of dogs'

BTLw Ø; TörK Ø; EWUng Ø; Kun 2000 (kun); WOT 543–545, 1341 (Cum)

kobak (< **kabak**) '(ivó)tök, (lopó)tök; koponya, fej / gourd, calabash; head, pate, noddle'

BTLw 96–97 (< altschuw. **kabak*); TESz 2: 507; TörK 115 (kun + oszm.); EWUng 1: 762 (kun); WOT 550–552, 1340 (Cum)

koboz 'egy régi húros hangszer neve, melynek hosszú nyaka és kerek teste van / name of an old stringed instrument, lute, cittern'

BTLw, p. VI (kun); TESz 2: 509 (kun); TörK 91–92, 115 (kun); EWUng 1: 763 (kun); WOT 552–553, 1341 (Cum)

komondor 'egy nagytestű, főleg a magyar alföldön elterjedt juhászkutya / a kind of Hungarian sheepdog, esp. spread in the Great Hungarian Plain'

BTLw Ø; TESz 2: 540–541 (kun); TörK 90, 278 (nem minősíti, de feltehetőleg kunnak tartja); EWUng 1: 779 (kun); WOT 559–560, 1341 (Cum)

† **kömödörög** ~ **kentreg** *elav.* 'ló szügye(l)lője / breast strap of a horse'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK 239 (ism. er.); EWUng 1: 729 (ism. er.); KuMa 162–163 (kun); WOT 589–590, 1342 (Cum)

kuvasz 'magyar juhászkutya / a Hungarian breed of sheepdog'

BTLw Ø; TESz 2: 688 (bizonytalan); TörK 278 (nem minősíti, csak említi a régi török átvételek között); EWUng 2: 856 (bizonytalan, talán kun); WOT 611–613, 1341 (kun)

mónár (köd) *nyj.* 'szárazköd, nyári köd; délibáb / dry summer frog; mirage'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 187–189 (kun); WOT 620–622, 1341 (Cum)

† **nyögér** *elav.* 'a magyar király kun testőrsége a XIII. sz.-ban / Cuman bodyguard to the Hungarian king in the 13th century'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK 110, 411–412 (kun); EWUng Ø; WOT 623–625, 1341 (Cum)

ontok ~ ontog *nyj.* 'kenyérmorzsa, egy falat vagy egy kis darab kenyér / crumb (of bread), morsel, a small piece of bread'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 164 (kun vagy bes.); WOT 645, 1341 (Cum)

özön 'vízfolyás, zuhatag / flood, deluge, stream'

BTLw 112–113 (? < altschuw. **ösön*); TESz 3: 48–49 (kun); TörK 92–93 (valószínűleg kun); EWUng 2:1092 (valószínűleg kun); WOT 685–687, 1341 (Cum)

szágom *nyj.* 'délibáb / mirage'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 170 (kun); WOT 754–755, 1341 (Cum; KuMa alapján). — Csak a KuMa-ban van meg, szükség lenne ezt megerősítő adatra.

szándok (láda) *nyj.* 'kelengyés láda / trousseau box'

BTLw Ø; TESz Ø; TörK Ø; EWUng Ø; KuMa 170 (kun); WOT 773–774, 1341 (Cum; KuMa alapján). — Csak a KuMa-ban van meg, szükség lenne ezt megerősítő adatra.

szirt 'sziklás hegytető, hegygerinc / rock, cliff, crest (of mountain)'

BTLw (< altschuw. **sirt*); TESz 3: 765 (ótör.); TörK 96–97, 542 (kipcsak, talán korai kun eredetű); EWUng 2: 1439 (tör.); WOT 806–808 (tör., nem foglal állást).

† **szongor** *elav.* 'egy sólyomfajta / a kind of falcon, *Gyrfalco*'

BTLw 124 (tör.); TörK 96–97 (valószínűleg kun); EWUng 2: 1449 (valószínűleg kun); WOT 810–812, 1341 (kun)

tábor 'katonai vagy egyéb célokra szolgáló, rövidebb-hosszabb időre használt telep / camp, military camp'

BTLw Ø; TESz 3: 818–819; TörK 103 (honf. utáni oguzos, talán a középső rétegbe); EWUng 2: 1468 (tör.); WOT 837–841, 1341 (of debated T origin, event. Cum)

toklyó 'egy éves bárány/ one-year-old lamb'

BTLw 130 (< alttschuw. **tokliŕ*); TESz 3: 933–934 (ótör.); TörK 122–123 (kun); EWUng 2: 1526 (kun); WOT 915–917, 1341 (a szócikkben nem közli, hogy régi török vagy kipcsak elemnek tartja, de a listában Cum-nak jelöli)

tőzeg 'megszáradt szarvasmarhaganéj, melyet tüzelőül használnak; turfa; gyepőzeg, melyet megszáritva szintén tüzelőül használnak / (dried) animal dung; peat, turf'

BTLw Ø; TESz 3: 978 (korai vagy középső réteg egyaránt lehet); TörK 91 (kun); EWUng 2: 1548 (kun); WOT 947–949, 1341 (a szócikkben nem közli, hogy régi török vagy kipcsak elemnek tartja, de a listában Cum-nak jelöli)

Rövidítések és hivatkozások

- Agyagási Klára 1999. Egy nagykunsági tájszó: *csabakos*. Magyar nyelvjárások (Debrecen) XXXVI, 83–85.
- Aydemir, Hakan 1999. A *hurok* és török háttere. Magyar Nyelv XCIV, 425–433.
- Aydemir, Hakan 2002a. Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* XCVIII, 198–211.
- Aydemir, Hakan 2002b. Új kutatási irány a kun–magyar nyelvi kapcsolatok terén. In: *A Jászkunság kutatása 2000. Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban*. Jászberény – Kiskunfélegyháza, 155–166.
- Baski Imre 2007. Csagircsa. Török és magyar névtani tanulmányok 1981–2006. Karcag.
- Bárczi Géza 1950. A magyar hangtörténet tárgyköréből. A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-ɣ*: Magyar Nyelv XLVI, 223–230.
- Bárczi, Szók.² = Bárczi Géza, A magyar szókinccs eredete. 2., bővített kiadás. Budapest 1958.
- Bárczi Géza 1971. Le traitement de *š* et de *č* turcs dans les mots d'emprunt turcs du protohongrois. In: L. Ligeti (szerk.), *Studia Turcica*. Budapest, 39–46.
- BTLw = Gombocz, Zoltán, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912.
- DAI = Moravcsik Gyula (kiad és ford.), Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950.
- EtSz = Gombocz Zoltán – Melich János, Magyar Etymologiai Szótár. I (a–érdem): Budapest 1914–1930; II (erdő–geburnus): Budapest, 1934–1944.
- EWUng = Loránd Benkő (hrs.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, I–III. Budapest, 1992–1997.
- ÁrpTSz = Gombocz Zoltán, Árpád-kori török személyneveink. Budapest, 1915 (MNyTK 16).
- Htört² = Bárczi Géza, Magyar hangtörténet². Budapest, 1958.
- KMTL = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Budapest, 1994.
- KuMa = Mándoky Kongur István, Kunok és magyarok. Budapest, Molnár Kiadó 2012. (Török–Magyar Könyvtár I. Szerk. Fodor Pál – Vásáry István).

- Kun Péter 2000. A nagykunsági *megkijcsesedett* szavunkról. Magyar Nyelv XCVI, 215.
- Mándoky Kongur István 1993. A kun nyelv magyarországi emlékei. Sajtó alá rendezte: Ökrösné Bartha Júlia. Karcag. (Keleti örökségünk 1. Szerk. Ökrösné Bartha Júlia – Pálóczi Horváth András)
- MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MTsz = Szinnyei József, Magyar tájszótár, I–II. Budapest, 1893–1901.
- Németh Gyula 1921. Török jövevényszavaink középső rétege: Magyar Nyelv XVII, 22–26.
- OnomTurc = Rásonyi, László † – Baski, Imre, Onomasticon Turcicum. Turkic Personal Names as collected by László Rásonyi. Bloomington, Indiana 2007.
- SzófSz = Bárczi Géza, Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.
- TESz = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I–IV. Budapest, 1967–1984.
- TörK = Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- TSz = Magyar Tájszótár. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. Budán, 1838.
- ÚMTsz = B. Lőrinczy Éva (főszerk.), Új Magyar Tájszótár, I–V. Budapest, 1979–2010.
- WOT = Róna-Tas, András – Berta, Árpád †, West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian, I–II. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag 2011.

Vásáry István

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Török Filológiai Tanszék

vasaryi@gmail.com

Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában

Károly László

1. Bevezetés

Minden egyes tudományszak életében vannak olyan pillanatok, melyeket az utókor jelentőségteljes, a jövőt meghatározó mérföldkökként definiál. Ezek a mérföldkövek mind a nyelvtudományban, mind a turkológiában – az esetek elsöprő többségében – tanulmányok, monográfiák megjelenéséhez kapcsolódnak, melyek vagy lezárnak egy adott korszakot, mintegy összefoglalva az adott területen összegyűjtött tudást, vagy új elméleti, módszertani keretek felvázolásával új fejezetet nyitnak a tudományban.¹

A nyelvtudomány modern kori történetében könnyen kijelölhetők ilyen pontok. Például Bopp 1816-os *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* című munkája nem csak az indoeurópai nyelvészet, hanem a történeti-összehasonlító nyelvészet módszertani alapvetéseit fektette le. Chomsky 1957-es *Syntactic Structures* című monográfiájával indult el a generatív nyelvészet máig tartó hódító útjára.² Végül, de nem utolsó sorban megemlíthetjük Greenberg 1966-os *Language Universals: With Special Reference to Feature Hierarchies* című munkáját, mely a nyelvtipológia módszertani alapjainak megformálásában töltött be kulcsszerepet.

A fentebb felsorolt művekhez hasonlóan a magyar nyelv török elemeinek kutatásában is kijelölhetők ugyanilyen meghatározó jelentőségű mérföldkövek:

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 244–257.

¹ Arra nem igen akad példa, hogy egyazon monográfia mindkét feltételnek eleget tenne.

² Habár nagyon sokan kritizálták/kritizálják a generatív nyelvészet módszertanát, illetve maga az elméleti keretrendszer többszörös és jelentős átalakuláson ment keresztül, kétség kívül ez a nyelvészeti irányzat generálta a legtöbb releváns kérdést a nyelvészet számára az elmúlt évtizedekben.

1. Gombocz (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*
2. Ligeti (1986) *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*
3. Róna-Tas és Berta (2011) *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*

Gombocz volt az első olyan turkológus, aki tudományos alapossággal és komoly nyelvészeti apparátussal kísérelte meg összefoglalni a témára vonatkozó ismereteket. Az utána következő nemzedékek Gombocz módszertanát alkalmazva jutottak újabb s újabb eredményekre. Ligeti 1986-os műve a lehető legszigorúbb módszertani következetességgel foglalja össze azt az ismeretanyagot, melyet a Gombocz utáni nemzedékeknek sikerült felhalmozniuk.³ A Gombocz és Ligeti által kijelölt utat követve Róna-Tas és Berta 2011-ben jelentette meg kétkötetes nagy monográfiáját, mely immáron angol nyelven, a nemzetközi turkológia és a tágabb nyelvészet számára is elérhető módon foglalja össze az eddig elért eredményeket, mintegy pillanatfelvételt nyújtva a tudományszak jelen állásáról.

Fiatal, a témával kezdőként foglalkozó kutatók joggal kérdezhetik egy ilyen monográfia megjelenése után néhány évvel: mi az, amit az adott kérdéskör kapcsán még el lehet mondani? Melyek azok a részterületek, ahol előrelépésre van lehetőség? Hol mutatkoznak hiányosságok? Jelen tanulmány nagyon röviden, és minden bizonnyal csak hézagosan, de igyekszik néhány olyan területet felvázolni, ahol előrelépésre, újabb eredmények felmutatására mutatkozik lehetőség.

2. Lehetséges utak a kutatásban

Ha áttekintjük az elmúlt száz évben felgyülemlett kisebb könyvtárnyi irodalmat, azonnal szembe ötlük, hogy bizonyos területek különösen kiemelt szerepet kaptak a kutatásban, mások pedig szinte egyáltalán vagy csak alig kutattak. A klasszikus történeti-összehasonlító nyelvészet hagyományainak megfelelően, a magyar nyelv török elemeinek vizsgálata elsősorban a jövevényszavak kutatásának terén jeleskedett. Az irodalom jelentős részét etimológiai vonatkozású cikkek, szakkönyvek alkotják. Ehhez kapcsolódóan a hangtani jelenségek vizsgálata is jelentős, intenzíven kutatott területet képvisel. A nyelvtan további szegmenseire pillantva azonban azt láthatjuk, hogy a kutatás intenzitása jelentősen enyhébb volt. Habár nem nagy számban, de mégis találhat

³ Ligeti ezen műve sajnos csak magyar nyelven látott napvilágot, így a magyarul nem tudó külföldi turkológusok nagyon hosszú ideig kénytelenek voltak Gomboczhoz az akkor már jelentősen túlhaladott, 1912-es német nyelvű monográfiájára támaszkodni. A helyzet azonban változni fog a közeljövőben, minthogy Ligeti 1986-os monográfiájának orosz nyelvre való fordítása a Kazah Tudományos Akadémia megrendelésére folyamatban van, így az oroszul tudó turkológusok számára ez a munka is elérhetővé válik.

az olvasó morfológiai kérdéseket boncolgató tanulmányokat, a szintaxis területén ugyanakkor alapvető hiányosságok mutatkoznak: olybá tűnhet, hogy a történeti nyelvészettel foglalkozó turkológusok egyáltalán nem szeretik a szintaxist.⁴ Így a történeti szintaxis lehet egyike azoknak a területeknek, ahol azonnal meg lehetne kezdeni a vizsgálódást.⁵

Az általános nyelvészet eredményeinek fontossága már igen korán megmutatkozott. Nem pusztán véletlen ugyanis, hogy Gombocz 1912-es munkája új utat tudott nyitni a kutatásban. Gombocz külföldi tanulmányútjai során jelentős nyelvészeti, elsősorban fonetikai tanulmányokat folytatott. Korának azon kevés, történeti nyelvészettel foglalkozó kutatója közé tartozott, akik nem csak birtokában voltak az általános nyelvészeti ismereteknek, de képesek voltak azoknak a kutatásban való alkalmazására is.

Az utóbbi évtizedekben hatalmas előrelépések történtek az általános nyelvészet számos területén. A magyar nyelv török elemeinek kutatásában ezen ismeretek felhasználása ezidáig csak viszonylag szerény méretekben történt meg. Különösen fontos lenne a nyelvtipológia, ezen belül is az areáltipológia, és a kontaktuselmélet legújabb eredményeinek és módszertanának az alkalmazása.

Külön kiemelő, hogy a téma szociolingvisztikai szempontú újraértékelése is csak esetlegesen, nem teljes alapossággal történt meg ezidáig.

Az általános nyelvészet új eredményei mellett egyre nagyobb szerepet kap a humángenetika is, kiemelten a mitokondriális DNS-hez kapcsolódó kutatások. Habár ezeket az eredményeket csak nagyon áttételesen, és emellett különös óvatossággal lehet csak alkalmazni a történeti nyelvészetben, számos példa mutatja, hogy fontos mankóként szolgálhatnak bizonyos kérdések pontosabb megértésében. Régóta közismert tény, hogy a nyelvtörténet és az etnikumtörténet számos nép esetében nem esik egybe; gondoljunk csak a nyelvet váltó közösségekre. A humángenetika új módszerei éppen ezeknek az eseteknek a vizsgálatában és tudományos bizonyításában játszhatnak majd kiemelt szerepet.⁶

⁴ A kérdésnek van természetesen egy másik vetülete is, melyet nem szabad figyelmen kívül hagyni. Jelesül arról van szó, hogy a török nyelvek lenyomata a lexikonon a laikus számára is észrevehetően tükröződik. Ezzel szemben a szintaxisban „megbújó” idegen elemek feltérképezése nem ennyire triviális.

⁵ Alapkutatások hiányában még a mai napig nem tudunk tudományos igényű választ adni arra a kérdésre, hogy a török nyelvek ha egyáltalán, akkor hol és milyen fokon befolyásolták a magyar nyelv szintaxisát. A kutatás juthat történetesen arra az eredményre is, hogy a török hatás egyáltalán nem érintette a nyelv ezen rétegét, ehhez azonban először el kell végezni az alapvető vizsgálatokat.

⁶ Már a múlt század kilencvenes éveiben megindult a honfoglaló magyar népesség és tágabb értelemben a magyar etnogenezis genetikai módszerekkel történő tanulmányozása, mely a mai napig tart. Legutóbb a Magyar Tudomány *Genetika és (magyar) őstörténet: a közös kutatás kezdeténél* alcímet viselő 2008. októberi számában jelentek meg fontos, összefoglaló tanulmányok a kérdéskör állásáról, problémákról, lehetőségekről, l. többek között Bálint (2008) és Mende (2008).

Összegezve a fentieket, az alábbi tudományterületek új eredményei, módszerei – véleményem szerint – kiemelt fontosságot kell kapjanak a közeljövő kutatásában:

1. történeti szintaxis;
2. nyelvtipológia, különösen az areáltipológia;
3. kontaktológia;
4. szociolingvisztika;
5. humángenetika.

Mindezek mellett egy további fontos szempontot kell még megemlítenünk: a finnugor és a török nyelvek tipológiai szempontból nagyon közel állnak egymáshoz. A szakirodalomban több helyen találhatunk rá utalást, de itt talán elég ha Thomason 2001-ben megjelent összefoglaló művére hivatkozunk, mely szerint a tipológiailag megegyező vagy hasonló nyelvek közötti érintkezések gyakorta sajátos jelleget mutatnak. Thomason (2001: 70–71) a kölcsönzés „erősségét” definiáló skálájának⁷ bemutatása során jegyzi meg, hogy az azonos vagy hasonló típusú nyelvek között mutatkozó jelenségek nem helyezhetők el egyértelműen ezen skálán, illetve számos szabálytalansággal találkozhatunk: „Probably the largest class of exceptions will be found in contact situations involving two typologically similar languages.” (Thomason 2001: 71)

A tipológiai kutatások előrehaladtával vált egyre inkább világossá, hogy a történeti nyelvészet eredményei, rekonstrukciói harmonikus viszonyban kell legyenek az ismert, világosan elemezhető nyelvi szituációkban tapasztaltakkal. Croft (2003: 232) szavaival élve: „The first application of typology to language change was the hypothesis that a reconstructed protolanguage state has to conform to generalizations formed over attested language states. That is, one could not violate the constraints that synchronic typology imposes on current languages in the postulation of a reconstructed protolanguage.”

Ha átültetjük ezeket a kijelentéseket az ősmagyar–ótörök nyelvi kapcsolatok esetére, akkor a következő megállapítást tehetjük: tipológiai szempontból azonos vagy hasonló nyelvek között lezajló jelenségek tipizálása, elemző bemutatása számos hasznos tanulsággal szolgálhat azon esetekben, amikor a rendelkezésre álló nyelvi anyag nem elegendő, és emiatt a nyelvi rekonstrukció módszereihez vagyunk kénytelenek folyamodni.

⁷ Habár a Thomason-féle kölcsönzési skála igen elterjedten alkalmazott a nyelvészeti irodalomban, az több hiányossággal küszködik. Egyrészt roppant leegyszerűsítő jellegű, másrészt kvantitatív alapon (casual contact – slightly more intense contact – more intense contact – intense contact) kísérli meg az osztályozást, melynek egzakt alkalmazhatósága igen csak kérdéses: mikor és mitől erős vagy gyenge egy nyelvi kapcsolat? Hol van például a pontos határ „more intense contact” és „intense contact” között?

Mivel a szűkebb értelemben vett altaji nyelvek, vagyis a török, mongol és tunguz nyelvek tipológiai szempontból nagyon közel állnak egymáshoz⁸ és a köztük lezajló nyelvi érintkezések sokkal világosabban elemezhetők – főként abból az okból kifolyólag, hogy újabb keletű nyelvi kapcsolatokról van szó – ezért ezek alkalmasak lehetnek arra, hogy modellként/párhuzamként szolgáljanak az ősmagyar–ötörök nyelvi kapcsolatok pontosabb leírásában, szemléltetésében és megértésében.

Az altaji nyelvek közötti areális nyelvi kapcsolatok az írott történelem előtti időkre nyúlnak vissza⁹ és a mai napig folynak. Az írásos forrásokkal rendelkező időszakban (ez a török nyelvek esetében a 8. században kezdődik) számos példáját látjuk annak, hogy a három nyelvcsoport kapcsolatba került egymással. Eltérő intenzitású és irányú kapcsolatokra látunk számtalan példát. A teljesség igénye nélkül felsorolunk itt néhány közismert esetet, elsősorban a török népekre és nyelvekre koncentrálni:

1. a nagy mongol birodalom mongoljai a turkesztáni ujguroktól vettek át számos, a kultúrával, műveltséggel kapcsolatos kifejezést;
2. a közép-ázsiai csagatáj irodalmi nyelv szerény mértékben ugyan, de őrzi a mongol nyelv nyomait;
3. szinte a teljes szibériai törökség, fokozottan a tuvai és a jakut nyelv, erős mongol nyelvi hatást mutat.¹⁰

A jakut nyelv különösen érdekes helyet foglal el a rendszerben, mivel azon kevés török nyelv közé tartozik, mely mind a mongolokkal, mind a tunguzokkal szoros nyelvi kapcsolatba került:

1. jelentős mértékű mongol hatás mutatható ki a jakut nyelvben, a kapcsolat egyirányú jelleget mutat;¹¹
2. nem annyira erős, de számos szempontból mélyreható tunguz hatást látunk a jakutban, a kapcsolat kétirányú, tehát a tunguzok is vettek át elemeket a jakutból.

Az alábbiakban ezt a nyelvi háromszöget fogjuk alaposabban szemügyre venni.

3. A mongol–jakut–tunguz háromszög

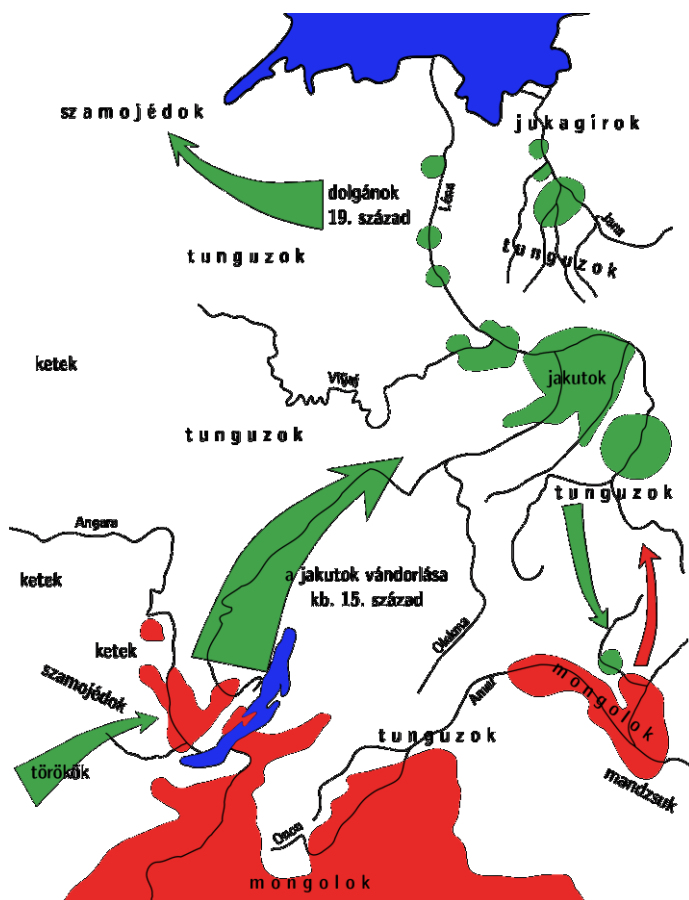
Habár a jakutok történetét sok homály fedi, a rendelkezésünkre álló források és nyelvi adatok segítségével az többé-kevésbé rekonstruálható. A jakutok elődei

⁸ Az altaji nyelvek régtől kutatott és sokak által vitatott genetikus rokonságát jelen cikkünkben nem kívánjuk érinteni, mivel az az alábbi analízis szempontjából teljesen mellékes.

⁹ L. például Schönig (2005) alapos összefoglalását.

¹⁰ Néhány fontosabb monográfia, szintén a teljesség igénye nélkül: Schönig (2000) a nyugati oguz nyelvek, Kałużyński (1961) pedig a jakut nyelv mongol elemeit elemzi alapos monográfiában.

¹¹ A néhány modern mongol nyelvjárást érintő jakut nyelvi hatásról most nem kívánunk szólni.

1. térkép: A jakutok vándorlása – Kara (1972) nyomán

nagy valószínűséggel a 12. század végén vagy a 13. század elején kerültek kapcsolatba mongol nyelvet beszélő elemekkel, ami nagyjából egybeesik a mongol törzsek ázsiai széttrajzásával és a nagy mongol birodalom terjeszkedésével. A mongol hatás körülbelül a 15–16. század fordulójáig tarthatott, amikor is a jakutok – szintén mongol nyomásra – északabbi területekre, a Léna folyó vidékére vándoroltak. Ezalatt a hosszú időszak alatt a jakutok több mongol nyelvvel, illetve nyelvjárással is érintkezhettek. Ezek közül a legjelentősebbek az írott forrásokból ismert közép-mongol nyelvekkel mutatnak erős hasonlóságot. Néhány jelenség viszont arra mutat, hogy a jakutok talán a burjátok őseivel is kapcsolatba kerültek. Lásd bővebben Kafuzyński (1961: 119, 122–123) és Kara (1972) ide vonatkozó írásait.

A Léna folyó vidékére való felvándorlás után a jakutok közvetlen kapcsolatba kerültek az ottani őshonos tunguz néppel. A két népcsoport közötti intenzív kapcsolat a mai napig tart.

3.1. Mongol–jakut nyelvi kapcsolatok¹²

Fentebb már utaltunk rá, de újólag hangsúlyoznunk kell, hogy az altaji nyelvek történetével foglalkozó kutatók nem sok hangsúlyt fektettek a szintaxis jelenségeinek vizsgálatára. Ebből kifolyólag viszonylag szerény ismeretekkel rendelkezünk ezekre a kérdésekre vonatkozóan, így jelen cikkünk is csak nagyon kezdetleges formában tudja összegezni az eredményeket.

A jakut nyelv szókészlete rengeteg mongol elemet, mind névszót, mind igét, tartalmaz. A szókészletet ért mongol hatás olyan erős volt, hogy az az alapszókészletet is érintette. Egy nyelv szókészletére gyakorolt idegen hatást lexikostatisztikai módszerekkel eredményesen lehet szemléltetni. Habár számos eltérő szólista áll rendelkezésünkre és ezek jelentős mértékben térnek el egymástól, bármelyik lista alkalmas arra, hogy az alapvető tendenciákat bemutassa. Mi az orosz irodalomban nagyon elterjedt, ún. bővített 207 szavas Swadesh-listát alkalmaztuk vizsgálatainkban. A lista jól mutatja, hogy a jakut nyelv markáns módon őrzi török eredetét, például a személyes névmások, a számnevek és az alapvető rokonsági terminusok döntő hányada török eredetű. Emellett azonban láthatjuk a mongol elemek beszüremkedését is. Például a rokonsági terminusok között találjuk a mongol eredetű *oġo* 'fiú gyermek' szót, a melléknevek kategóriájában az *elbex* 'sok' szót, illetve az alapigék között szerepel az *ergiy-* 'fordít, forgat'¹³ szó is. Év jelentésben két lexémát találunk a listán: a török eredetű *sil* (< ótörök *yil* id.) és a mongol eredetű *jil* (← mongol *jil*) szavakat.

A mongol nyelvek a jakut hangtanon is otthagyták lenyomatukat. Az eredeti török /č/ hang szabályosan /s/-szé alakult a mai jakutban, l. például ótörök *čak-* 'tüzet gyújt' > jakut *sax-* id. és ótörök *čok-* 'vagdos' > jakut *sox-* 'összetör, zúz'. A nagyszámú /č/-t tartalmazó mongol jövevényszó azonban azt eredményezte, hogy ez a hang (a /j/-vel együtt) ismét a jakut hangrendszer része lett, l. például mongol *čakigur* 'tűzkő' → jakut *čaki:r*, *čoku:r* id. és mongol *jol* 'szerencse' → jakut *jol* id.

A szóképzés területén szintén igen intenzíven mutatkoznak meg a mongol hatás jelei. Habár a valenciaváltó szóképző elemek (pl. tranzitív, kooperatív, reflexív, passzív stb. képzők) megmaradtak töröknek, a deverbális névszóképzőknek több, mint a fele mongol eredetű. A második leggyakoribb jakut szóképző elem a mongol eredetű nomen actoris *-(A:)ččX* (← mongol *-gAči*), vö. *üöränä:čči* 'diák' ← *üörän-* 'tanul'.¹⁴

¹² A jakut nyelvet ért idegen nyelvi hatások bemutatása és értékelése a következő módon lett felépítve: (1) szókészlet, (2) hangtan, (3) alaktan és (4) mondatan.

¹³ Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy a mongol eredetű igék átvétele tőalakban történt. Míg ez tipológiai szempontból hasonló nyelvek esetében teljesen szokványos jelenség, eltérő nyelvek esetében általában névszói formákat kölcsönöznek, melyek majd az átvevő nyelv igeképzőivel ellátva fognak újból igeként megjelenni.

¹⁴ Rövid megjegyzést érdemel, hogy a jakut nomen actoris *-(A:)ččX* attributív funkcióban is állhat, vö. *u: baha:čči ki:s* [víz hoz-NOM.ACT lány] 'vizet hozó lány'. A jakut formánsnak ez a

török	jakut	mongol
-gUčI vagy -(X)gčI	-(A:)ččX	-gAči

1. táblázat: *Nomen actoris a törökben és a mongolban*

A szóképző rendszer mellett találunk mongol elemeket a sokkal stabilabb, kölcsönzéseknek ellenállóbb esetragozás területén is. A komparatívuszi *-TA:gAr* minden bizonnyal mongol hatásra alakult ki, vö. halha mongol *-TAηAr*. A kettős esetragozás is a mongol hatás következménye. L. az alábbi dolgán¹⁵ példát (Stachowski 1995: 555) a komitatívusz és az ablatívusz együttes használatára, mely más török nyelvekben teljességgel ismeretlen:

<i>toɣustardi:ntan</i>	<i>kälän</i>	<i>o:nñu:llar</i>	<i>ätä</i>
tunguz-PL-COM-ABL	jön-CONV	játszik-PRES-PL	COP.PST
'Amikor hazajöttek a tunguzoktól, általában játszottak.'			

A szorzószámnevek képzése a török nyelvekben analitikusan történik. Ezzel szemben a jakutban egy speciális rag használatos ebben a funkcióban, mely szintén mongol eredetű:

ótörök	jakut	mongol
<i>yoli</i> vagy <i>kata</i>	+tA	+tA
<i>üč yoli</i> 'háromszor'	<i>üste id.</i>	<i>gurbanta id.</i>
2. táblázat: <i>Szorzószámnevek a törökben és a mongolban</i>		

A névszói tagadás esete jól mutatja, hogy a mongol hatás a szintaxis területén is jelentkezik. Míg a török nyelvekben két lehetőség van ennek kifejezésére, a szibériai török nyelvekből a fosztóképző teljesen kiveszett és már csak az analitikus forma él tovább:

török	jakut	mongol
névszó-sXz vagy névszó- (POSS.3sg) yok	névszó-(POSS.3sg) <i>suox</i>	névszó <i>ügei</i>

3. táblázat: *Névszói tagadás a törökben és a mongolban*

jakut	–	<i>oğoto suox</i>
törökországi török	<i>çocuksuz</i>	<i>çocuğu yok</i>
kazah	<i>balasız</i>	<i>balası žoq</i>
4. táblázat: <i>A 'gyermektelen' szó néhány török nyelvben</i>		

funkciója egy másik mongol szuffixum, a *-gči* hatására alakulhatott ki. A kérdésről l. bővebben Károly (2013: 49–52).

¹⁵ A dolgán a jakuthoz nagyon közel álló önálló nyelv.

3.2. Tunguz–jakut nyelvi kapcsolatok

Azon kívül, hogy a tunguz nyelvek jakutra gyakorolt hatása a mongol nyelvekéhez képest már első pillantásra meglehetősen gyengének látszik, a két kapcsolat jellege között is jelentős különbség mutatkozik.

A jakut szókészletet szinte alig érintette a tunguz hatás. Nagyjából 35 tunguz jövevényszó található a jakut irodalmi nyelvben, illetve 400–500 elem a tunguzok által erősebben befolyásolt jakut nyelvjárásokban.¹⁶ Mindkét szám elenyésző a többzres mongol jövevényszórétteghez képest. A szavak többsége pedig kultúr szó: a jakut *jiä* 'ház' (← tunguz *ju* id.) világos példa arra, hogy a jakutok életformája jelentősen megváltozott a Léna vidékére való felvándorlás után. A korábbi fávásas nemez sátor felváltotta az északi életmódhoz megfelelőbb fából készült házat. A *labikta* 'valódi rénzuzmó' (← tunguz *lavikta* id.) növény név is az új életter hatásának tudható be. Mivel egyes tunguz népek előbb kerültek kapcsolatba a Szibériába beáramló orosz ajkú népességgel, a jakutok az oroszok elnevezését is a tunguzoktól vették át: jakut *nu:čča*, *nu:čča*, *lu:čča* 'orosz' ← tunguz *luča* id.

A jakut hangrendszer semmilyen tunguz hatást nem mutat.¹⁷ Az egyedüli speciális tunguz fonéma, mely a jakut nyelvben nem található meg, a zöngés labiális /v/. A /v/-t tartalmazó szavak /b/-vel lettek adaptálva, l. a fentebb idézett *labikta* és *si:bikte* 'lófarok' ← tunguz *sivikte* id. szavakat.¹⁸

A gyér hangtani hatás ellenére számos érdekes jelenség figyelhető meg az alaktan területén. Habár semmilyen tunguz hatás nem mutatható ki a jakut szóképző rendszerben,¹⁹ az esetragozás területén vannak erre utaló jelek: a genitívuszi esetrag kiveszését tunguz hatással magyarázhatjuk. Emellett figyelemre méltó a nem analitikus módon szerkesztett folyamatos múlt, mely egy tunguz szerkezet adaptálása révén jött létre (Stachowski 2006).

A török nyelvekben két önálló paradigma létezik az igei személyragok jelölésére: a birtokos személyragokra és a személyes névmásokra visszavezethető paradigma.

¹⁶ L. bővebben Romanova *et al.* (1975).

¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy erre sokkal erősebb tunguz hatás esetén is alig lenne lehetőség, hiszen a jakut hangrendszer gazdagabb, mint a tunguz.

¹⁸ Ugyanez történik a /v/-t tartalmazó orosz jövevényszavakkal is, vö. *balī:ta* 'valuta' ← orosz *валюта*.

¹⁹ A dolgában viszont megjelent egy tunguz eredetű kicsinyítőképző, l. Stachowski (1993).

	birtokos személyragok	névmási személyragok
E/1	-(X)m	män
E/2	-(X)ŋ	sän
E/3	-(s)I	–
T/1	-(X)mXz	biz
T/2	-(X)ŋXz	siz
T/3	-(s)I, -lArI	–

5. táblázat: Igei személyragok az ótörökben

A birtokos eredetű személyragok elsősorban igenevekkel együtt használatosak. Csak néhány olyan igeidő van, melyhez ezek a személyragok egyébként járulnak. A leggyakrabban idézett példa az egyszerű múlt (-d-), mely eredetileg minden bizonnyal a cselekvés eredményének birtoklására utalhatott.²⁰

<i>al-d-ım</i> 'vettem'	<i>al-d-ımiz</i> 'vettünk'
<i>al-d-iŋ</i> 'vetted'	<i>al-d-iŋiz</i> 'vettetek'
<i>al-d-i</i> 'vette'	<i>al-d-i-(lar)</i> 'vettek'

6. táblázat: A birtokos személyragos egyszerű múlt a török nyelvekben

Az igenevekre²¹ visszavezethető véges igei formák kizárólag a névmási eredetű személyragokkal együtt használatosak. L. például az alábbi ótörök alakokat: *al-ır män* 'veszek, venni fogok', *al-miš män* 'vettem' és *al-dači män* 'venni fogok'. Ezzel szemben ha ezek az elemek ige névként funkcionálnak, akkor a birtokos eredetű személyragokkal társulnak, vö. például a -mXš egyes szám harmadik személyű alakjait néhány török nyelvben:

	melléknévi igenév	véges ige
ótörök	<i>käl-miš-i</i>	<i>käl-miš</i>
törökországi török	<i>gel-miş-i</i>	<i>gel-miş</i>
jakut	<i>käl-bit-ä</i>	<i>käl-bit</i>

7. táblázat: Eltérő paradigmák ige névi és véges igei környezetben

Ez alapján a jakut nyelv nem analitikus módon szerkesztett folyamatos múltja több szempontból is ellentmond annak a rendszernek, melyet fentebb röviden vázoltunk és a török nyelvekben tipikusnak mondható:

²⁰ Hasonló módon értelmezhető például a német *haben* + *befejezett melléknévi ige névi* múltidejű szerkezet is. Habár a mai német beszélők már nem így elemeznék az *ich habe den Brief geschrieben* mondatot, annak etimológikus jelentés 'birtokomban van a megírt levél' volt.

²¹ Jelen esetben csak három, a rendszer felvázolásához elégséges ótörök ige névet mutatunk be: -(X)r, -yUr folyamatos melléknévi igenév (az ún. aorisztosz), -mXš múltidejű melléknévi igenév és -dAČI folyamatos melléknévi igenév.

<i>bar-ar-īm</i> 'mentem, megyek vala'	<i>bar-ar-büt</i> 'mentünk, megyünk vala'
<i>bar-ar-ij</i> 'mentél, mész vala'	<i>bar-ar-güt</i> 'mentetek, mentek vala'
<i>bar-ar-a</i> 'ment, megy vala'	<i>bar-al-lara</i> 'mentek, mennek vala'

8. táblázat: *A nem analitikus folyamatos múlt a jakutban*

Ez a jakut igeidő a török nyelvekből ismert szabályok szerint nem érthető meg, hiszen: (1) az ún. aorisztoszi végződés $-(A)r$ vagy $-X:r$ kizárólag jelen és jövőidejű funkcióban használatos a török nyelvekben; (2) birtokos személyragokkal használva nem kerülhet véges igei pozícióba. Viszont kiválóan érthető a szerkezet ha az alábbi tunguz forma átvételeként/másolataként magyarázzuk:

<i>täg-ri-v</i> 'ültem, ülök vala'	<i>täg-ri-t/vun</i> 'ültünk, ülünk vala (inkl./exkl.)'
<i>täg-ri-s</i> 'ültél, ülsz vala'	<i>täg-ri-sän</i> 'ültetek, ültök vala'
<i>täg-ri-n</i> 'ült, ül vala'	<i>täg-ri-tän</i> 'ültek, ülnek vala'

9. táblázat: *A tunguz modell*

A tunguz (jelen példában even) *-ri* szuffixum három különböző funkcióval bír: (1) befejezett múltidejű, (2) jelenidejű szokásos, és (3) múltidejű folyamatos cselekvést jelölhet. Emellett eltérés még a standard török rendszerhez képest, hogy véges igei formákban a birtokos eredetű paradigmával együtt használatos. A jakut nyelv nem analitikus módon szerkesztett folyamatos múltja teljesen világosan ennek a tunguz modellnek az adaptálásaként jött létre. L. bővebb Stachowski (2006).

A jakut mondatban területén jelenleg nem ismert semmilyen tunguz hatás.

3.3. Mongol–jakut vs. tunguz–jakut kapcsolatok

Ha összehasonlítjuk a jakut nyelvre gyakorolt mongol és tunguz hatást, akkor jelentős különbségeket vehetünk észre. Míg a mongol hatás tökéletesen illeszkedik a 'hagyományos' modellbe, azaz az idegen nyelvi hatás elsőként a szóképzleten jelentkezik, csak azután terjed tovább a nyelvtanra, a tunguz hatás ennek majdnem az ellenkezőjét mutatja:

		mongol–jakut	tunguz–jakut
szókészlet		++ ²²	+
nyelvtan	hangtan	+	-
	alaktan	++	+
	mondattan	+ (?) ²³	- (?)

10. táblázat: *Mongol és tunguz nyelvi hatás a jakutban*

²² Habár nem ismerünk olyan módszert, mellyel a nyelvi hatás erőssége kvantitatív módon mérhető vagy értékelhető lenne, a + jelek száma mégis valamiféle módon erre kíván utalni.

²³ Ahogy fentebb már utaltuk rá, a szintaxis szinte teljességgel kutatatlan, így ezen a területen akár még jelentős változásokra is számíthatunk.

Ahogy erre maga Thomason (2001: 70–71) is utalt, a táblázat világosan mutatja, hogy az ún. kölcsönzési skála nem alkalmazható a vizsgált esetekben. De vajon mivel magyarázható, hogy a tunguz hatás alig érintette a jakut szókészletet, ugyanakkor nagyon komplex igeidőrendszerek tunguz mintára jelentek meg a jakutban?

A régészeti és néprajzi kutatások arra utalnak, hogy a jakutok és a mongolok (esetlegesen a burjátok ősei) erős szimbiózisban éltek egymással és bizonyos fokon talán közös ősökkel rendelkeznek. Ezzel szemben a modern humángenetikai kutatások kimutatták (Pakendorf 2003), hogy a jakut népesség genetikai szempontból nem mutat rokonságot a régióban élő mongolokkal. Ellenben világosan látszik, hogy a jakutok és a tunguzok között erős keveredés zajlott le. Mindebből és a nyelvi elemzés eredményéből az alábbiak következnek:

1. a jakutok és a mongolok alá-fölé rendelt viszonyban éltek egymással,
2. a mongolok voltak domináns szerepben,
3. a jakutok számos dolgot vettek át a mongolok presztízzsel bíró anyagi és szellemi kultúrájából, illetve nyelvéből, de
4. nem vagy csak nagyon ritka esetekben keveredtek egymással;²⁴
5. a jakutok és a tunguzok mellérendelt viszonyban éltek egymással,
6. kétirányú hatással számolhatunk,
7. jakut férfiak gyakorta vettek feleségül tunguz nőket.

A tunguz–jakut nyelvi kapcsolatok furcsaságának egyik lehetséges magyarázataként felvethető, hogy a jakut (A) nyelvű családokba beházasodó tunguz (B) anyanyelvű nők nem sajátították el tökéletesen a jakut nyelvet, és az általuk beszélt 'keverék' nyelvet (A') adták tovább a már jakut környezetben felnövő gyermekeiknek, amely aztán magára a standard jakut nyelvre (A) is visszahatott, így beemelve idegen struktúrákat a nyelvbe.

4. Összegzés

Habár röviden és a részletkérdések alapos bemutatása nélkül, de a mongol–jakut és tunguz–jakut nyelvi kapcsolatok elemzésén keresztül igyekeztünk bemutatni azokat a lehetőségeket, melyek egy komplexebb elemzésben potenciálisan rejlenek. A korábbi kutatási módszerektől eltérő módon, a hangsúlyok átcsoportosításával, azaz az alaktani és mondattani vizsgálatok előtérbe hozásával, és a kapcsolódó társtudományok,²⁵ azaz a nyelvtipológia, a

²⁴ Kałużyński (1961: 120) elég szűkszavúan így jellemzi a mongol–jakut kapcsolatokat: „Die grosse Zahl mongolischer Lehnwörter sozial-politischen Inhalts scheint dafür zu sprechen, dass die Jakuten den Mongolen sozial und politisch unterworfen waren.”

²⁵ Egy fontos körülményről ezidáig egyáltalán nem ejtettünk szót. Ez pedig a turkológia, a finnugrisztika és a magyar nyelvtörténet egymáshoz való viszonya: e három terület kutatói sajnos csak kivételes alkalmanként dolgoztak együtt. Mivel a magyar nyelv török elemeinek

kontaktuselmélet, a szociolingvisztika és a humánogenetika eredményeinek bevonásával jelentősen bővíthetők és finomíthatók az egyes nyelvek közötti kapcsolatokról alkotott ismereteink.

Mindezek miatt kívánatos lenne, hogy a magyar nyelv török elemeinek kutatásában is meginduljanak a fentebb felvázolt komplex elemző vizsgálatok, melyek minden bizonnyal újabb fontos eredményeket hoznának a tudományszak számára. Ezek az eredmények azonban már nem egyemberes teljesítményként fognak megjelenni a tudomány történetében, hanem az egyes szakterületeket kiválóan ismerő kutatók közös munkájának gyümölcseként.

Hivatkozások

- Afanas'ev, P. S. *et al.* (szerk.) 1976. *Dialektologičeskij slovar' jakutskogo jazyka*, Moskva: Nauka.
- Bálint, Cs. 2008. A történeti genetika és az eredetkérdés(ek) (A közös kutatás szükségessége és lehetőségei), *Magyar Tudomány* 2008/10, 1170–1187.
- Bopp, F. 1816. *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt: Andreae.
- Chomsky, N. 1957. *Syntactic Structures* (Janua linguarum 4), The Hague: Mouton.
- Cincius, V. I. (szerk.) 1975–1977. *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-mańčžurskih jazykov. Materialy k etimologičeskomu slovarju* 1–2, Leningrad: Nauka.
- Croft, W. 2003. *Typology and Universals*. Second Edition, Cambridge: University Press.
- Gombocz, Z. 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 30), Helsinki: Soc. finno-ougrienne.
- Greenberg, J. H. 1966. *Language Universals: With Special Reference to Feature Hierarchies* (Janua linguarum 59), The Hague: Mouton.
- Kara, Gy. 1972. Le glossaire yakoute de Witsen, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 431–439.
- Károly, L. 2013. *Deverbal nominals in Yakut. A historical approach* (Turcologica 96), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kałużński, S. 1961. *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ligeti, L. 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Budapest: Akadémia.
- Mende, B. G. 2008. Archeogenetika és a honfoglalás kor népeșégtörténete: új módszer – régi problémák, *Magyar Tudomány* 2008/10, 1188–1198.
-

problematicája közvetlenül kapcsolódik mindhárom tudományághoz, és az egyes területeken mutatkozó specializáció oly mértékű, hogy egyetlen szakember sem tudja őket együttesen átlátni, kívánatos volna, hogy az érintett területek kutatói szorosabb együttműködések keretében kooperáljanak egymással.

- Pakendorf, B. *et al.* 2003. Mitochondrial DNA Evidence for Admixed Origins of Central Siberian Populations, *American Journal of Physical Anthropology* 120, 211–224.
- Pekarskij, Ė. K. 1907–1930. *Slovar' jakutskogo jazyka* 1–3, St. Peterburg és Leningrad: Nauka.
- Romanova, A. V., Myreeva, A. N. és Baraškov, P. P. 1975. *Vzaimovlijanie évenkijskogo i jakutskogo jazykov*, Leningrad: Nauka.
- Róna-Tas, A. és Berta, Á. 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian* (Turcologica 84), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schönig, C. 2000. *Mongolische Lehnwörter im Westoghuischen* (Turcologica 47), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schönig, C. 2005. Türkisch-mongolische Sprachbeziehungen. Versuch einer Zwischenbilanz, *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* 19, 131–166.
- Slepcov, P. A. (szerk.) 1972. *Jakutsko-russkij slovar'*, Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Stachowski, M. 1993. Das tungusische Diminutivsuffix *-kän* im Dolganischen, *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 231–238.
- Stachowski, M. 1995. Der Komitativ im Jakutischen und Dolganischen, *Analecta Indoeuropaea Cracoviensia* 2, 553–559.
- Stachowski, M. 2006. Der Ursprung des synthetischen Imperfekts im Jakutischen, *Studia Etymologica Cracoviensia* 11, 135–139.
- Thomason, S. G. 2001. *Language contact. An introduction*, Edinburgh: University Press.
- Voronkin, M. S., Alekseev, M. P. és Vasil'ev, Ju. I. 1995. *Dialektologičeskij slovar' jazyka saha*, Novosibirsk: Nauka.

Károly László

Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Seminar für Orientkunde

karoly@uni-mainz.de